

VĒLYVASIS NEOLITAS

IVADAS

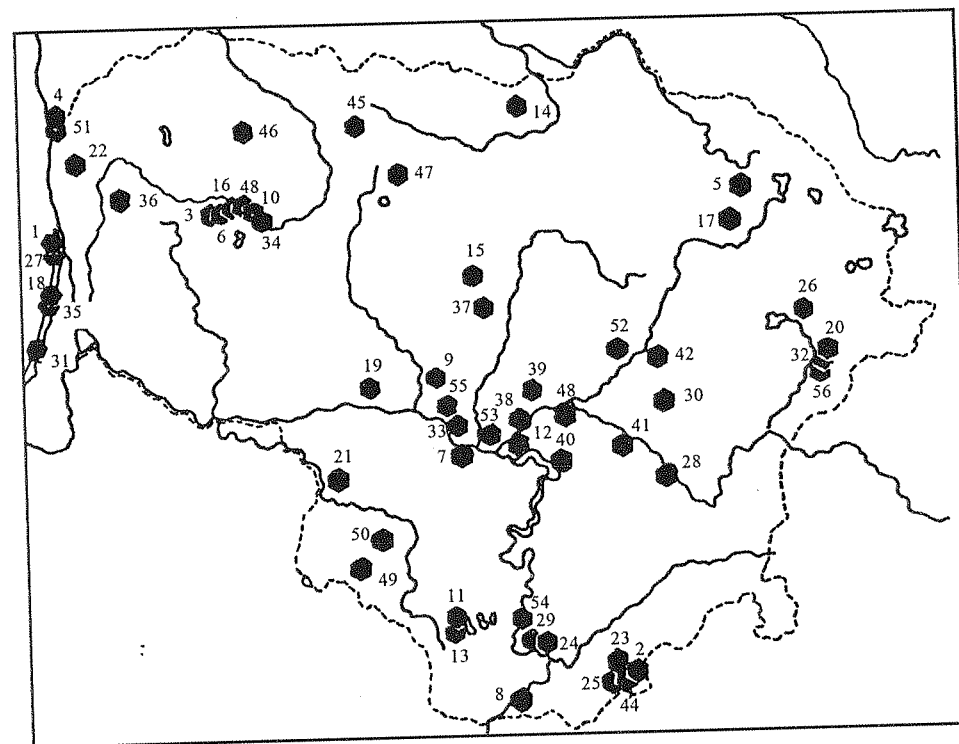
Apibrėžimas. Vėlyvasis neolitas suprantamas kaip kultūrinė sąvoka – tai naujos – Virvelinės keramikos – kultūros paplitimo laikotarpis. Tačiau tarp vidurinio ir vėlyvojo neolito negalima išvesti aiškios ribos, nes buvo metas, kai šalimais gyveno ir vien vidurinio neolito tipo kultūrų (Nemuno, Narvos) gyventojai, ir jau tokie, kurių kultūroje jaučiama Virvelinės keramikos kultūros įtaka, ir net tikri virvelininkai.

Gyvenimo sąlygos, palyginti su ankstyvuoju neolitu, nebe tokios palankios, bet vis dėlto dar labai geros. Tai ankstyvojo subborealiai reliatyvaus atšalimo laikotarpis. Visoje Europoje klimatas pakito. Tundros riba vėl pasistūmė į pietus, mažėjo plačialapių ir daugėjo vėsesnį klimatą mėgstančių augalų ir žvėrių. Žiedadulkių diagramose tai fon Posto (von Post) IV zona. Jai būdinga tai, kad jau ankstesniu laikotarpiu pradėjusios gausėti eglių žiedadulkės dabar pasiekė savo pirmąjį aukščiausią tašką. Vis dėlto daugiausia buvo pušų, nemaža alksnių, gausėjo beržų. Antroje subborealiai pusėje – III zonoje – staigiai sumažėjo eglių, o fazės pabaigoje jų vėl padaugėjo. Gausiausia vis dar buvo pušų, po jų ėjo alksniai, o kilniųjų lapuočių vis mažėjo (Kabailienė 1959: 482; Хотинский 1978: 13). Iš Šventosios gyvenviečių žiedadulkių analizės diagramų (tyrinėjo V. Dvareckas) (Rimantienė 1979: pav. 9, 10) matyti, kad tyrinėtose vietose būta ypač daug alksnių. Tačiau reikia turėti omenyje, kad pavyzdžiai imti pačioje užankančio ežerėlio pakrantėje, kur jų turėjo augti daugiau negu kitur. Panašūs žiedadulkių analizės duomenys gauti ir prie kitų ežerų – Biržulio Žemaičių aukštumoje ir Kretuono Šiaurės rytų Lietuvoje (tyrinėjo R. Kuskas) (Butrimas ir kt. 1991: pav. 6; Гирининкас 1990: pav. 4, 5) – tyrinėtuose paminkluose.

Skirtumas pereinant iš IV į III zoną (arba iš subborealiai I fazės į II) priklausė nuo jūros regresijos ir gruntinių vandenių lygio kitimo. Regresijos metu ir galėjo visai žemai prie vandens įsikurti Šventosios 1A gyvenvietė. Subborealiai pradžioje ir Kretuono ežero vandens lygis buvo aukštas, bet staiga krito 3 metrus. Tada ir įsikūrė Žemaitiškos 1-oji, 2-oji ir 3-ioji gyvenvietės, kurių kultūriniai sluoksniai rasti 1–1,5 m žemiau dabartinio Kretuono ežero lygio.

Po dviejų jūros transgresijos etapų Lietuvos pakrantėje buvo nuplautos ar

suardytos tokios gyvenvietės kaip Šventosios 1A, 2A, 3A, 4A, o žemosios prie ežerų užneštos dumbliu ir sudurpėjo. Žmonės kėlėsi į aukštesnius smėlėtus krantus, Nemunu ir Nerimi traukė į rytus. Nors šių upių vandens lygis pakilo tik 5 m, bet jau nei salpa, nei I terasa netiko gyventi. Žmonės kūrėsi ant II ar III terasos, ypač tokiose vietose, kur į didžiąsias upes įtekėjo maži upeliai, pvz., Vilkijos, Eigulių, Radikių, Rusių, Mitkiškių ir kt. gyvenvietėse (Rimantienė 1985a). Tokiose pat vietose kūrėsi prie ežerų. Pvz., prie Biržulio šio laikotarpio gyvenviečių randame ant aukšto Širmės kalno, Kalniškiuose ir kt. (Butrimas 1991: 5–6). Prie Kretuono ežero gyvenvietės su virveline keramika (pvz., Kretuono 1A, Pakretuonės 1A) kūrėsi ant I viršsalpinės ežero terasos (Гирининкас 1990: 7–11).

129 pav. Tekste minimos vėlyvojo neolito radimvietės Lietuvoje: 1 – Alksnynė, 2 – Barzdis, 3 – Biržulis, 4 – Būtingė, 5 – Čizai, 6 – Daktariškė, 7 – Dobrovolė, 8 – Druskininkai, 9 – Duokeliai, 10 – Duonkalnis, 11 – Dusia, 12 – Eiguliai, 13 – Gedupis, 14 – Gegiedžiai, 15 – Grinkiškis, 16 – Janapolė, 17 – Jara, 18 – Juodkrantė, 19 – Klangiai, 20 – Kretuonas, 21 – Kubilėliai, 22 – Kurmaičiai, 23 – Lynupis, 24 – Maksimonys, 25 – Margiai, 26 – Mateliai, 27 – Meškos galva, 28 – Mitkiškės, 29 – Netiesai, 30 – Neveronys, 31 – Nida, 32 – Pankretuonė, 33 – Paštova, 34 – Patiltis, 35 – Pervalka, 36 – Pikeikiai, 37 – Plinkaigalis, 38 – Radikiai, 39 – Ražiai, 40 – Rumšiškės, 41 – Rusiai, 42 – Samantonys, 43 – Skaruliai, 44 – Sakės, 45 – Šakyna, 46 – Šarnelė, 47 – Siauliai, 48 – Širmė, 49 – Sūkiai, 50 – Šunskai, 51 – Šventoji, 52 – Vanagiškiai, 53 – Veršvai, 54 – Vertelkos, 55 – Vilkiša, 56 – Žemaitiškė

Po transgresijos vandens lygis smarkiai krito. Vėlyvosios Virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės vėl priartėjo prie dabartinių krantų. Matyt, gruntinių vandenių lygis buvo net kiek žemesnis negu dabar. Tai rodo, pvz., Nidos gyvenvietės židiniai, rasti gruntinių vandenių lygyje, nors iš visko matyti, kad per visą gyvenvietės egzistavimo laiką vandenys ne kartą buvo pakilę ir vėl nuslūgę (Kunskas 1989). Matyt, iš to paties laikotarpio yra ir kapai, atsitiktinai rasti Nemuno deltos žemumoje Kaliningrado srityje (Bohne-Fischer 1941: 70–73).

Šio laikotarpio gyvenviečių, o ypač atskirų radinių Lietuvoje yra nemaža (pav. 129).

Akmens amžiaus pabaigoje gruntinių vandenių lygis pradėjo kilti, klimatas drėgnėti ir vėsti. Prie įvairių ežerų patvanka pastebėta apie XVIII a. pr. Kr. Tad žalvario amžiaus gyvenviečių jau randama aukščiau negu vėlyvojo neolito.

Šio laikotarpio **kultūrų klausimas** gana aiškus – įsigalėjo įvairiausių pavidalų Virvelinės keramikos kultūros. Pastaruoju metu ypač domimasi, kaip Virvelinės keramikos kultūra įsiliejo į vietines kultūras.

VIRVELINĖS KERAMIKOS KULTŪRA

Apžvalga. Jau beveik šimtą metų nebe vieną archeologų kartą domina Virvelinės keramikos kultūra. Vargu ar yra kita archeologinė kultūra, apie kurią būtų šitiek prirašyta ir pareikšta tokia daugybė, dažnai net prieštaringų nuomonių. Gal ir dabar dar neatėjo laikas archeologams prieiti prie aiškaus požiūrio.

Šiandien virvelinė ornamentika ir Virvelinės keramikos kultūra suprantamos kaip dvi skirtingos sąvokos. Mokslininkų nuomonės suskyla, kai reikia nuspręsti, kuriuos paminklus laikyti vienos kultūros raidos grandimis, o kuriuos – nepriklausomomis kultūromis. Kartu keliamas klausimas, iš kur kildinti šią kultūrą. Lygiagrečiai eina ir trečias – etninės priklausomybės klausimas.

Kilmės klausimais rašyta labai daug. Be pačių teorijų, turime nemaža ir jas visas apibūdinančių darbų. Nors Lietuvos teritorija yra tik periferinė šios kultūros sritis, vis dėlto jos medžiaga gali prisidėti prie šių pagrindinių klausimų sprendimo.

Kalbant bendriausiais bruožais, yra trys kilmės teorijos kryptys: rytinė, vakarinė ir autochtoninė. Kiekvienoje iš jų yra daugybė niuansų, ir visai ne dėl antraeilių dalykų. Daugiausia pritarimo susilaukė rytinės teorijos šalininkai (Childe 1926; Rosenberg 1931: 171 tt; Wahle 1932: 66–70, 248; Sulimirski 1933: 287 tt). Ją rėmė daugelis SSSR archeologų (Брюсов 1961; Артемко 1967; Мерперт 1965). Plačią šių teorijų apžvalgą yra pateikęs N. Merpertas (Мерперт 1976). Mūsų sritį betarpiškai liečia tik M. Gimbutienės

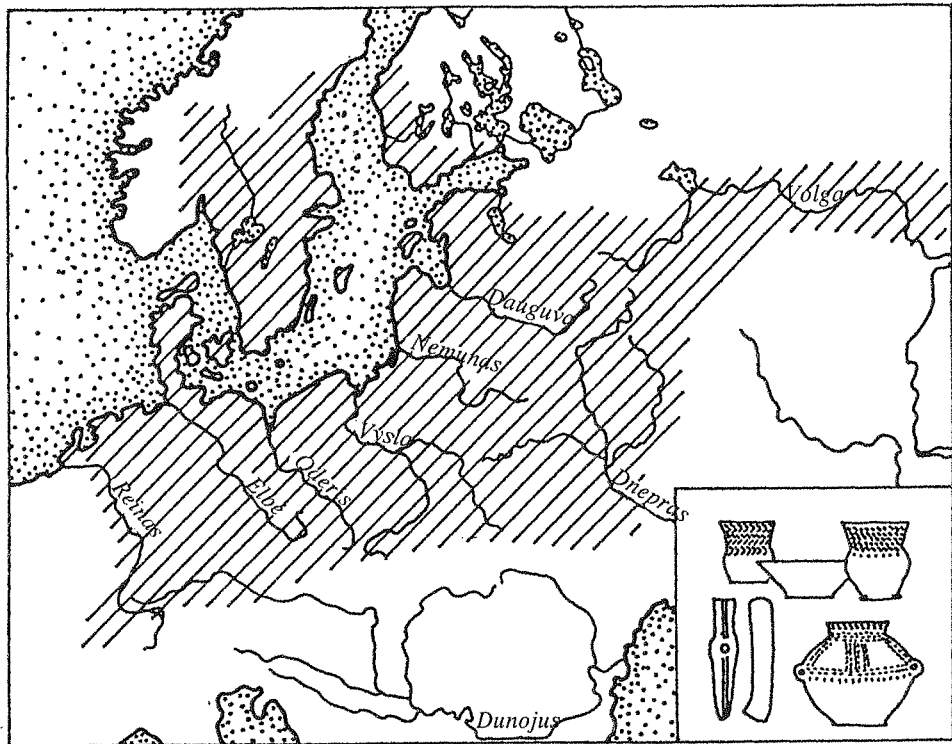
ir E. Šturmo darbai. M. Gimbutienė (Gimbutas 1956: 140 tt; 1973; 1977; 1979; 1980; Gimbutienė 1981) stengėsi sujungti į vieną raidos grandinę visus sudėtinius Virvelinės keramikos kultūros elementus. Vien radinių tipologija tai padaryti neįmanoma, tad jos pagrindinis argumentas yra laidosena. Visam šiam didžiuliam statiniui ji pasiūlė Kurganų kultūros terminą. Anot jos, į Šiaurės Europą indoeuropiečiai atėję nuo Juodosios jūros su antrąja pastoralistų (gyvulių augintojų) banga. Dėl jų įtakos Vidurio Europos šiaurėje susikūrusi Rutulinių amforų kultūra, kuri tarp 2900 ir 2500 m. pr. Kr. virtusi Virvelinės keramikos kultūra ir paplitusi tarp Airijos, Suomijos ir vidurio Rusijos. Baltų pradžia – III tūkstantmetis pr. Kr., kai virvelininkai pradėjo asimiliuoti vietinius gyventojus. Virvelininkai – tai suindoeuropietinti Vidurio Europos gyventojai, priklausę daugiausia Piltuvėlinių taurių kultūrai (Gimbutas 1980: 273–317).

Panašią idėją, vadindamas ją darbo hipoteze, maždaug tuo pat metu yra pareiškęs ir E. Šturmas (Šturms 1957; 1961; 1970: 186), raginęs jai duoti Taurių ir laivinių kirvių kultūros vardą. Ši kultūra galėjusi susidaryti per kseroterminę katastrofą stepių kultūroms pasklidus į visas puses ir pasiekus Piltuvėlinių taurių kultūros sritis. Ten ir buvę pakeisti stepių srities kiaušinio pavidalo puodai į taures.

Kiti tyrinėtojai kilmės ieškojo Vakaruose – Jutlandijoje ar Šiaurės Vokietijoje (Kossina 1902; 1909–1910; 1928; Ekholm 1927; Menghin 1931) arba Vidurio Vokietijoje (Äyräpää 1933; Schuchhardt 1934; Meinander 1954).

Visos šios teorijos schemiškos ir dažniausiai pateikiamos labai kategoriškai. Tai, be abejo, buvo dingstis atsirasti autochtoninės kilmės teorijoms, kuriose į pirmą vietą iškelti konvergentiniai reiškiniai, ypač socialinėje ir ekonominėje sferoje (Malmer 1962: 810–811; 1964/65; Häusler 1969; 1981: 235). Ši teorija ypač palaikoma amerikiečių ir anglų, pastaraisiais dešimtmečiais įsigalėjus evoliciniam požiūriui, taip pat Skandinavijos archeologų (Becker 1981: 115).

Bendrasis horizontas (pav. 130). Visos šios teorijos turi daugybę silpnų vietų ir, be abejo, kai ką pozityvaus. Iš to matyti, jog Virvelinės keramikos kultūra nepaprastai sudėtingas reiškinys, ir dauguma teorijų nepretenduoja jo išaiškinti, tik stengiasi mūsų mąstysenai pateikti priimtina modelį. Nesutariamai daugiausia kyla dėl to, kad nevienodai suprantama Virvelinės keramikos kultūros sąvoka. Ji neturėtų apimti per daug plačiai – neįmanoma į šią kultūrą sudėti visų ją sudariusių elementų (pavz., Duobinės, Katakombinės, Stogo vidurupio, net Rutulinių amforų kultūrų), nes bent tuo tarpu neįmanoma apglėbti Virvelinės keramikos kultūros visumos. Todėl buvo racionaliai pasiūlyta Virvelinės keramikos kultūra laikyti tik nuo to etapo, kuriame ji jau įgavusi visus pagrindinius elementus. Šis etapas buvo pavadintas bendruoju (bendraeuropiniu, paneuropiniu, vieninguoju) horizontu. Pirmasis tokią idėją iškėlė P. V. Globas (Glob 1945). K. Struvė sukonkretino šio horizonto požymius (Struve 1955: 98–117). Jam būdingos rutulinės amforos su ašomis (A

130 pav. Virvelinės keramikos kultūros paplitimas ir pagrindiniai bendrojo horizonto dirbinių tipai (pagal Buchvaldek 1969)

amforos), paprastos įvairios mažai profiliuotos taurės (A taurės), taip pat panašūs atsargų puodai, pakraštelyje puošti rumbeliais, ir ankstyvi laiviniai kovos kirviai (A kirviai) (pav. 130). Mirusieji laidoti pilkapiuose su medžio konstrukcijomis viduje ir grioveliu (palisadu?) aplink, padabinti žvėrių dantų, akmens, gintaro papuošalais (Buchvaldek 1966; 1969: 1239–1240; 1980: 393–406; 1984; Machnik 1970: 386; 1979; 339). Šis horizontas išskirtas remiantis labai nedaugeliu paminklų, daugiau teoriškai, todėl susilaukė ir nemaža priešininkų. Tarp tokių buvo, pvz., M. P. Malmeris, J. Neustupnas, S. Berezanskaja, I. Artiomenko (Malmer 1962; Neustupny 1965; Бerezанская 1971; Артеменко 1975). Vis dėlto dauguma mokslininkų, pvz., Ch. Štramas, J. Rulfas ir kt. (Strahm 1971: 127–135; Rulf 1981: 226–227), pripažindami silpnąsias šios teorijos vietas, ją palaiko kaip darbo hipotezę. Be abejo, nepritariama tikrai suprantant minėtą teoriją labai konkrečiai, t. y. primityviai. Mūsų nuomone, bendrąjį horizontą reiktų suprasti kaip mūsų sukurtą modelį, nes turbūt nėra buvę, nors ir neilgo, laikotarpio, kad didžiuliame šios kultūros paplitimo plote būtų žinomi vien minėtieji dirbinių tipai. Tuo metu tikriausiai buvo daug įvairių kultūrų, bet visose jose buvo ir šių bendrojo

horizonto požymių; reikia sutikti (Behrens 1981: 11), kad niekad nepavyks nubrėžti ryškių Virvelinės keramikos kultūros, kaip istorinio reiškinių, nei laiko, nei ploto ribų, o visi archeologų bandymai – tai tik mėginimas įvesti tvarką mūsų galvosenoje. Visokie nesutarimai ir nesutapimai tik atspindi objektyvią istorinę padėtį.

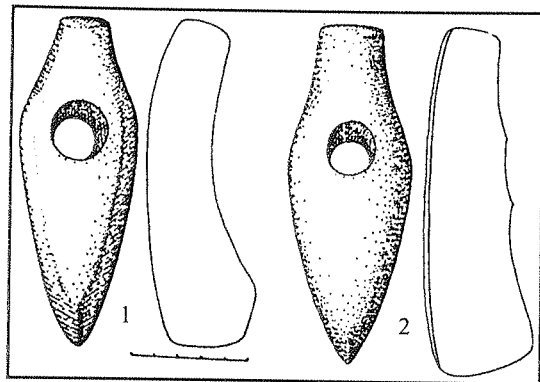
Panašiai modeliu reiktų laikyti ir indoeuropiečių protėvynę bei prokalbę. Kaip ir bendrasis Virvelinės keramikos kultūros horizontas, rekonstruojamas tikrai indoeuropietiškas kalbos horizontas. Tik šio modelio dėka galima suprasti tolesnius reiškinius.

Chronologija. Pastaruoju metu Europoje Virvelinės keramikos kultūrai duoti turime keletą šimtų radiokarboninių datų – daugiausia iš Šveicarijos, Olandijos, Danijos. Iš kai kurių Olandijoje gautų duomenų galima spręsti, jog ankstyvoji Virvelinės keramikos kultūros fazė, kalibruotomis datomis, prasidėjo apie 3000–2900 m. pr. Kr. (Krzak 1976: 60–61). Jos klestėjimo viršūnė, kalibruotomis datomis, turėjo būti apie III tūkstantmečio vidurį (Pape 1981: 23–36), o pabaiga II tūkstantmečio pradžioje.

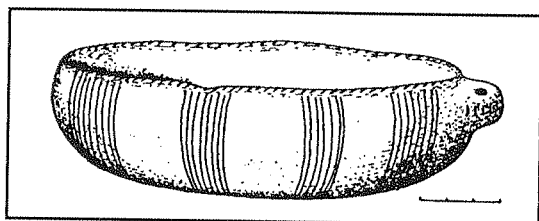
Plitimas. Virvelinės keramikos kultūra, be abejo, buvo atėjusi į Pabaltijį, tikrai iš kur, tuo tarpu negalime atsakyti. Galbūt ne iš vienos vietos, tačiau dar bendrojo horizonto gyvavimo metu. Vietoje išsirutulioti negalėjo, nes archeologinė medžiaga visai skiriasi nuo vidurinio neolito – turėjo pasirodyti bent dalis naujų gyventojų. Tik nereiktų to pasirodymo įsivaizduoti kaip kokio tautų kraustymosi – įsikūrė atkeliavusios nedidelės ir gana įvairios grupelės. Tačiau, antra vertus, turime pritari ir kai kurioms autochtoninės teorijos šalininkų mintims, jog ši kultūra – tai tam tikra nauja socialinė ir religinė organizacija. O prigijo ji taip greitai todėl, kad gyventojų dvasinė struktūra jau buvo pasiekusi atitinkamą lygį; dėl tos pačios priežasties ji netrukus užgožė vietines kultūras Pabaltijyje, kaip ir daug kur kitur. Virvelinės keramikos kultūra buvo ne viena, o kelios: viena ateivių – senųjų virvelininkų, kitos – jau susiliejusios su vietinėmis (Pamarių kultūra su įvairiais variantais, Rytų Lietuvos vėlyvojo neolito kultūros).

Senieji virvelininkai Pabaltijyje anksčiau paprastai būdavo sutapatinami su Pamarių kultūros gyventojais. E. Šturmas (Šturms 1957; 1961; 1970) pirmasis iškėlė mintį, kad reikia skirti dvi atskiras kultūras: vieną ankstyvosios Virvelinės keramikos kultūros nešėjų, kurią jis pavadino Taurių ir laivinių kovos kirvių kultūra, ir antrą – Pamarių kultūrą. Lietuvoje pirmosios kultūros pėdsakų likę labai nedaug. Pastaruoju metu nemažai darbuotasi Lenkijoje, siekiant išskirti abi šias kultūras, ypač Lietuvos kaimynystėje – Mozūrų bei Varmijos ežerų srityse (Machnik 1969: 237–239; 1979: 339–342, 364–366). Šalia bendrojo, mėginta įvesti Vidurio Europos horizonto terminą, kuris turėtų reikšti nebe pačią seniausią, bet dar netoli pažengusią senosios Virvelinės keramikos kultūros fazę (Machnik 1979: 338).

Lietuvoje, beje, kaip ir kituose kraštuose, sunku ką plačiau ir aiškiau pasakyti apie senųjų virvelininkų horizontą. Iš jo greičiausiai likę kai kurių kapų ir atsitiktinai rastų ankstyvųjų kovos kirvių, ypač iškastų negiliai iš žemės (iš

131 pav. Ankstyvieji laiviniai kovos kirviai: 1 – Dreverna, 2 – Ersla (KrgM)

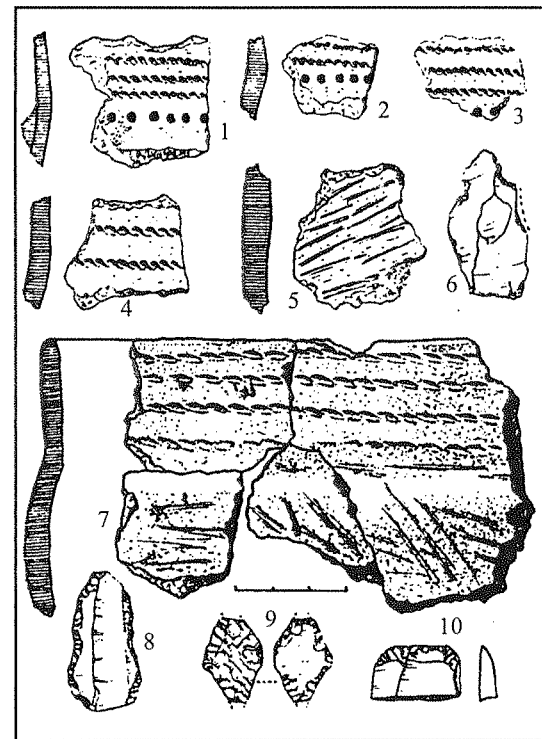
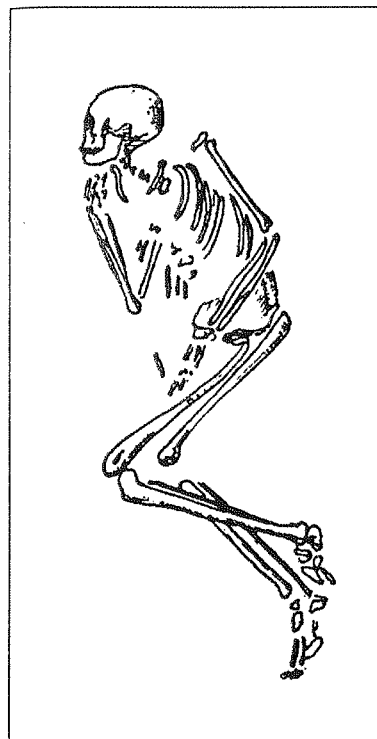

132 pav. Šakynos dubenėlis (VDKM)

ankstyvųjų virvelininkų palikimas – gal vienas plonasienis dubenėlis, aptiktas Šaknoje, Šiaulių raj., prie žmogaus griaučių, 30 cm gylyje (pav. 132). Jo krašteliai kiek įgaubti, viename šone yra stora skersiniais ranteliais papuošta ašelė su mažyte iš viršaus pradurta skylute. Ir viso dubenėlio šonai pagražinti išilginių rantelių pluoštais – Pamarių kultūros gyvenvietėse tokių neaptikta. E. Sturmas Latvijoje ankstyvajai grupei skyrė Ruteniekų gyvenvietės radinius: įvairiai papuoštas taureles, laivinį kirvį ir kai kuriuos kitus dirbinėlius (Šturmas 1946; 1970: 203–204).

Ankstyviesiems virvelininkams taip pat reiktų skirti ir Veršvų kapinyne 1938 m. aptiktą kapą Nr. 22. Kapas (pav. 133) aptiktas 135 cm gylyje, griaučiai išlikę gerai, nes mirusysis palaidotas žvyre. Skeletas gulėjo ant dešiniojo šono, viena ranka po galva, antra ištiesta, kojos sulenktos per kelius ir sukryžiuotos – taigi būdingoje miego padėtyje. Įkapių nebuvo, bet greičiausiai jam priklausė pėdsakai, aptikti gretimai: ankstyvojo tipo taurių šukės, keli retušuoti titnagai. Ir Kurmaičiuose taip pat žvyryne atsitiktinai 1937 m. buvo iškastas kapas. Mirusysis irgi gulėjo surištoje padėtyje, ant dešiniojo šono, ranka po galva. Prie galvos buvo laivinis kirvukas. Taip pat atskiras kapas 1 m gylyje rastas 1934 m. Grinkiškyje – jame buvo laivinis kovos kirvis, tačiau griaučiai labai sunykę (Kulikauskas ir kt. 1961: 81). Greičiausiai šiai

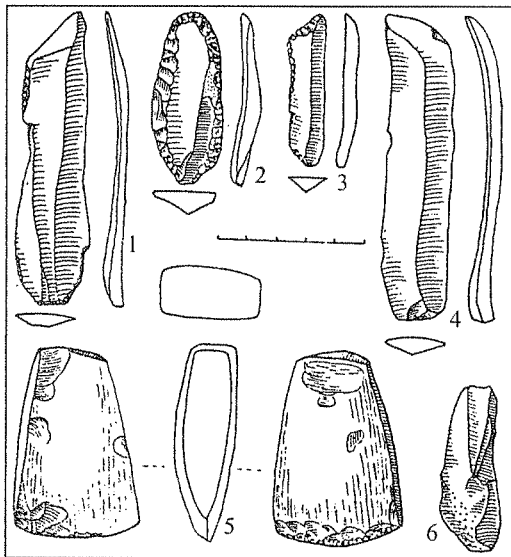
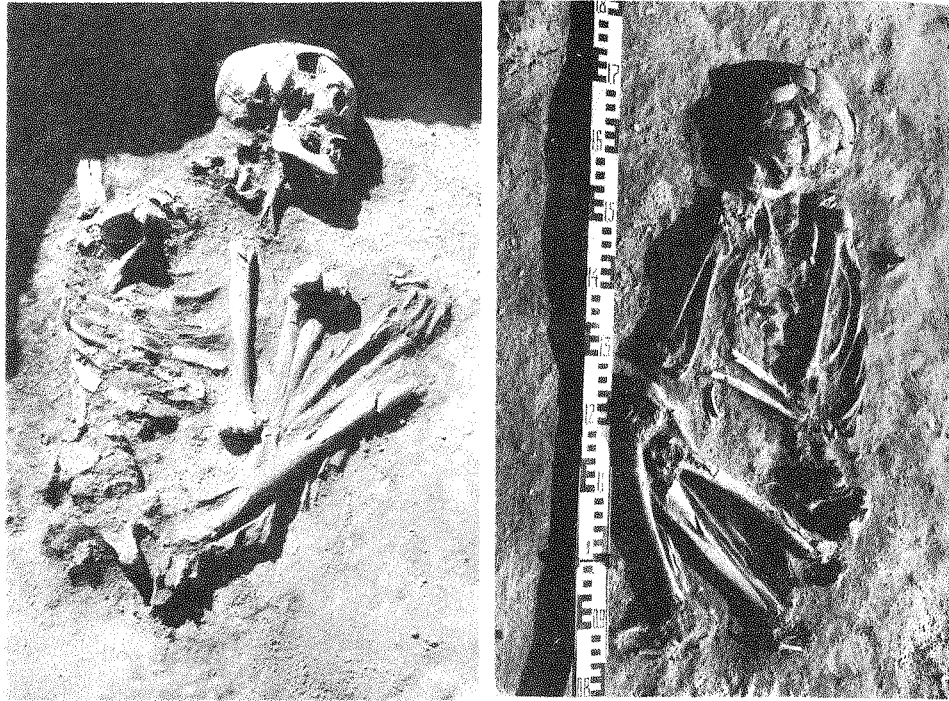
sunykusių kapų?); tai rodo, kad jie galėję būti po sampilais. Ankstyvieji kirviai (pav. 131) yra ovalaus, panašaus į keturkampį, ar net trapecinio pjūvio. Jų profilis gaubtas, ašmenys kiek nutįsę, šonai prie skylės kotui paplatinti, per nugarėlę dažnai eina rumbelis („liejimo siūlė“). Jų išliko ir ankstyvosiose Pamarių kultūros gyvenvietėse, pvz., Sventosios 1A, tad tuo tarpu visai neįmanoma tarp jų tipologiškai išvesti ribos. Lietuvoje suregistruota apie 140 įvairių laivinių kirvių, ir paplitę jie daugiausia vakaruose – iki Dubysos ir Nemuno vidurpio, šiek tiek šiaurės rytuose – tarp Nevėžio ir Sventosios aukštupių (Bagušienė, Rimantienė 1974: 91 tt). Dar sunkiau galima pasakyti, kokiems gyventojams priklausė atskirai rastos virvelinės keramikos šukelės. Aiškesnis

133 pav. Veršvų kapas Nr. 22 (1938 m.) ir gyvenvietės radiniai (VDKM)

grupei priklausė ir dar XIX a. Lankupiuose aptiktas 40–50 m. vyro kapas (Bezenberger 1900) su laiviniu kovos kirviu. Nors griaučiai ištiesti – nebūdinga padėtis, tačiau aiškiai dolichokraninė mirusiojo smegeninė verčia jį įtraukti į šią grupę. Iš kaukolės likusi tik kaktikaulio dalis ir abu viršugalvio kaulai. Kakta buvusi atlošta, antakiniai lankai labai išsišovę.

Ryškiausi ir geriausiai apibūdinti pastaruju metu yra V. Kazakevičiaus ištirti 4 šios grupės kapai III–VII a. Plinkaigalio kapinyne (Butrimas ir kt. 1985). Kapai nesudarė kompaktiškos grupės. Kapas Nr. 1 buvo 40 cm gylio duobėje, matyt, iš dviejų šonų buvęs apdėtas lentomis – išlikusios kelių cm pločio juodos juostelės. Mirusysis gulėjo ant dešiniojo šono, sulenktomis rankomis ir po smakru pakištomis plaštakomis, galva į šiaurės rytus; kojos pritrauktos prie juosmens (pav. 134: 1). Įkapių nebuvo. Kapas Nr. 2 buvo 65 cm gylyje, griaučiai gulėjo ant kairiojo šono, rankos sulenktos, kojos pritrauktos (pav. 134: 2). Aplink pastebėta daug degusių ir pelenu. Įkapės: 2 titnago skelės -peiliai ir retušuotas peilis. Kapas Nr. 3 buvo suardytas, tačiau jam priklausė keturkampio pjūvio titnaginį kirvis. Kapas Nr. 4 buvo 40 cm gylyje. 50–55 m. moteris buvo palaidota galva į šiaurės vakarus, ant kairiojo šono, plaštakos po smakru, o kojos smarkiai pritrauktos. Kitose Pabaltijo vieto-

134 pav. Plinkaigalio kapai Nr. 2 (242) ir 1 (241) ir įkapės (1981 m.) (LNM)

se šios kultūros kapinynėliai irgi būna maži. Būdingas ir įkapių menkumas. Tačiau svarbiausias požymis, pagal G. Česnio tyrimus (ibid.: 19–22), tai jų visai skirtingas negu ankstyvesniųjų antropologinis tipas. Tai buvo masyvūs, dolichokraniški europidai, platoko ir aukšto veido, plačių ir žemų akiduobių, saikingai atsikišusia nosimi, bet ryškios horizontalios veido profiliuotės. Šis tipas priklauso šiaurinių europidų ratui. Jie buvo makrodonantai, europidinio tipo (I. Balčiūnienės duomenimis).

Reikia pažymėti, kad visi šie kapai, kaip ir ankstyvieji laiviniai kirviai, paplitę Vakarų Lietuvoje.

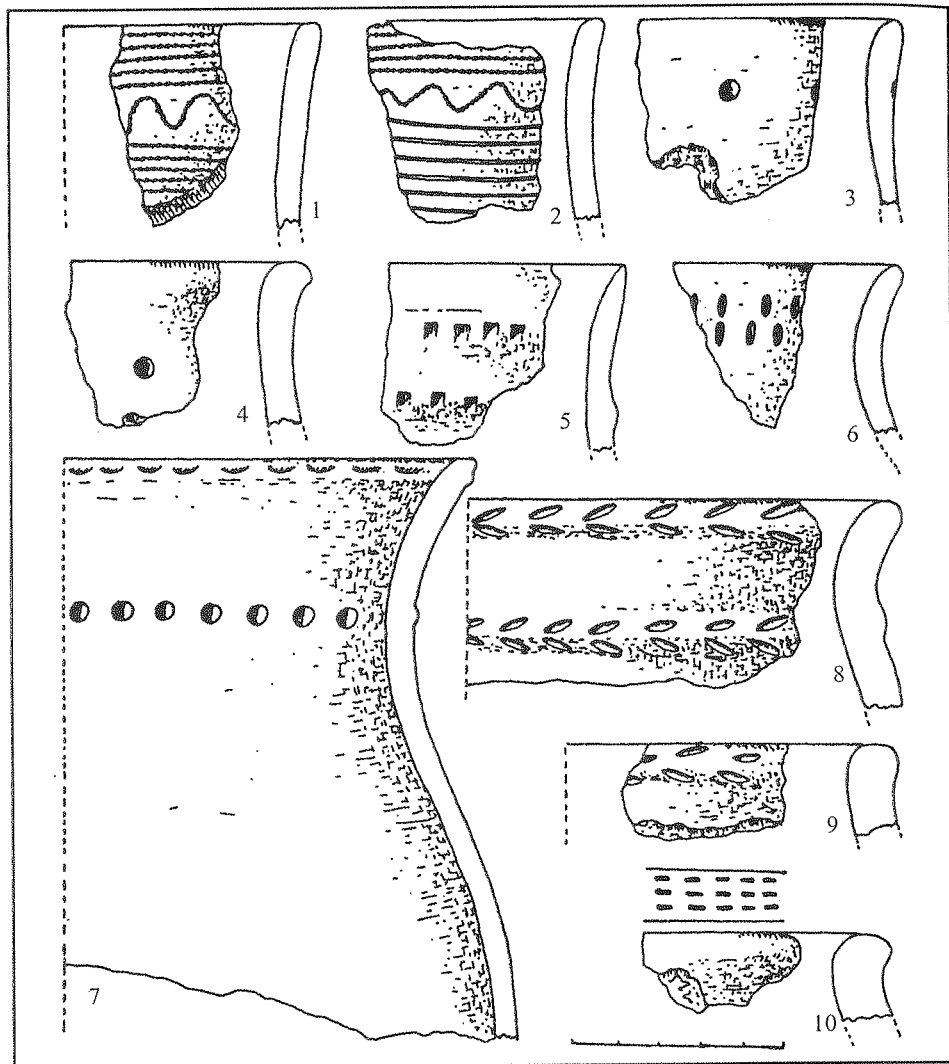
Nemuno kultūros paplitimo srityje – Pietryčių Lietuvoje – aptikta nemaža *titnago* dirbinių, ypač trikampių bei širdinių plokščiai retušuotų antgalių, tiesių ir riestų peilių, keturkampio pjūvio titnaginių kirvelių ir kt., būdingų Virvelinės keramikos kultūroms. Tačiau laivinių kirvių labai maža, kiek daugiau tik prie Nemuno ir Užnemunėje. Beje, ir vėlyvojo neolito gyvenviečių čia žinoma tuo tarpu tik iš smiltynų. Kultūriniai sluoksniai dažnai apnaikinti, tad kartais sunku juos skirti. Ir keramika tokioje dirvoje išlieka prastai. Šio laikotarpio galima rasti trejopo tipo paminklų. Tačiau kokie jų chronologiniai santykiai, ne visada įmanoma pasakyti. Vienuose randame Nemuno kultūros tęsinį, kituose – tik Virvelinės keramikos kultūros elementų vietinėje kultūroje, o trečiuose – gryną Pamarių kultūros dirbinių kompleksą.

Kai kuriose gyvenvietėse galima aiškiai pamatyti, kaip į vietinę kultūrą pamažu brovėsi virveliniai elementai. Iš tokių mažiausiai Virvelinės keramikos kultūros paliestų gyvenviečių reikia paminėti Dubičių 1-ąją (Salaite). Daugiausia *titnago* dirbinių yra būdingų vėlyvajai neolitinei Nemuno kultūrai, rasta lancetų, trapecijų, galinių gremžtukų, rėžtukų, peilių, ovalinių kirvelių, tarp jų ir gludintais ašmenimis, be to, vieno kirvio su skylė kotui pentis. Puodų formos labai paprastos: truputį profiliuotos taurės bei puodynės plokščiais dugneliais. Tačiau keramika puošta daugiausia įvairiais Nemuno kultūrai įprastais ornamentais, pasitaikė šukinius įspaudus primenančių, o šalimais – ir žuvų ašakų įraižių bei virvelinių įspaudų (Римантене 1966: 58–64).

Kitam tipui atstovauja Lynupio gyvenvietės radiniai (Rimantienė 1985b). Dauguma *titnago* dirbinių primena mezolitinius Nemuno kultūros: tai lancetiniai ir skersiniai antgaliai, apskriti gremžtukai, rėžtukai, panašūs į kirvelius dirbiniai, iš kurių vienas gludintas, taip pat rasta ir širdinių bei rombinių antgalių dalių. Keramikos molio masė su augalinėmis, smėlio ir grūsto granito priemaišomis. Puodų formos įprastos Pamarių kultūros keramikai: taurės, panašios į amforas plačiaangės puodynės, kartais įsmaugtu kakliuku. Puodai plokščiadugniai. Puošiama duobučių, virvučių įspaudėliais ir gnaibytis rumbeliais (pav. 135; 136: 1–3). Perėjimui iš Nemuno kultūros į Pamarių kultūrą galėtų atstovauti ir Kubilėlių gyvenvietė (Juodagalvis 1991). Tiksliau atkurti pavyko tik vieną puodą (pav. 136: 4), puoštą dvigubomis ir trigubomis duobutėmis, su rumbu ant petelių. Kiti ornamentai: virvelės, įspaudėliai, žuvų ašakos. Strėlių antgaliai širdiniai, lancetiniai, trapeciniai, daug įstatomųjų ašmenėlių ir kt. Pagal sluoksnio apsėmimą, gyvenvietė, matyt, buvusi transgresijos metu.

Tad Pietų Lietuvos vėlyvojo neolito keramikoje šalia virvelinių ornamentų dar dažnai pasitaiko iš Nemuno kultūros paveldėtų motyvų. Tačiau reliatyviai tuo pat metu galėjo egzistuoti ir grynas Pamarių kultūros paminklas, kaip Šakių lankos stovyklėlė su 1 židiniu.

Šią medžiagą šiek tiek papildo ir Kaliningrado srities radiniai, pvz., Ced-

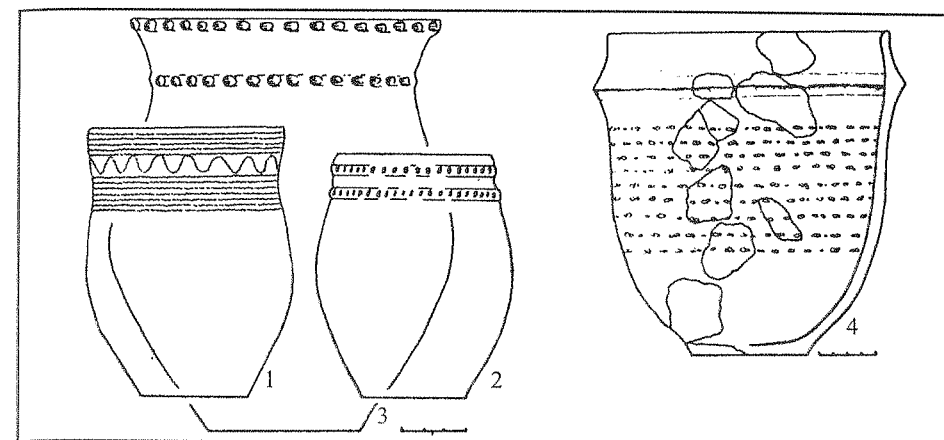

135 pav. Lynupio gyv. pagrindiniai keramikos radiniai (LNM)

maro D gyvenvietės (Долуханов ir kt. 1975). Keramiką čia jau tik plokščia-dugnė. Daug neornamentuotų puodų, kai kurie papuošti įspaudais, įrėžtomis linijomis, pailgu spauduku, bet yra ir virvelinių, ir apvajinių įspaudų, nežymių rumbelių su įspaudėliais, panašiai kaip Lynupio gyvenvietėje. Rasta šiek tiek ir kaulo dirbinių: kaltų, antgalis. Gyvenvietė datuota:

(LE-848) 4180±50 bp / cal 2379 (2293) 2209 m. pr. Kr.

Taigi, matyt, Pietryčių Lietuvos Nemuno kultūros gyventojai pamažu ir netolygiai iš kelių šaltinių perėmė Virvelinės keramikos kultūros laimėjimus,

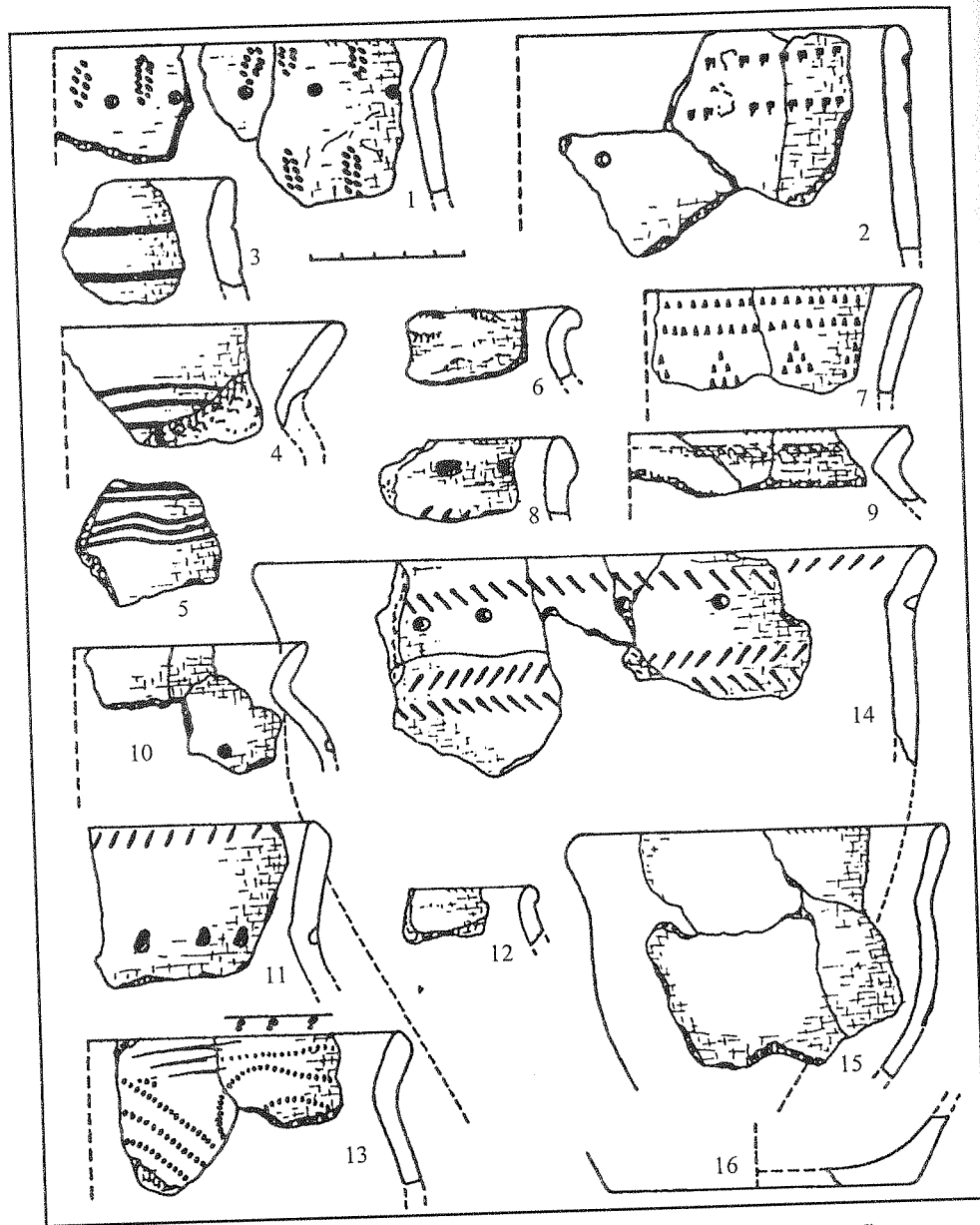
136 pav. Lynupio (1–3) ir Kubilėlių (4) gyv. puodų rekonstrukcijos

kurie, be abejo, atėjo kartu su naujomis materialinės ir dvasinės kultūros vertybėmis. Kaip ir kitur Europoje, artėjant į žalvario amžių, tokie elementai kaip ornamentika, puošnios keramikos bei akmens dirbinių formos ėmė prastėti. Ir tada paaiškėjo, kad visą vėlyvojo neolito laikotarpį jie nepajėgė užgožti Nemuno kultūros tradicijų. Būdingas pavyzdys galėtų būti Barzdžio miško ankstyvojo žalvario amžiaus gyvenvietė prie Dubičių (pav. 137). Tokių gyvenviečių titnago inventoriuje, be įvairių vėlyvų širdinių bei lapelinių antgalių, durklių, akmeninių kirvelių su skylė kotui, išliko ir senųjų dirbinių tipų – lancetinių, trapecinių strėlių antgalių, gremžtukų, rėžtukų, ovalinių kirvelių. Tiesa, toks radinys kaip titnago durklas aiškiai rodo, kad tai povirvelinio laikotarpio – žalvario amžiaus pradžios – paminklas (Lomborg 1973: 94). Keramikos ornamentiką sudarė apvajiniai įspaudai, pleištinės duobutės, trikampėliai bei jų kompozicijos, gilios apvalios duobutės kaklo linkyje, net pakraštyje iškilęs rumbas su giliomis duobutėmis. Galbūt tik tolimus virvelinės keramikos atgarsius primena juostelių ornamentai ar pleištukų eglutės, pūstapilvių puodynėlių formos. Būdingiausi liko plačiaangiai puodai siaurėjančiu, bet jau plokščiu dugniuku. Šitokia keramika būdinga Tšineco kultūrai.

Panašūs ankstyvojo žalvario amžiaus ir Papiškių 4-osios gyvenvietės Vokės aukštupyje viršutiniojo (A) kultūrinio sluoksnio radiniai (Brazaitis 1992). Inventoriuje daug trikampių ir širdinių strėlių antgalių, plokščiai retušuotų peilių, daug gludintų kirvių nuoskalėlių, smiltainio galastuvas ir kt. dirbinių. Keramiką su augalinėmis priemaisomis, mažai ornamentuota, nors kartais papuošta plonos virvelės įspaudais, bet dažniausiai duobutėmis ir kitokiais smulkiais įspaudėliais. Radiokarboninė data:

(T-10602) 3685±75 bp / cal 1722 (1631) 1523 m. pr. Kr.

Nors duomenų dar trūksta, aišku, kad būta ir kaulo bei rago dirbinių. Šiam

137 pav. Pagrindiniai Barzdžio miško gyv. keramikos radiniai (LNM)

laikotarpiui reiktų skirti, pvz., raginį Praudos kirvelį (pav. 138), kurio platėjantys asmenys primena laivinius kirvius. Vargu ar nuo vidurinio neolito tipų skyrėsi įvairūs antgaliai, ietigaliai, žeberklai.

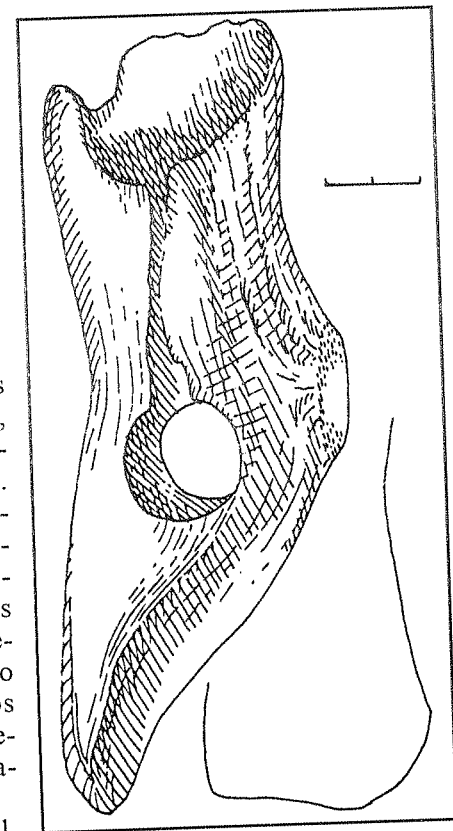
Tad remiantis nors ir negausiais pietų Lietuvos vėlyvojo neolito radiniais, galima manyti, kad Nemuno kultūra, veikiama Virvelinės keramikos kultūros, peraugo į ankstyvojo žalvario amžiaus Tšineco kultūrą, paplitusią ir Šiaurės rytų Lenkijos bei Baltarusijos teritorijose.

NARVOS KULTŪROS LIKIMAS

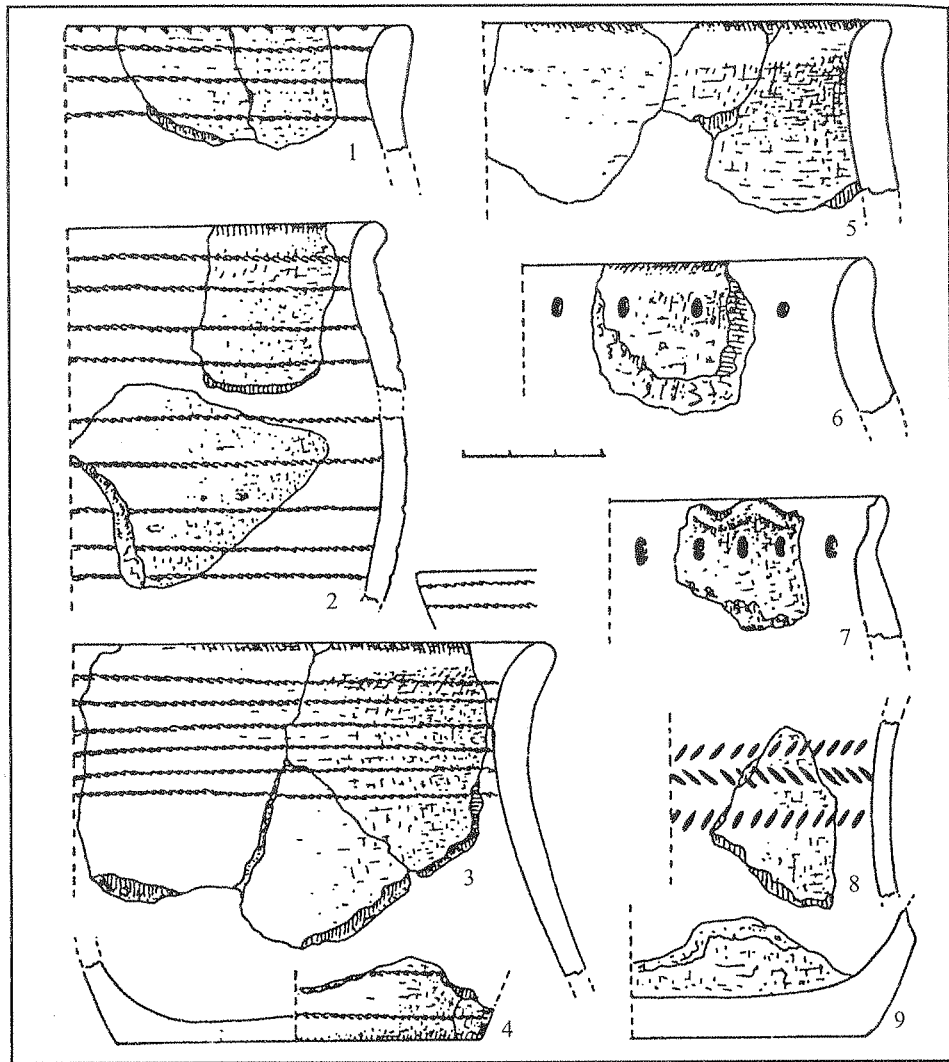
Iš pastaruoju metu Narvos kultūros srityje tyrinėtų paminklų ryškėja keliai, kuriais senieji gyventojai suartėjo su Virvelinės keramikos kultūros žmonėmis. Tačiau, kaip ir kalbant apie Nemuno kultūrą, per maža duomenų paminklams suvesti į kokią nors raidos grandinę, greičiausiai to nė negalima bus padaryti, nes susiliejamą truko gana ilgai. Kaip ir Nemuno kultūros srityje, čia greičiausiai tuo pat metu buvo keletas skirtingų raidos kelių, kuriuos tuo tarpu gali atspindėti reliatyviai vieno laikotarpio skirtingi paminklai.

Šiaurės vakarų Lietuvoje Narvos kultūros likimas gana įvairus. Vienur, ką galime pailiustruoti, pvz., Šarnelės, Plungės raj., (Butrimas 1996) radinių kompleksu

(pav. 139, 140: 3, 4, 6, 9), matome išlikusį senąjį Narvos kultūros kaulo bei rago inventorių ir beveik visai naują keramiką. Kaulo dirbiniai atspindi tolesnę ankstyvesnių laikotarpių dirbinių formų tąsą: tai kaulinė peikena, tribriaunis ietigalis, raginis kaltelis, dvišakis, kauliniai ir raginiai dvigubo kūgio antgaliai, ylos ir adata su skylute. Iš papuošalų minėtini pragręžti briedžių (ar elnių) priekiniai dantys, neapdirbto gintaro kabutis su cilindrine skylute. Keramikos rasta nedaug. Iš likusių kaklelių galima daryti išvadą, kad puodukai būvę nedideli, gana plonomis sienelėmis, labai paprastų formų: truputį profiliuotos taurelės ir mažos pūstos puodynėlės kiek atloštu kakliuku. Dauguma puodų puošta virvelių įspaudais, pasitaikė ir žuvų ašakų pavidalo įraižų, dantukų juostelių (tariamųjų virvelių), mažų ovalių įspaudėlių ir gnaibytas pakraštėlis. Taigi ornamentika ir formos būdingos Virvelinės keramikos kultūrai. Jai charakteringas ir gyvatgalvis kaplys, kurio rasta galvutės dalis, ir rombinio antgalio liekana. Tačiau kiti titnagėliai, nors titnagas įvežtinis, tokie pat

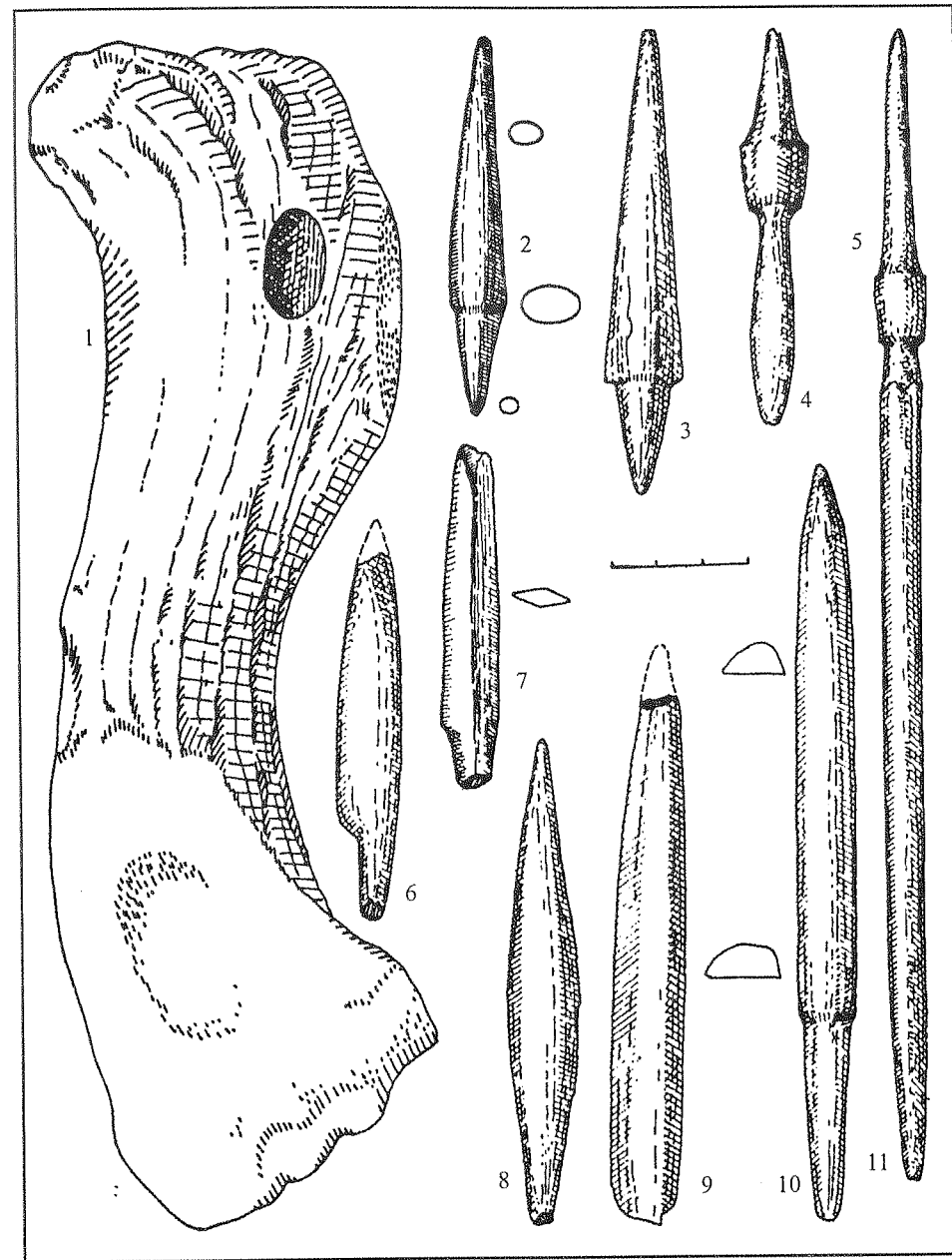

138 pav. Raginis kirvelis iš Praudos (Ermit)

139 pav. Šarnelės keramikos pavyzdžiai (LNM)

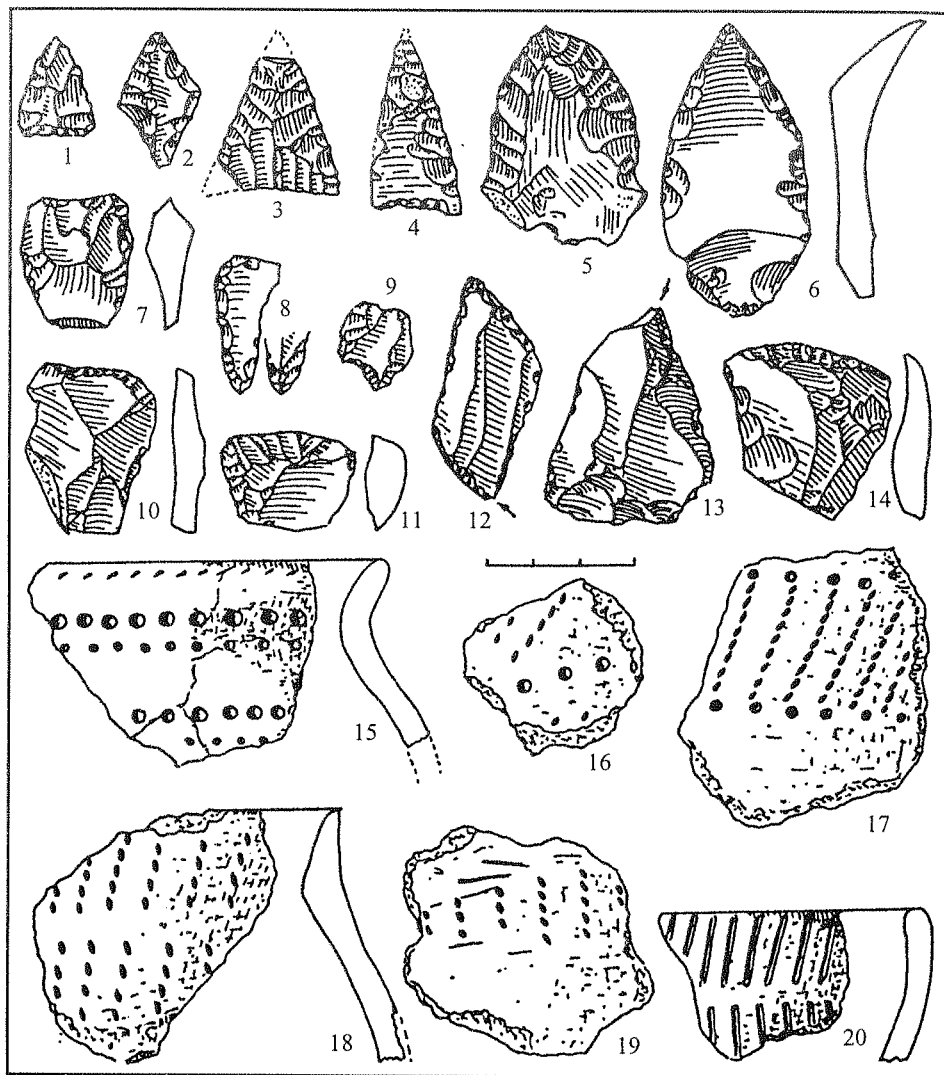
menki, kaip įprasta Narvos kultūros gyvenvietėms. Be to, rasta žvejybos įrankių, laukinių žvėrių ir naminių gyvulių kaulų. Šio tipo radinius papildė ir seniai žinomi kauliniai radiniai iš Reškėtos ir Virvytės upių santakos prie Patilčio, Telšių raj. (Puzinas 1938: pav. 5: 1, 2, 4, 8). Ten keramikos neiškilo, tačiau aptikta dvigubo kūgio pavidalo ietigalių, rombinio arba lėšio pjūvio antgalių, tribriaunio antgalio karpytais kraštais dalis (pav. 140: 2, 5, 7, 8). Prie Biržulio ežero pasitaikė ir plačiaašmenis kirvis (pav. 140: 1).

140 pav. Vakarų Lietuvos rago dirbiniai: 1 – plačiaašmenis kirvis, 2–7 – strėlių antgaliai, 8–11 – ietigaliai (1 – Biržulio ež. (Kalniškiai), 2, 5, 7, 8 – Patiltis, 3, 4, 6, 9 – Šarnelė) (1, 3, 4, 6, 9 – LNM, 2, 5, 7, 8 – (VDKM)

Kiek kitaip tas kultūrų susiliejimas atrodo iš Šventosios 26-osios gyvenvietės (Rimantienė 1979: 141–143) radinių (pav. 141). Iš kaulo dirbinių čia, tiesa, išliko tik visoms šio laikotarpio gyvenvietėms įprastų plokščių rombinio pjūvio antgalių nuolaužų. Keramika aiškiai atspindi Narvos kultūros tradicijas. Molio masėje yra ir organinių, ir mineralinių priemaišų. Dauguma puodų Narvos tipo, tačiau tarp jų visai maža I ir C kakleliais, po jų eina CS

141 pav. Pagrindiniai Šventosios 26-osios gyv. radiniai: 1–4 – strėlių antgaliai, 5, 6 – peiliai, 7 – kaltelio ašmenėlis, 8, 9 – gražteliai, 10, 11, 14 – gremžtukai, 12, 13 – rėžtukai, 15–20 – keramika (LNM)

pavidalo ir dauguma – S pavidalo kakleliais. Pastarieji jau ryškiai pereina į virvelines taureles, juoba, kad čia rasta ir plokščių dugnelių su grūsto granito priemaišomis. Tačiau šalia buvo ir smailių, ir apvalių dugniukų šukelių. Virvelinės keramikos įtaką atspindi ir puodų dydžiai – puodai panašėja į mažąsias virvelines taureles (būna net 10–12 cm skersmens anga). Beveik 3/4 puodų (ne šukių) visai nepuošta, o likusiųjų dauguma gražinta šukinių įspaudų primenančiu dantukų arba duobučių ornamentu, keletas padabinta virvelinei keramikai būdingais raštais: virvelinėmis, tankiai išpaustomis, taip pat terasinių įspaudų juostelėmis, nagų išpaudėliais, net įgnybimais. Puodų paviršius dažniausiai lygus, tačiau pasitaikė ir ryškiai brūkšniuotų, ir padengtų tekstiliniiais atspaudais. Tarp titnago dirbinių vyrauja Virvelinės keramikos kultūros dirbinių tipai: trikampiai ir rombiniai strėlių antgaliai bei ietigaliai, ilgi peiliai, stambūs gremžtukai, rėžtukai, gražteliai.*

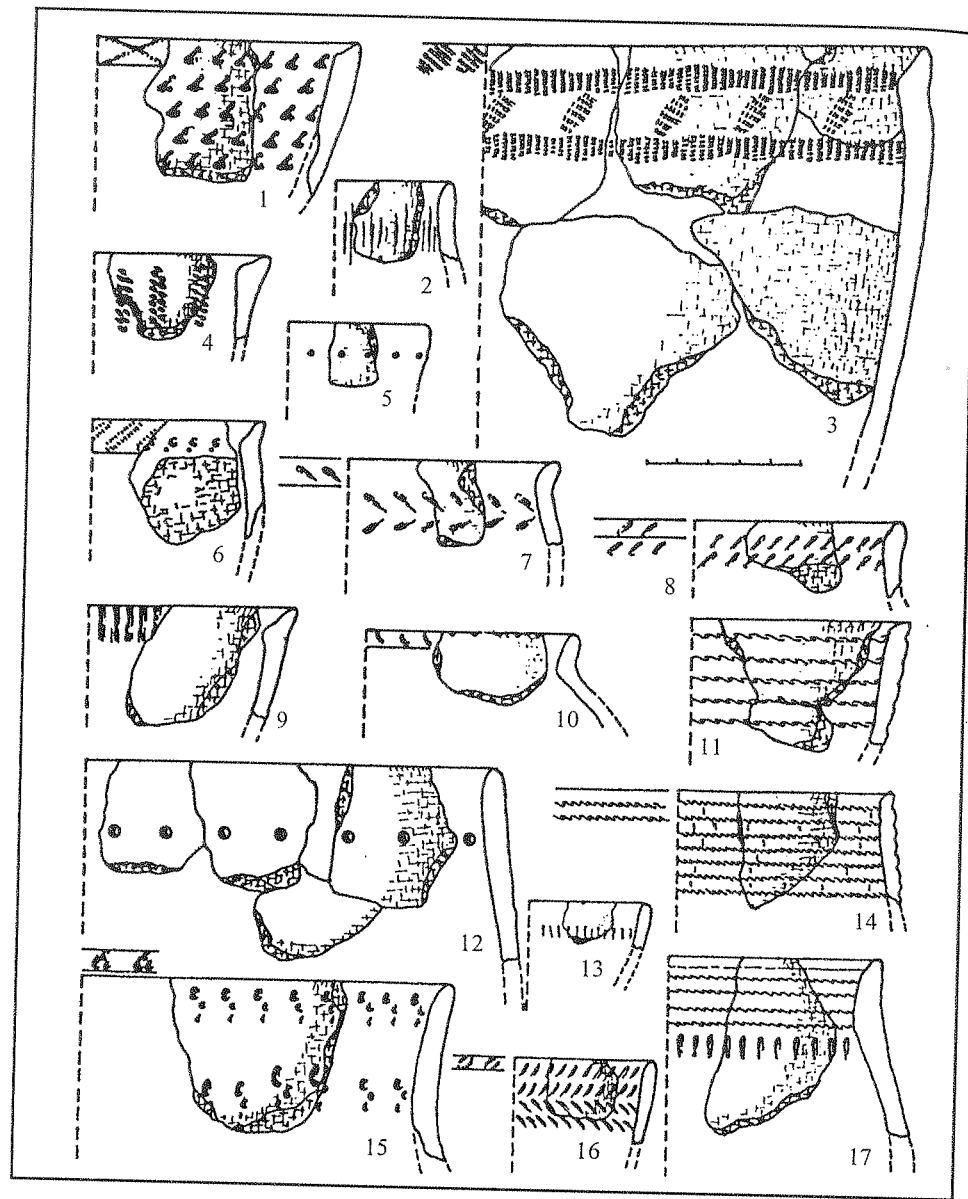
Pereinamajam tipui galėtų atstovauti ir Dažtariškės 1-oji gyvenvietė (Butrimas 1982) prie Biržulio ežero (pav. 142). Čia išsiskiria 3 keramikos tipai: daugiau negu pusę sudaro vėlyvojo Narvos tipo, apie trečdalią – virvelinė, o likusi 15% keramikos turi ryškių ir pirmojo, ir antrojo tipo požymių. Narvos tipo keramikoje aiškiai vyrauja puodai CS pavidalo kakleliais, kitą dalį sudaro po vienodą kiekį C ir S kakleliais. Visi dugneliai plokšti, 9–12 cm skersmens. Dauguma puodų ornamentuota pleištukų, įraižių, dantukų, apvajiniais ir duobučių motyvais (pav. 142: 1–6, 9, 10, 12, 15). Iš virvelinės keramikos (pav. 142: 7, 8, 11, 13, 16, 17) daugiausia virveliniais įspaudais puoštų taurių, giliais išpaudėliais gražintų plačiaangių puodynų, rumbais puoštų puodynų ir mažyčių puodeliukų ar dubenėlių šukių; aptikta tik viena aša. Įdomiausi puodai su ryškiais abiejų kultūrų elementais (pav. 142: 14), t. y. tokie, kurių molio sudėtis kaip Narvos tipo puodų, o ornamentika – virvelinė. Jų dugneliai irgi plokšti. Kaulo inventorių neišlikęs, titnago gausus ir aiškiai perimtas iš Pamarių kultūros ar tiesiog paveldėtas iš Nemuno kultūros: lancetiniai, trapeciniai, rombiniai, lapelio pavidalo ir trikampiai antgaliai, daug gremžtukų ir grandukų, mažiau rėžtukų, kaltelių ašmenėlių, gražtelių, ietigalių ašmenėlių, peilių.

Labai skirtingi pavyzdžiai rodo, kad abi kultūros susiliejo įvairiais keliais. Vargu ar šių paminklų chronologinė seka galėtų būti labai reikšminga. Anksčiausia buvo Šarnelės gyvenvietė, priklausanti laikotarpiui prieš maksimalią Limnės jūros transgresiją. Jos radiokarboninės datos:

(Vs-318) 4260±90 bp / cal 2502 (2420) 2281 m. pr. Kr.
(LE-1787) 4040±50 bp / cal 2169 (2110) 2018 m. pr. Kr.**

*Trikampiai ir širdiniai antgaliai būdingi tik Vidurio Europos šiaurės Virvelinės keramikos kultūroms. Pietų Europoje jie aptinkami tik ankstyvesnėse kultūrose.

**Išaiškėjo, kad Leningrado (dab. Sankt-Peterburgo) (LE) laboratorijoje 1960–1970 m. laikotarpiu gautosios C14 datos 200–400 m. skiriasi nuo Tartu (TA) bei Groningeno (Gro) laboratorijų datų (Тимофеев 1992: 50). Tad reikia laikyti ir šią datą sutampančia su Vilniaus (Vs) data.

142 pav. Pagrindiniai Daktariškės 1-osios gyv. keramikos radiniai (LNM)

Tuo tarpu Šventosios 26-oji ir Daktariškės 1-oji gyvenvietės buvo įsikūrusios jau transgresijos pradžioje, pablogėjus klimatui. Šitai matyti iš jų topografinės padėties – aukštesnės vietos – ir žiedadulkių analizės duomenų. Beveik tuo pat metu buvo grynų Pamarių kultūros gyvenviečių, priklausan-

čių transgresijos laikotarpiui (pvz., Širmės kalno 1-oji ir 2-oji, Kalniškių).

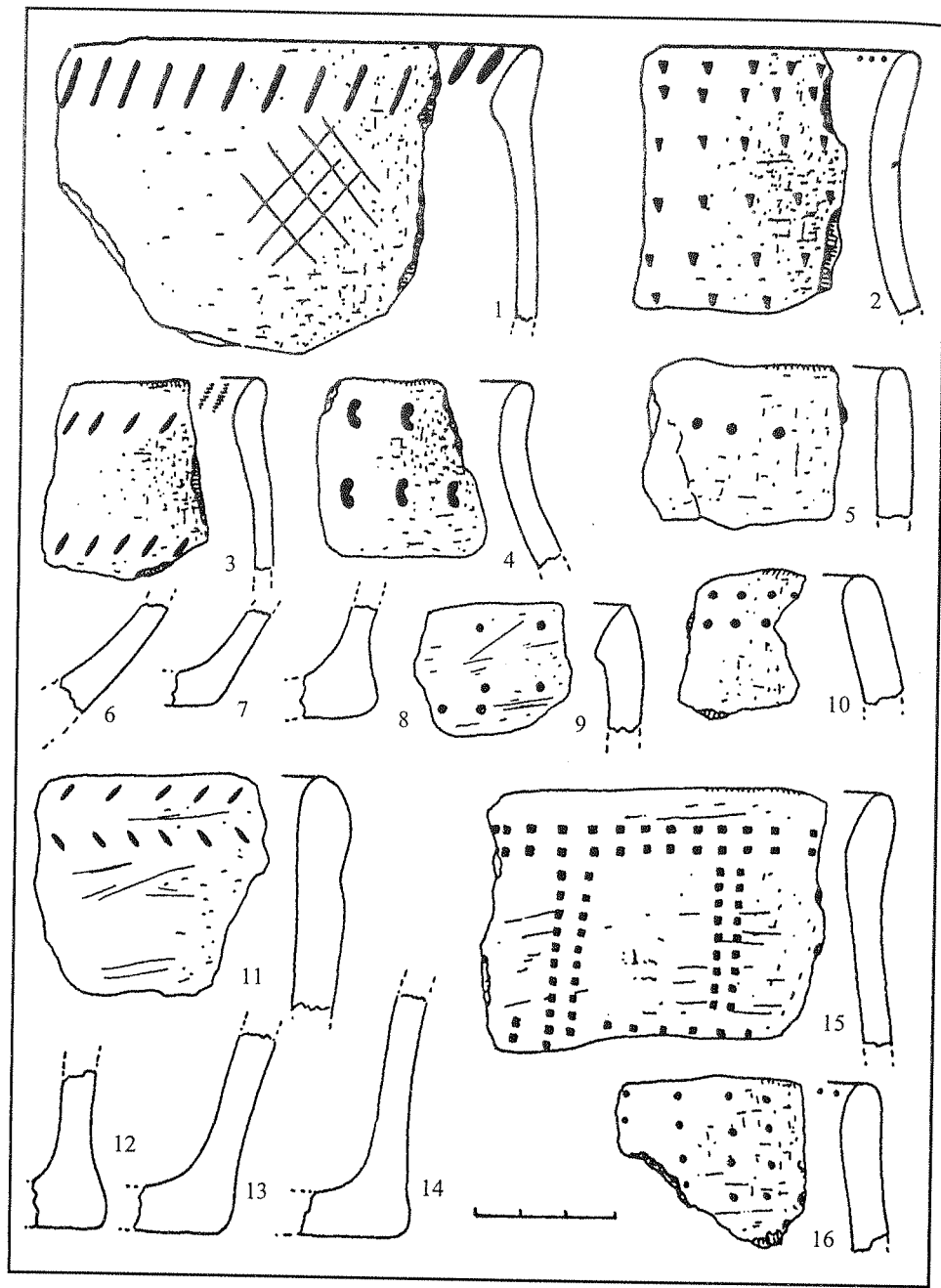
Taigi reliatyviai vienu metu Vakarų Lietuvoje šalia Pamarių kultūros egzistavo ir vėlyvoji Narvos kultūra bei įvairūs jos deriniai su Virvelinės keramikos kultūra. Tačiau, atrodo, kad senieji gyventojai bendravo ne su vieno tipo Virvelinės keramikos kultūros žmonėmis: vieni su Pamarių kultūros gyventojais, kiti galbūt su senųjų ateivių virvelininkų palikuonimis. Bet šiai hipotezei paremti dar per maža medžiagos.

Šiaurės rytų Lietuvoje irgi tyrinėta keletas paminklų, kuriuose Narvos kultūros tradicijos, nedaug tepaliestos Virvelinės keramikos kultūros, išsilaikė, tik čia dar ilgiau – visą vėlyvąjį neolitą. Iš jų minėtinos Žemaitiškės 1-oji, 2-oji, 3-ioji gyvenvietės prie Kretuono ežero (pav. 143) (Girininkas 1986; Гирининкас 1982; 1990: 45–60) su labai daug keramikos ir kitų radinių. Pagrindinės puodų formos ir ornamentika Narvos tipo, nors daug kuo skiriasi nuo vidurinio neolito tipų. Iš jų ypač išsiskiria plačiaangiai puodai su aukštu priedugniu (Гирининкас 1990: pav. 64), kuriems atitikmenų randama Pamarių kultūroje (Šturms 1970: pav. 92: 1; 94: 1). Molio masė su grūstų kiaukutų ir kapotų augalų priemaišomis. Pakito puodų kaklelių forma – padaugėjo puodų I ir S kakleliais ir nebeaptinkama S₂. Puodai didesni ir aukštesni. Dauguma dugnelių plokšti, bet pasitaiko ir smailių. Dažniausiai ornamentuojami puodai S kakleliais, t. y. vėlyvojo tipo. Labai maža dalis nepuoštų. Dauguma ornamentų paveldėta iš vidurinio neolito Narvos kultūros keramikos, labai maža puodų gražinta virveliniais motyvais (pav. 143).

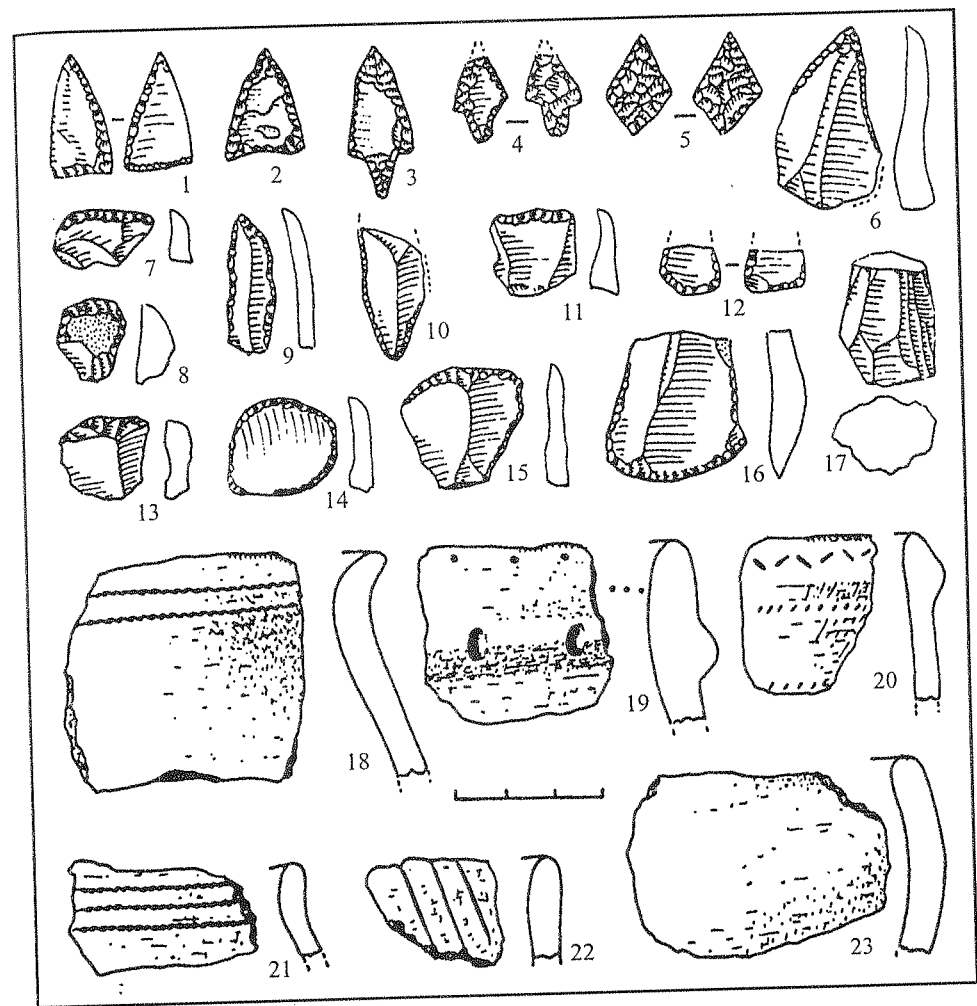
Vėlyvajame neolite įsivyravo trikampiai širdiniai titnaginiai strėlių antgaliai (pav. 144), nors retkarčiais vis dar pasitaikydavo ankstyvojo neolito palikimo – trapecinių, lancetinių, iš siaurų skelčių pagamintų peilių, ovalinių kirvelių. Ėmė nykti tradicinių formų gremžtukai, įsigalėjo stambūs. Atsirado peilių su plokščiu, net abipusiu retušu, retušuotu paviršiumi gremžtukų, kaltelių retušuotais ar net gludintais ašmenimis, daug specialios paskirties dirbinėlių. Kai kurių ovalinių kirvelių ašmenys pradėti gludinti. Visi jie būdingi Virvelinės keramikos kultūrai, nors, palyginti su viduriniu neolitu, sumažėjo titnago ir vėl suklestėjo senieji rago ir kaulo dirbiniai (pav. 145). Rasta daugybė antgalių kūgine viršūne, tačiau visi jie apvalaus pjūvio, yra ir pastorintu smaigaliu. Aptikta įvairiausių žeberklų tipų: retomis užbarzdomis, su smulkiais įrantymais pakraščiuose, ypač pagausėjo eglutės pavidalo žeberklų, pasitaikė net ietigalių su įstatytais titnago ašmenėliais. Ietigaliai be ašmenėlių tokie patys kaip ir anksčiau – apvalūs ir plokšti. Durklai bei kaltai pasidarė nebe tokie taisyklingi, o adikliai kiek paplatinta viršūne labai dailūs. Meškerės kabliukai jau su užbarzdomis. Nerasta tik kaplių.

Be to, Šiaurės rytų Lietuvos vėlyvojo neolito gyvenvietėse jaučiama ne tik Virvelinės, bet ir Šukinės duobelinės keramikos kultūros įtaka. Ją atspindi šukiniai bei tekstiliniai ornamentikos motyvai, kai kurių kaulo dirbinių formos, pvz., kūginiai antgaliai pastorintomis viršūnėmis.

Tuo pat metu būta ir vien Virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių. Iš

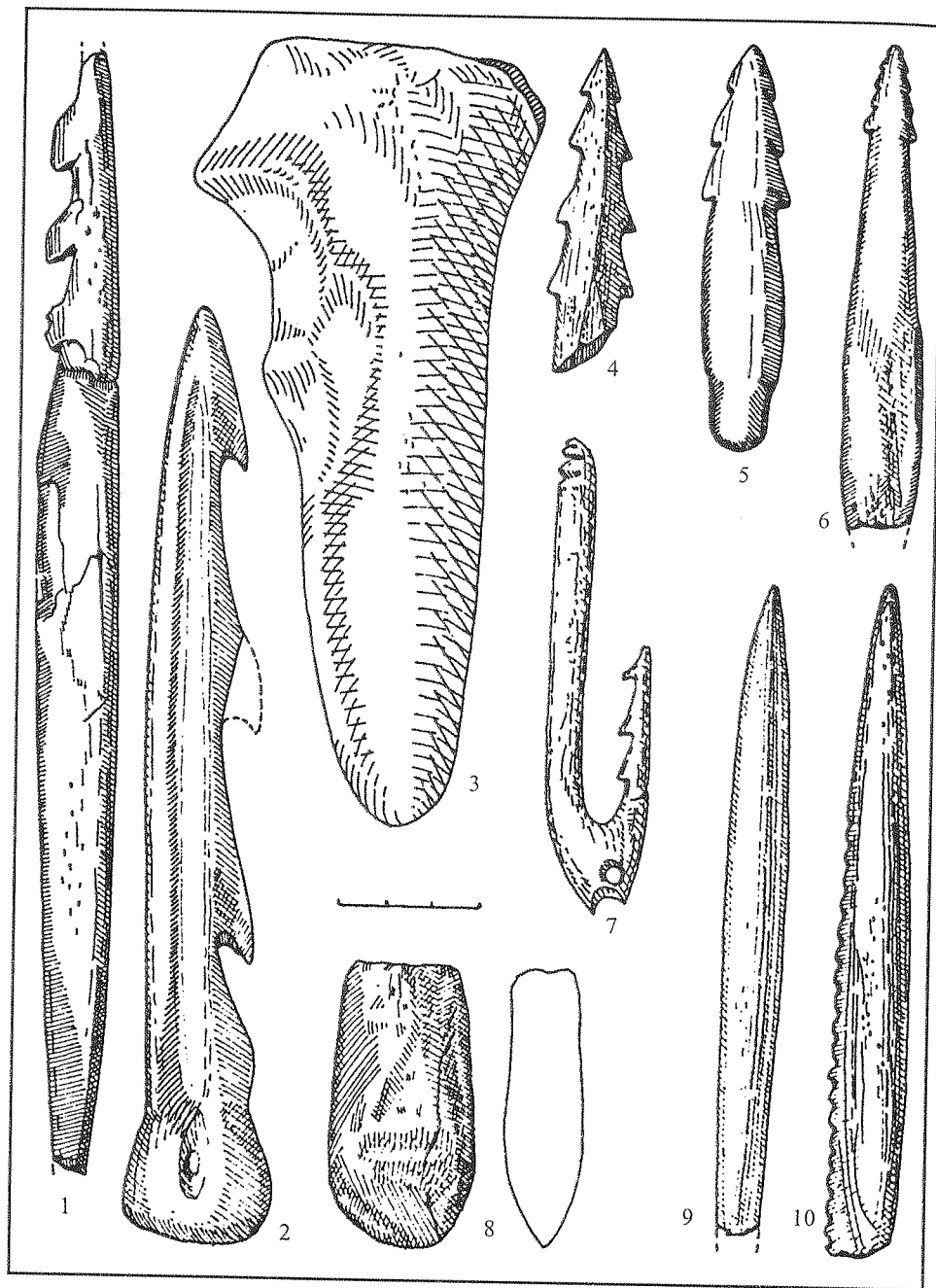
143 pav. Vėlyvosios Narvos kultūros keramika iš Rytų Lietuvos gyv.: 1-8 – Žemaitiškės 1-oji gyv., 9-16 – Žemaitiškės 2-oji gyv. (LNM)

144 pav. Kretuono 1A radinių pavyzdžiai: 1-5, 10 – antgaliai, 6-9, 11-15 – gremžtukai, 12, 16 – kaltelių ašmenėliai, 17 – skaldytinis, 18-23 – puodų šukės (ŠvėnėM)

tokių yra Jaros 1A gyvenvietė netoli Svėdasų (Girininkas 1977). Joje ši keramika labai paprasta, puodai daugiausia taurelės formos, bet buvo ir nedidelių puodynėlių ar amforelių. Puošiama tik virvelių įspaudais, kartais – dviguba laužtine linija ar dviejų pirštų įgnybimais. Daug titnaginių trikampių, širdinių, rombinių, lancetinių, lapelinių antgalių, peilių, gremžtukų ir kt.

Ryškesniausia Virvelinės keramikos kultūros gyvenvietė yra Kretuono 1A (Гирининкас 1990: 60-62). Beveik pusę puodų sudarė įvairios neaukštos puodynės, ornamentuotos retai, nebent kaklelis papuoštas keliomis virvučių eilutėmis. Nė trečdalis nesudarė labiausiai puošiamos taurės S profilio siene-

145 pav. Rytų Lietuvos kaulo ir rago dirbiniai: 1, 8, 10 – Žemaitišės 1-oji gyv., 2–6, 9 – Žemaitišės 2-oji gyv., 7 – Jaros up. (1–6, 8, 9 – LNM, 7 – VDKM)

lėmis ir statmenu trumpu kakliuku. Jų kaklelis gražintas 4–6 virvučių eilėmis, žuvų ašakomis, duobučių ir virvučių eilutėmis pakaitomis, lygiomis juostelėmis. Retkarčiais puošiama ir vidinė atlošo pusė. Pasitaikė rumbelių su įspaudais. Ketvirtadalis puodų – amforos. Jų kakleliai ir peteliai paprastai puošiami 6–7 virvučių eilutėmis, tarp kurių kartais įspaudžiamos duobutės, rečiau įbrėžiamos laužtinės linijos. Dubenėlių visai maža (pav. 144). Titnago inventorius panašus į kitų Virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių radinius.

Turėdami dar nedaug paminklų, vargiai galime pasakyti, koks buvo šių abiejų paminklų tipų skirtumas – chronologinis, ekonominis ar koks kitoks. Tiesa, jų topografinė padėtis kiek skiriasi.

Panašiu keliu kaip Rytų Lietuvos visą vėlyvąjį neolitą ėjo ir Rytų Latvijos gyventojai (Jozė 1979). Skirtumas tik tas, kad Latvijoje jau nuo vidurinio neolito buvo labai jaučiama Šukinės duobelinės keramikos kultūros įtaka. Visą laikotarpį virvelinė keramika gyvavo šalia vėlyvosios Narvos tipo keramikos, vadinamosios akytosios. Pvz., gyvenvietėse prie Lubanos ežero (Abuora 1-oji, Asnė 1-oji, Yča, Lagaža, Einiai) greta senųjų keramikos tipų randama ir S pavidalu profiliuotų taurių, apskritų dubenėlių, amforų, šukių su virvelių ornamentais ant kaklelio ir net įraižų pluoštais ant petelių.

Susidaro vaizdas, kad Rytų Lietuvos ir Rytų Latvijos virvelinė keramika daugiau bendra turėjo su senųjų virvelininkų palikuonių vėlesnės fazės kultūra, o ne su Pamarių, nes su šia sieja tik iš bendrojo horizonto paveldėti keramikos tipai.

Ir Rytų Lietuvos, ir Rytų Latvijos Virvelinės keramikos kultūros likimas panašus – ji asimiliavosi su vietine Narvos palikuonių kultūra ir žalvario amžiuje išvirto į daugelį įvairių variantų. Ir nors daug kas buvo perimta iš virvelininkų patyrimo, bet vėlyviausiuose paminkluose stipresnės išliko vietinės tradicijos – jų tąsą pastebime piliakalnių kultūroje (Girininkas 1982; 1990 a).

PAMARIŲ KULTŪRA

Apžvalga. Pavienių Pamarių kultūros radinių ir net paminklų Lietuvoje buvo žinoma jau XIX a. pradžioje, tačiau tada jie dar nebuvo skiriami akmens amžiui. Ankstyviausias ir išsamiausias – 1833 m. aprašymas „Prūsų provincijos žurnale“ („Preußische Provinzialblätter“). Tuometinis Kuršių marių žuvininkystės inspektorius V. Berbomas (Beehrbohm 1833: 84 tt) paskelbė kai kurių žinių apie Kuršių nerijos vietas prie Nidos. Jis buvo iš žmonių girdėjęs apie pasitaikančias šukes tose vietose, todėl jas aplankė, o aplankęs pavadino pagoniškais kapinynais. Paties rastąsias šukes aprašė gana tiksliai. Vėliau iki pat XIX a. aštuntojo dešimtmečio niekas daugiau nesidomėjo pamarių akmens amžiaus radiniais. XIX a. aštuntajame ir devintajame dešimtyje pradėta intensyviai rankioti radinius ir registruoti Kuršių nerijos paminklus. Tuo tikslu 1872 m. buvo pasiūstas studentas P. Šiferdekeris. Po žval-

gymo jis paskelbė išsamią ataskaitą (Schiefferdecker 1873: 33 tt). Vieną dieną jis net mėgino kasinėti „Keturių kauburėlių“ vardu pavadintą Nidos gyvenvietę. Tuo pat metu bandyta tyrinėti ir Grobšto rago gyvenvietę (dabar Kaliningrado srityje). Tačiau daugiausia Kuršių nerijoje pasidarbavo žymiausias XIX a. pabaigos Rytprūsių archeologijos tyrinėtojas O. Tišleris (Tischler), išvaikščiojęs visą neriją, surinkęs daug radinių, smulkiame žemėlapyje sužymėjęs radimvietes, be to, pusantros dienos kasinėjęs ir Nidos gyvenvietę (Tischler 1874; 1875; 1877; 1882; 1891). Jo darbą tęsė paminklų apsaugos inspektorius E. Holakas (Hollack), irgi kelis kartus apkeliavęs visą Kuršių neriją ir taip pat truputį kasinėjęs Nidoje (Hollack 1895; 1896; 1900; 1908). Net atsitiktiniai radiniai, patekę į „Prusijos“ muziejų, buvo nuolat skelbiami spaudoje (Bezenberger 1893a; 1893b). Taigi tikrąja Kuršių nerijos tyrinėjimų pradžia tapo aštuntasis ir devintasis dešimtmečiai, nes senosios pastabos jau buvo užmirštos tiek, kad E. Holakas, tik 1895 m. perskaitęs V. Berbomo straipsnį, rado reikalą jį perspausdinti.

Apie tą patį laikotarpį pirmi radiniai aptikti ir Aistmarių pakrantėse. 1873 m. netoli Elblongo prie Tolkmicko bandomuosius kasinėjimus atliko geologas G. Berentas (Berendt 1875). 1894 m. mokytojas Mejerovskis surado ir vieną iš žinomiausių Pamarių kultūros gyvenviečių prie Gdansko įlankos – Žucevą (Rzucewo). Šimtmečių sandūroje abi gyvenvietes tyrinėtojai nuolat lankė ir rinko medžiagą.

Vėliau Kuršių nerijos gyvenviečių iki pastarojo meto niekas nebelankė (matyt, smėlio pustymą sustabdė intensyvus apželdinimas). Didieji Žucevo, Suchačiaus, Tolkmicko pietinių Pamarių kultūros gyvenviečių tyrinėjimai atlikti tarp abiejų Pasaulinių karų. Deja, visi jie spaudoje susilaukė tikrai trumpų ataskaitų, o kai po II Pasaulinio karo bandyta paskelbti platesnes studijas, reikėjo tenkintis vien menkomis nuotrupomis. Vieni iš svarbiausių to meto darbų buvo J. Koščevskio (Kostrzewski) ir K. Jazdževskio (Jazdrzewski) 1927–1929 m. Žucevo gyvenvietės tyrinėjimai, pagal kuriuos ir šią kultūrą siūlyta vadinti Žucevo (Rzucewo) kultūros vardu (Kostrzewski 1931 a). Didžioji žuvusios medžiagos dalis žinoma iš 1938 m. parašyto J. Žureko darbo (Žurek 1954). 1935 ir 1939 m. B. Erlichas tyrinėjo Suchačiaus (buv. Succasse) gyvenvietę prie Elblongo, to paties tyrinėtojo kasinėta 1934–1938 m. (Ehrlich 1941). Dalį radinių vėliau paskelbė L. Kilianas (Kilian 1955). Tuo metu buvo tyrinėti ir kiti žinomi šios kultūros paminklai: Svienty Kamien Pšilese (Šviety Kamień Przylesie, buv. Wiek-Luisenthal) (Ehrlich 1923; 1925), Modževina (Modrzewina, buv. Lärchwalde) (Neugebauer 1936) ir Garbina (buv. Sankau) prie Aistmarių (Bohne-Fischer 1941: 100–101).

Po Antrojo pasaulinio karo Lenkijoje dar bandyta tyrinėti kai kurias Pamarių kultūros gyvenvietes (Szwed 1968; Szymańska 1968; Król 1992). Kaliningrado sričiai priklausančios Kuršių nerijos dalies paminklus žvalgė N. Gurina ir V. Titovas (Gurina 1959: 195 tt), o pačioje Kaliningrado srityje ketletą nedidelių gyvenviečių – Tušino, Ančių pelkė (Utinoje boloto) – tyrinėjo V. Timofejevas (Тимофеев 1979; 1980; 1983).

Lietuvoje iki aštuntojo dešimtmečio Pamarių kultūra (beje, sutapatinama su Virvelinės keramikos kultūra) būdavo apibūdinama pagal bendruosius Europos ir minėtuosius senuosius radinius (Puzinas 1938: 20 tt; Kulikauskas ir kt. 1961: 76–79). Tik ėmus tyrinėti stambius šios kultūros paminklus, atsirado naujos medžiagos ir apibūdinimui.

Pamarių kultūros radiniai plačiai aptarti ir buv. Rytprūsių medžiagą apibendrinančiuose darbuose, ypač V. Gertės (Gaerte 1927; 1929) ir C. Engelio (Engel 1935). Knygą apie šią kultūrą prieš II pasaulinį karą buvo parengęs L. Kilianas (Kilian 1955), bet paskelbta vėliau, kai didžioji radinių dalis jau buvo žuvusi. Viso Pabaltijo akmens amžių nagrinėdamas, šią kultūrą aptarė E. Šturmas (Šturms 1970: 162–185). Skirstyti šią kultūrą chronologiniais etapais pagal dirbinių tipologiją ėmėsi lenkų archeologai V. Teclaf (Tetzlaff 1970), J. Okuličius (Okulicz 1973), J. Machnikas (Machnik 1979).

Archeologijos literatūroje ši kultūra vadinama įvairiai – minima net 15 pavadinimų (Kempisty 1969). Tačiau dažniausiai vartojami trys: Pamarių (Haffküstenkultur – W. Gaerte), Žucevo (Rzucewo – J. Kostrzewski) ir Vyslos-Nemuno (H. Moora).

Paminklų Lietuvoje daugiausia randama pajūryje (pav. 129) – nuo Latvijos iki Lenkijos Pamario srities. Ir pačios ankstyviausios gyvenvietės tik iš čia. Viena – Šventosios 1A – ištirta iš pagrindų. Visos kitos Šventosios ir Būtingės Pamarių kultūros gyvenvietės bei Šventosios 9-ojo ploto užtvanka vėlesnės (Rimantienė 1980). Daugybė gyvenviečių bei radimviečių žinoma (daugiausia tik iš literatūros) Kuršių nerijoje: 7 radimvietės buvo prie Meškos galvos, 3 – prie Alksnynės, 4 – prie Juodkrantės, 2 – tarp Juodkrantės ir Pervalkos, 1 – prie Bulvikio rago, po 1 – prie Nidos ir Parnidžio kopos (Kilian 1955). Iš jų sistemingai ištirta tik tai Nidos gyvenvietė (vadinamosios „Penkios kalvelės“) (Rimantienė 1989).

Toliau nuo jūros šio tipo gyvenviečių pėdsakų aptinkama daugiausia aukštuose Nemuno bei Neries krantuose. Iš jų minėtinos gyvenvietės prie Vilkijos (Rimantienė 1985 a) su būdingu titnago inventoriumi, bet visai neaiškia keramika; prie Kauno Neries krantuose tyrinėta Eigulių 1b (A sluoksniu) (Яблонските-Римантене 1959) ir Radikių gyvenvietės (Jablonskytė-Rimantienė 1965). To pat tipo radinių pasitaikė išpustytose Mitkiškių, Rusių ir daugelyje kitų paupių gyvenviečių. Žemaičių aukštumoje prie Biržulio ežero tyrinėtos Širmės kalno 1-oji, 2-oji, 3-ioji, Kalniškių, Duonkalnio, Daktariškės 1-oji, 5-oji ir kt. (Butrimas 1982; 1988; Butrimas ir kt. 1985) gyvenvietės. Šiaurės rytų Lietuvoje Pamarių kultūros gyvenviečių daug mažiau. Jų tyrinėta prie Jaros ir Kretuono ežerų (Girininkas 1977 b; Гирининкас 1990: 60–62).

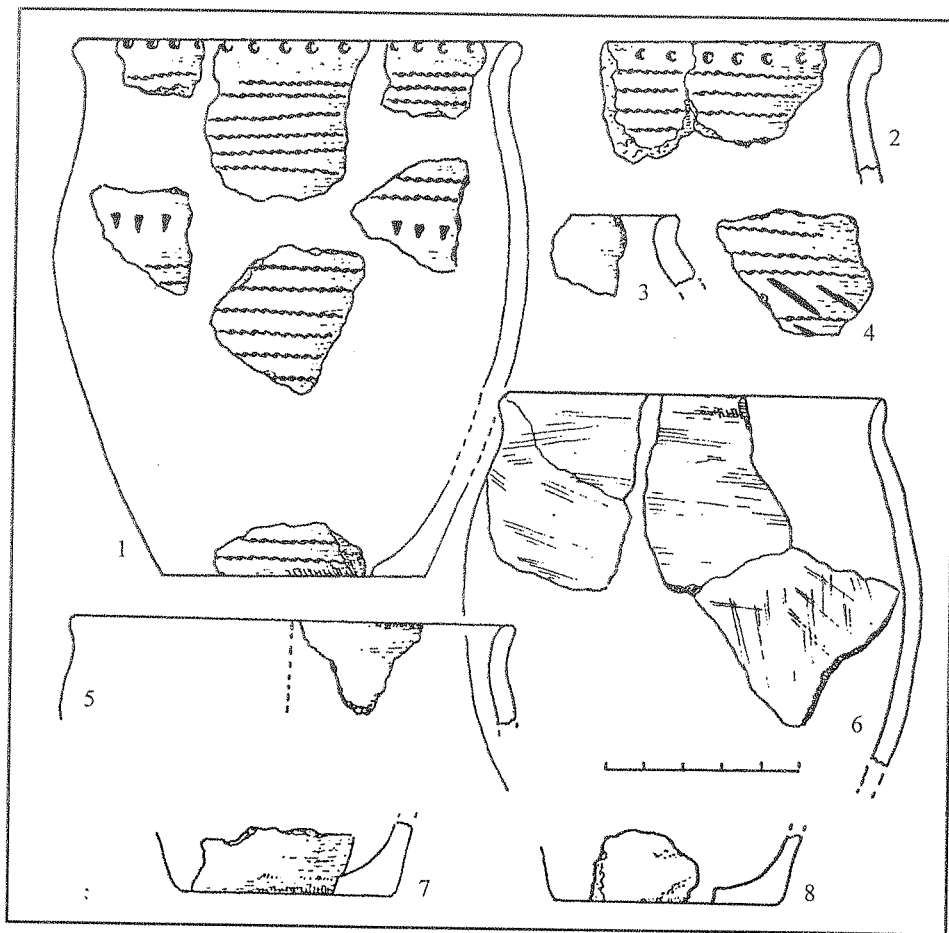
Pastaruoju metu tyrinėta Pamarių kultūros gyvenviečių ir Pietvakarių Lietuvoje, į vakarus nuo Nemuno vidurupio (Juodagalvis 1988; 1991). Tai Kubilėliai, Dusia, Gedupis ir kt. Taip pat Pietryčių Lietuvoje. Tokia vieno lizdo stovyklėlė su 1 židiniu buvo įsikūrusi Šakių lankoje buvusios vidurinio ne-

olito gyvenvietės plote (Rimantienė 1992) (pav. 146). To laikotarpio gyvenvietė buvo ir senesnės Dubičių 2-osios gyvenvietės viršutiniame sluoksnyje.

Lietuvos Pamarių kultūros gyvenvietes pagal topografinę padėtį galima skirti trimis etapams. Tai patvirtina ir radinių raidos analizė (Rimantienė 1992).

Ankstyvojo etapo gyvenviečių randama paprastai ant salpos, inventorių turi daug bendrojo horizonto požymių. Vidurinio etapo – ant aukštųjų terasų, inventorių sudaro labai dailūs titnago dirbiniai, supaprastėjusi keramika. Vėlyvojo etapo gyvenvietės vėl ant salpos (pav. 4), inventorių labai turtingas, daug naujų ir įvairių, ypač keramikos, formų.

Kilmės teorijų būta daug ir gana įvairių. Dažniausiai nagrinėjami Pamarių kultūros ryšiai su įvairiomis senesnėmis kultūromis, ir tai viena, tai kita

146 pav. Šakių lankos Pamarių kultūros lizdelio keramika (LNM)

laikoma turėjusi daugiausia įtakos. Tačiau dar nemaža neišaiškintų dalykų, todėl įvairios teorijos tėra hipotezės. Pripažinus, kad Pamarių kultūra susidarė ne iš vienos, pagrindine laikyta tai Vidurio Vokietijos Virvelinė (Kilian 1955: 154 tt), tai Rutulinių amforų (Šturms 1957), pagaliau net Padneprės (Moo-pa 1958: 16) kultūra.

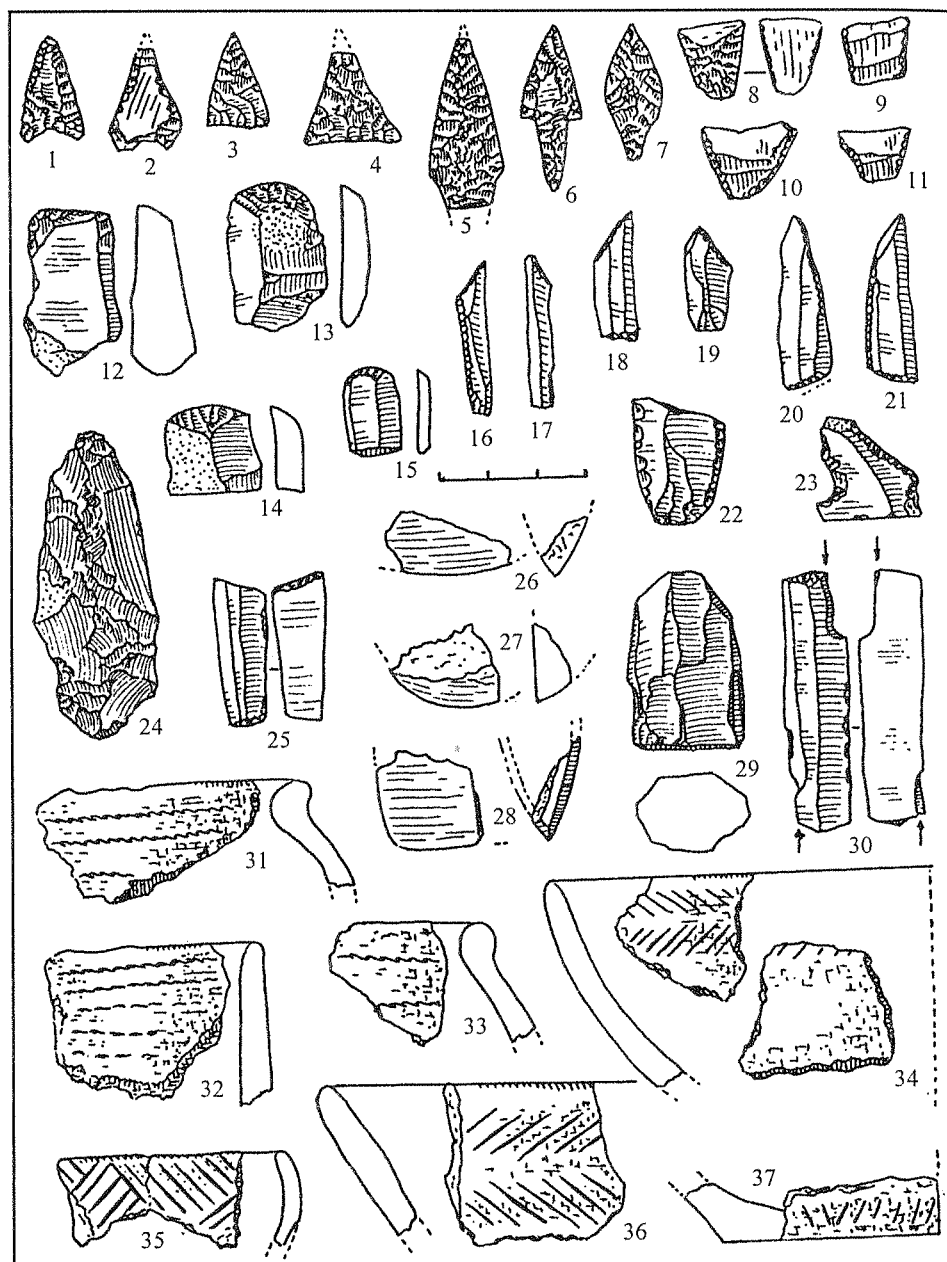
Tuo tarpu iš Lietuvos medžiagos matome, kad mūsų pažįstama Pamarių kultūra susidarė čia vietoje iš keturių elementų. Du iš jų yra vietiniai – paveldėti iš Nemuno ir Narvos kultūrų. Tai atsispindi kai kuriose keramikos formose bei ornamentikoje, taip pat titnago, kaulo, rago, gintaro ir medžio dirbiniuose. Du elementai yra atneštiniai – tai Rutulinių amforų kultūros ir Virvelinės keramikos kultūros bendrojo horizonto elementai. Jie pasireiškia ne tik dirbinių tipais, bet dar daugiau ūkinėmis, ideologinėmis bei socialinėmis naujovėmis. Visų šių elementų samplaika ir išskiria Pamarių kultūrą iš kitų Virvelinės keramikos kultūrų bendrijos.

Su kai kuriomis kitomis kultūromis jungė ir kaimyniniai mainų ar net kultūrinės įtakos ryšiai, tačiau jau vėlesni, kai Pamarių kultūra buvo susiformavusi.

Inventorių. Titnago dirbiniai daug nevienodesnio darbo negu ankstyvesnių laikotarpių. Ypač kruopščiai apdirbami tik šiai kultūrai būdingi, t. y. naujos formos įrankiai, o senųjų, paveldėtų iš senesnių kultūrų, apdirbimas labai sumenkęs, nepanašus į ankstesnių tokių pačių, pvz., mezolitinųjų, apdirbimą.

Strėlių antgaliai gana įvairūs, tačiau pagrindinis yra iš abiejų pusių retušuotas trikampis (pav. 147: 1–4). Dažniausiai pasitaiko lygiašonių trikampių (pav. 147: 3, 4), kurių ankstyvesnėse gyvenvietėse (pvz., Sventosios 1A) dažnai dar retušuojami tik pakraščiai. Vidurinio laikotarpio (pvz., Radikių, Rusių, Širmės kalno, Vilkijos ir kt.) gyvenviečių, kaip ir vėlyvųjų (pvz., Nidos ir kt. Kuršių nerijos gyvenviečių), retušuotas visas dirbinių paviršius. Antgaliai neretušuotu pagrindu jau išnykę, galbūt iš jų likę ankstyvosiose gyvenvietėse dar pasitaikantys kiek išgaubtu, bet jau retušuotu pagrindu. Trikampių širdinių – įtrauktu pagrindu (pav. 147: 1, 2) – daugiau aptinkama viduriniu laikotarpiu (pvz., Radikiuose, Rusiųose, Eiguliuose, Vilkijoje ir kt.); jų paprastai būna retušuotas visas paviršius. Ypač gausiai jų buvę Kuršių nerijoje (Kilian 1955: 44), kur dauguma gyvenviečių priklausė vėlyvajam laikotarpiui. Rečiau pasitaikė lapelio pavidalo antgalių visu retušuotu paviršiumi ar tik pakraščiais (pav. 147: 5–7). Jų žinoma iš Sventosios 1A, Radikių ir kt. gyvenviečių. Rombinių antgalių daugiausia ankstyvosiose gyvenvietėse, pvz., Sventosios 1A ir kt.

Visą Pamarių kultūros egzistavimo laikotarpį nuo pačių ankstyviausių gyvenviečių (Sventosios 1A) iki vėlyviausių (Nidos) išliko trapecinių skersinių antgalių (pav. 147: 8–11). Dažniausiai tai paprastos trapecijos retušuotomis šoninėmis briaunomis, tačiau viduriniu laikotarpiu pasirodė ir visu retušuotu paviršiumi (pvz., Radikiuose) (pav. 147: 8); jų išliko ir vėliau. Įvairiose

147 pav. Pagrindiniai Radikių gyv. radiniai: 1–11, 18–21 – strėlių antgaliai, 12–15 – gremžtukai, 16, 17 – ašmenėliai, 22, 24, 25 – peiliai, 23 – grandukas, 26, 28 – akmens kirvių nuoskalos, 27 – gyvatgalvio kaplio (?) ašmenų nuoskala, 29 – skaldytinis, 30 – rėztukas, 31–37 – virvelinė keramika (1–30 – LNM, 31–37 – VDKM)

gyvenvietėse vis dar aptinkama lancetinius primenančių strėlių antgalių, dažnai tolimų tipiškomis mezolitinėms formoms, nors būna ir labai panašių į jas (pav. 147: 18–21).

Itigalių siauro lauro lapo pavidalo, retušuotu paviršiumi randama įvairių laikotarpių gyvenvietėse, tačiau gana retai (pav. 147: 24).

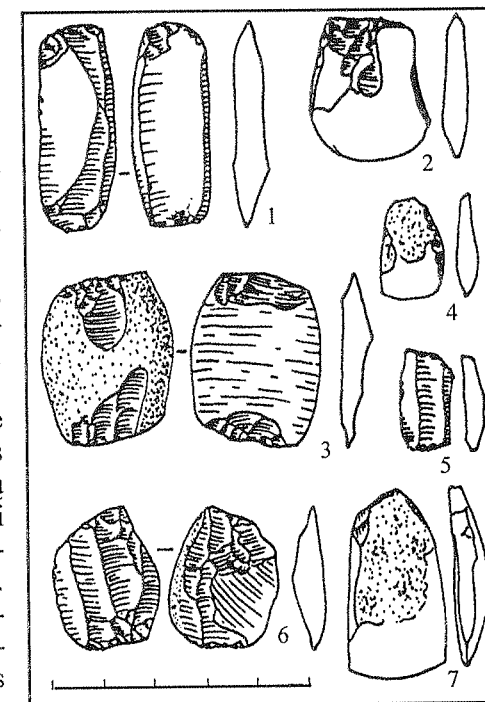
Peiliai yra vienas iš labiausiai paplitusių ir turbūt itin brangintų Pamarių kultūros dirbinių tipų. Matyt, į juos buvo kreipiama daug dėmesio, nes visi pagaminti iš įvežtinio titnago, nors kiti netitnagingų sričių dirbiniai daromi iš vietinių riedulių. Jų būna dvejopų. Vieni – labai tiesios abiejuose kraštuose retušuotos skeltės dažnai statmenai arba įkypai nusklembtu galu (pav. 147: 22, 25). Šitokie peiliai dažnai dedami į Pamarių kultūros kapus. Antrasis tipas – lenkti, tartum pusmėnuliniai smailia viršūne, plačiai ir plokščiai retušuoti.

Savitą dirbinių tipą sudaro nelabai aiškios paskirties panašūs į peilius, tik daug storesni *tribriauniai*. Jų šonai, o kartais ir galas retušuoti kaip gremžtukų, o kitas galas storas ir beveik smailus. Jie retušuojami tik iš gerosios pusės. Šie dirbiniai labai būdingi Pamarių kultūrai, jų randama visų laikotarpių gyvenvietėse; vėlyvose, pvz., Nidoje, būta ir gludintais ašmenimis (Rimantienė 1989: pav. 23: 18, 23, 24, 37).

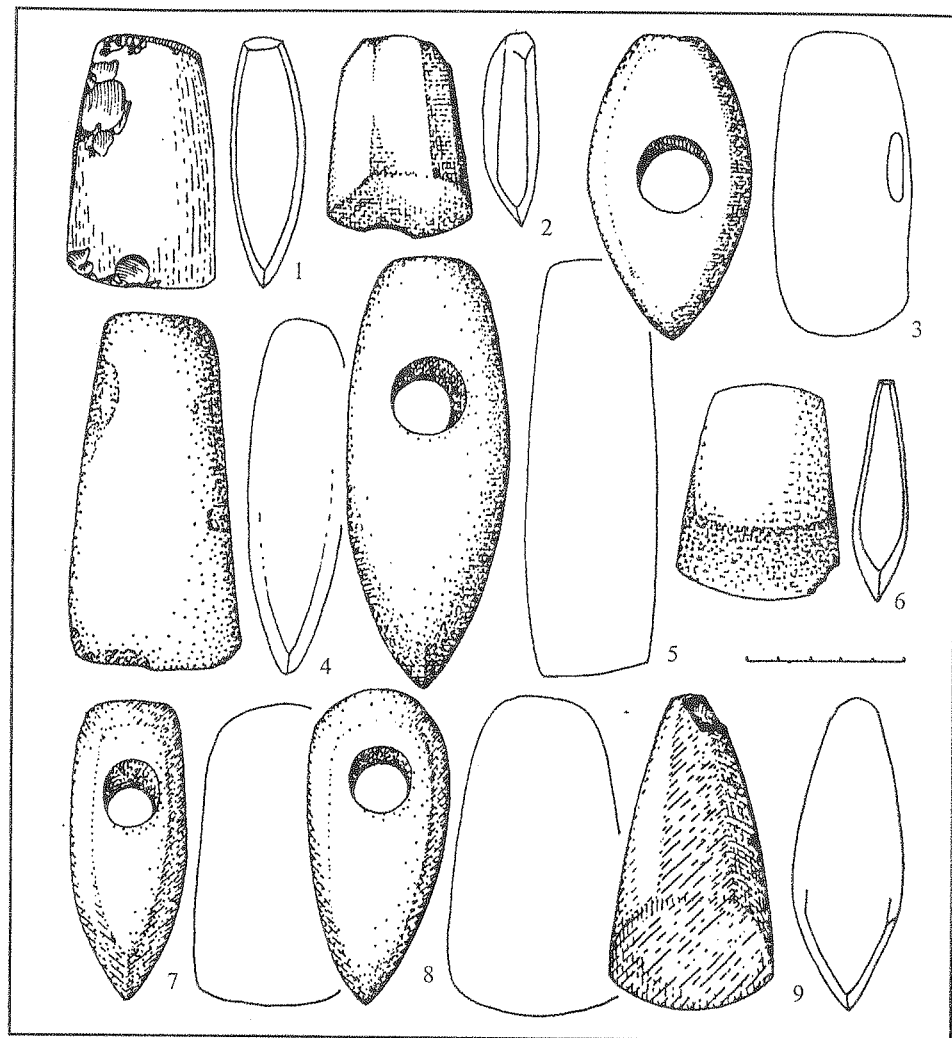
Gremžtukai vartojami įvairiausių formų ir dydžių, dažniau – mažiukai (pav. 147: 12–15). Išsiskiria ypač gero darbo ir dailiai gludintais ašmenimis, kartais – net ir šonais, randami vėlyvosiose gyvenvietėse. Tačiau čia pat būna ir labai nerūpestingo darbo, net su žievės liekanomis. Pasitaiko dar ir tikrų rėztukų (pav. 147: 30), nemaža grandukų (pav. 147: 23), gražtelių ir įvairių specialios paskirties įrankių (Rimantienė 1989: pav. 21, 22).

Titnaginių *kirvelių* gyvenvietėse pasitaiko retai, dažniausiai belikusios jų nuoskalos. Dar aptikta apskaldytų ovalinių kirvelių. Tačiau šiai kultūrai būdingi gludinti storo ovalo ir keturkampio pjūvio kirveliai (pav. 149: 1).

Titnago neturtingose Pamarių kultūros srityse ypač buvo paplitę *kaltelių ašmenėliai* (pav. 148), kuriems gaminti naudotos net smulkiausios titnago nuoskalėlės. Patys gerieji bū-

148 pav. Kaltelių ašmenėliai, Nidos gyv. (LNM)

149 pav. Įvairūs kirvių tipai: 1 – keturkampio pjūvio titnaginis; kitokių akmenų rūšių: 2 – įtveriamasis facetuotas, 3 – baltiškasis laivinis, 4 – įtveriamasis ovalaus pjūvio, 5 – laivinis kūgine pentimi, 6 – įtveriamasis keturkampio pjūvio, 7 – baltiškasis keturkampe pentimi, 8 – darbo kirvelis apvalia pentimi, 9 – įtveriamasis storo ovalo pjūvio (1 – Duokeliai, 2, 9 – Nida, 3 – Rusiai, 4 – Dobrovolė prie Dievogalos upelio, 5 – Šukiai, 6 – Neveronys, 7 – Čizai, 8 – Gegiedžiai) (VDKM)

na keturkampiai, plokšti, iš abiejų pusių retušuotais, kartais – net gludintais ašmenimis, primenantys miniatiūrinius (1–2 cm ilgio) kirvelius (Бутримас 1982). Būna viengalių ar dvigalių, tiesiais ar gaubtais ašmenimis. Jų rasta visose Pamarių kultūros gyvenvietėse; čia jie dažnai sudaro didelę inventorius dalį, pvz., Nidoje (Rimantienė 1989: 45–50) jų daugiau kaip pusė visų įran-

kių. Taip pat yra ir Žucevo bei kitose šios kultūros gyvenvietėse (Mazurowski 1985). Matyt, jais buvo gaminami dailūs smulkūs gintaro, rago, kaulo, o gal medžio dirbinėliai. Apie juos tuo tarpu beveik nieko nežinome.

Pamarių kultūros gyvenviečių k a u l o d i r b i n i a i – viena iš mažiausiai pažįstamų sričių. Lietuvoje tyrinėtuose šios kultūros paminkluose jų beveik neiškilo. Žinoma tik pora adiklių iš Nidos. Daugiau jų rasta gyvenvietėse, turinčiose ir kitų kultūrų požymių. Mažai papildo ir Lenkijos Pamarių kultūros paminklų medžiaga; kiek daugiau kaulo dirbinių rasta tik Žucevo (Kostrzewski 1931a: 62, lent. IV; Żurek 1954: 16–18, lent. XI, XII), kur buvo ylių, adiklių, tačiau aptikta ir kaltelių, ilgų keturbriaunių ir tribriaunių ieštigalių, iš abiejų galų nupjautų plokštelių, kabučių, durklų ir net žeberklų dalių. Net Suchačiuje pasitaikė vos vienas kaulinis gerai gludintais ašmenimis gremžtukas (Ehrlich 1936: 70).

A k m e n s d i r b i n i a i yra įtveriamieji ir su skylė kotui kirviai, skobtai, kapliai, buožės. Deja, visi jie dažniausiai rasti atsitiktinai, o gyvenvietėse pasitaiko tik nuolaužos (pav. 147: 26–28). Tipai paveldėti iš Virvelinės keramikos kultūros.

Pagrindiniu Virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių kirvių tipu laikomas *laivinis kovos kirvis*. Lietuvoje galime skirti 2 svarbiausius jų variantus: europinį ir baltiškąjį. Europinis dar vadinamas A, pirmuoju, ankstyvučiu, senuoju, kontinentiniu tipu. Lietuvoje jų būta cilindrine (pav. 131: 1, 2) arba nupjauta kūgine (pav. 149: 5) pentimi. Ankstyviausi yra kirviai cilindrine pentimi, sudarančia apie ketvirtadalį viso ilgio. Tačiau pasitaiko ir su trumpute ašmenų dalimi – jie, matyt, buvo sudužę ir vėliau pertaisyti. Pentis retai būna paplatinta į apačią, o ašmenys paplatinti beveik pusės rastųjų kirvių. Paplitę daugiausia pagrindinėje Pamarių kultūros srityje, t. y. Vakarų Lietuvoje ir Užnemunėje iki Dubysos ir Nemuno vidurpio, šiek tiek jų yra tarp Nevėžio ir Šventosios (rytinės) aukštupių. Šių kirvių aptikta ankstyviausiuose paminkluose (Šventosios 1A), dalis jų turbūt priklausė suardytiems kapams, nes yra iškastų atskirai. Nupjauta kūgine pentimi pasitaiko rečiau, datuotuose paminkluose neaptikta, o giliai iš žemės iškasti kirviai, atrodo, turėjo priklausyti Pamarių kultūros kapams.

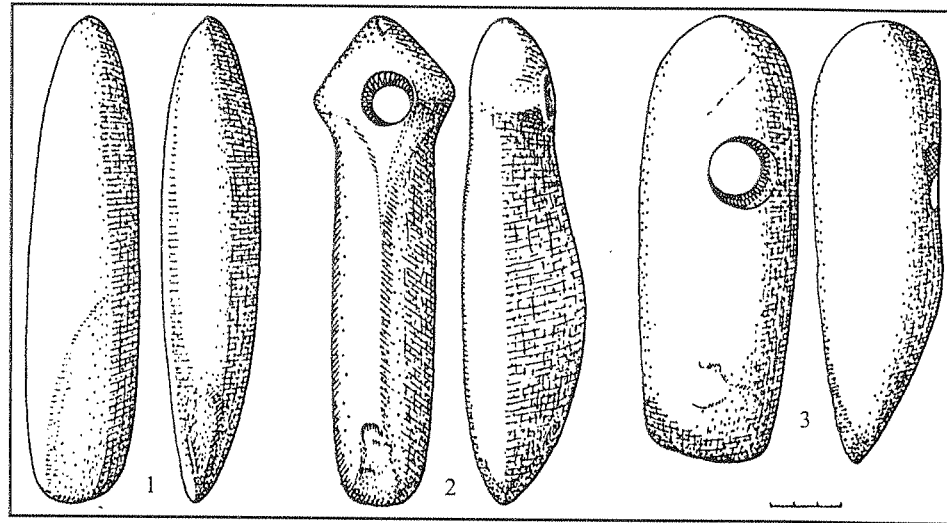
Baltiški laiviniai kirviai (pav. 149: 3) yra priplota keturkampio pjūvio pentimi, paprastai tiesiu, retai truputį gaubtu viršumi ir apačia. Jų šonai gerokai paplatinti, tačiau visi aptakios formos. Juose aiškiai galima įžiūrėti laivinių europinio tipo kirvių ir vietinių kovos bei darbo kirvių samplaiką, todėl jie būna gana įvairūs: aptakiais šonais ir ilga pentimi, nuožulnesniais šonais ir trumpa pentimi ir kt. Baltiški laiviniai kirviai, matyt, pasirodė kiek vėlesnėje Pamarių kultūros fazėje (pvz., to laikotarpio yra gražus kirvis iš Rusių gyvenvietės) (pav. 149: 3), nemaža jų rasta giliai žemėje – sunykusių kapų vietoje.

Iš Nemuno kultūros Pamarių kultūra perėmė taip pat tik baltų sričiai būdingus kirvelius ilga keturkampe pentimi (pav. 149: 7). Bendras visoms Pabaltijo kultūroms tipas – kirveliai trumpa apvalia pentimi (pav. 149: 8). Ta-

čiau didžiąją darbo kirvelių dalį sudaro įtveriamieji. Šio laikotarpio tokie titnaginiai kirveliai yra keturkampio (pav. 149: 1) ir storo ovalo pjūvio. Yra tokių pat gamintų ir iš kitų akmenų rūšių (pav. 149: 4, 6). Tikrai pajūrio sričiai būdingi įtveriamieji facetuoti (pav. 149: 2) ir stori kiek smailėjančia pentimi bei ryškiai nusklembtais ašmenimis (pav. 149: 9).

Būdingiausi Pamarių kultūros *kapliai* yra apvaliniai ir gyvatgalviai. Dažniausiai jie labai gerai gludinti, o apvaliniai būna (pvz., Nidos gyvenvietėje) tik dailiai nutašyti. Apvalinių kaplių rasta Pamarių kultūros gyvenvietėse arba prie jų (pvz., Eiguliuose, Rumšiškėse, Samantonyse, Nidoje ir kt.) (pav. 150: 1). Gyvatgalviai – savitas tipas; jų nugarėlė dažniausiai labai iškili, ašmenys siauručiai, o aplink skylę kotui aiškus į gyvatės galvutę panašus paplatinimas. Lietuvoje jų (kartu su nuolaužomis) žinoma apie 50*. Tipologiškai galima kalbėti apie įvairius variantus: neišskirta galvute tik aukštu nugarėlės gūbriu, labai ryškia galvute vis dar su gūbriu ir didele suplokštėjusia galvute bei vos pastebimu gūbriu. Mėginta nustatyti jų tipologinę seką (Gaerte 1923; 1933; Kilian 1939; Kostrzewski 1931b). Atrodo, kad visi tipai, kaip ir dauguma Pamarių kultūros dirbinių, ilgai egzistavo kartu, nors ankstyviausiais turbūt reikia laikyti neryškia galvute, bet jau aukštu nugarėlės gūbriu, prie vidurinio laikotarpio dar prisideda dailieji – ryškia galvute ir aukštu gūbriu kapliai, vėlyviausi – suplokštėję. Jų nuolaužų rasta ne vienoje vėlyvojo akmens amžiaus

150 pav. Akmeniniai kapliai: 1 – apvalinis, 2 – gyvatgalvis, 3 – keturkampis (1 – Vertelkos, 2 – Šiaulių apyl., 3 – Ražiai) (VDKM)

*Čia įskaičiuoti ir vadinamieji kurpaliniai kapliai, kurių Radikių, Vanagiškių ir kt. gyvenvietėse rasta tik nuolaužų. Nuo gyvatgalvių jie skiriasi tuo, kad šoninės briaunos ne visai lygiagrečios, o kiek platėjančios į viršų.

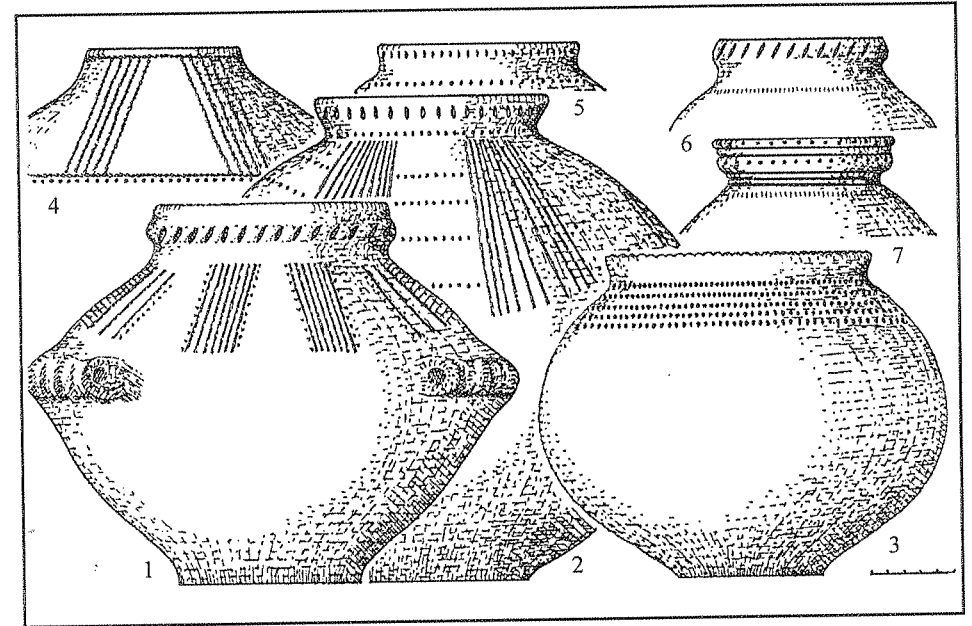
gyvenvietėje, pvz., Šarnelėje, Radikiuose (pav. 147: 27), Vanagiškiuose, Mateliuose, Nidoje ir kt. Kiti – paprastieji – kapliai (pav. 150: 3) būdingi įvairioms kultūroms.

K e r a m i k a labai savita ir būdinga vien šiai kultūrai. Visi puodai plokščiadugniai. Molio masėje yra tikrai mineralinių priemaišų: dailesnių ornamentuotų puodų – smėlio arba labai smulkiai grūsto granito, didžiųjų ūkinių – gana stambaus granito; retkarčiais pasitaiko ir šamoto priemaišų (Rimantienė 1992).

Visą Pamarių kultūros egzistavimo laikotarpį keramika keitėsi mažai, tačiau statistiškai galima pasekti šiokią tokią puodų formų ir ornamentikos raidą. Naujai atsiradę tipai bei ornamentikos motyvai tik papildydavo turimus, neišstumdavo jų. Todėl nei puodų formų, nei pavienių ornamentų neįmanoma datuoti. Pastebima tik, kad ankstyvose gyvenvietėse puodų tipų mažiau ir ornamentai kuklesni. Vėliau įvairių tipų ir jų variantų pamažu gausėjo, ornamentai darėsi sudėtingesni, tačiau išliko ir ankstyvieji. Po šito keramikos suklestėjimo akmens amžiaus pabaigoje pastebimas trumpas ir labai staigus ornamentikos ir puodų formų suprastėjimas.

Keramiką galima skirstyti į 6 pagrindines tipų grupes, kurios savo ruožtu dar dalijasi į pogrupius ir variantus, ir kartais vienoje grupėje jų būna įvairių.

Amforos (pav. 151) yra vienas iš būdingiausių Pamarių kultūros kerami-

151 pav. Amforos. 1 – Šventosios 1A gyv., 2 – Juodkrantės 3-ioji gyv., 3 – Alksnynės 1-oji gyv., 4–7 – Nidos gyv. (1, 4–7 – LNM, 2, 3 – Gaerte 1927)

kos tipų, nors gyvenvietėse jų nedaug. Iš esmės jos gana vienodos: tai rutulinis puodas siaura anga, trumpu kakliuku ir mažu dugniuku. Puodas kartais atrodo kiek priplotas iš viršaus, rečiau – truputį patemptas į viršų. Amforos būna su ąsomis ant pilvelio, ant petelių ar visai be jų. Deja, iš likusių šukių ne visuomet galima nustatyti variantą. Pogrūpis nenusako chronologinės sekos.

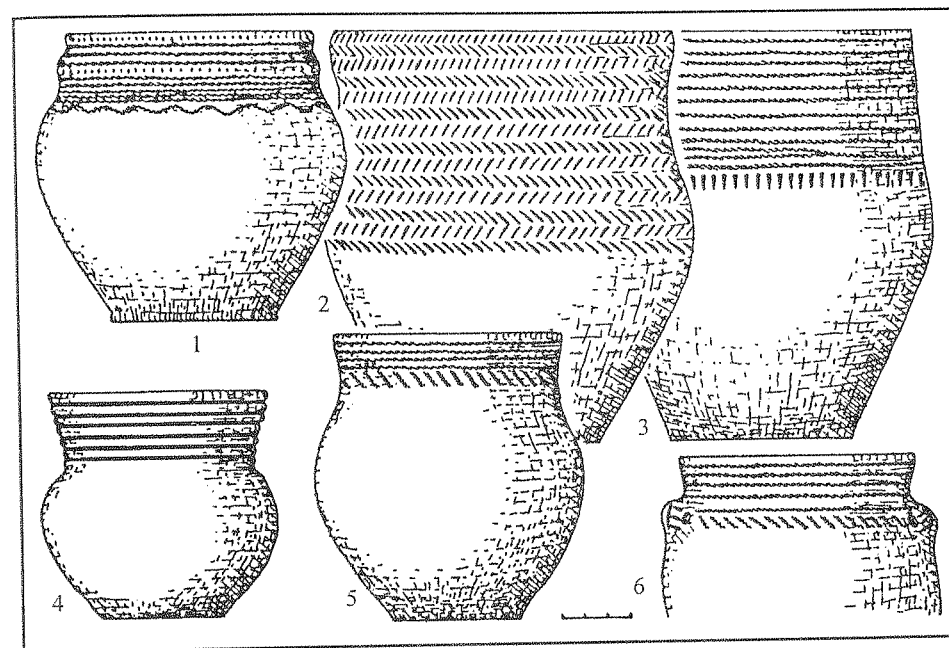
Pirmoji amforų grupė yra su puošniomis ąsomis (dviem, rečiau – keturiomis) ant pilvelio, vadinamojo Saksų-Tiuringijos tipo, arba puoštos įraižų pluoštais. Ryškiausias pavyzdys – iš Šventosios 1A gyvenvietės (pav. 151: 1). Amforos kaklelį dabino rumbas su įkartomis, ant petelių – įraižų pluoštai su mažais kabliuko pavidalo išpaudėliais pakraščiuose. Kuršių nerijos gyvenvietėse būta ir daugiau šio tipo amforų, kartais sudėtingai papuoštų net žemiau pilvelio linijos (Gaerte 1927: pav. 218, 220). Vienos tokios labai plonomis sienelėmis amforos šukių rasta ir Nidoje, tik jos ąsos neaiškios. Iš Juodkrantės žinoma ir be ąsų šio tipo amfora (pav. 151: 2).

Antrosios grupės amforų ąselės ant petelių, tuoj po kakleliu. Tokių amforų rasta Suchačiuje (Kilian 1955, lent. III). Šis tipas paveldėtas iš Rutulinių amforų kultūros. Ryškiausi Rutulinių amforų kultūros pavyzdžiai Lietuvoje aptikti Šventosios 2A/4A radimvietėje (pav. 88: 4). Panašiam tipui galbūt skirtina ir amfora, ant petelių turėjusi dvigubas ąsas. Tokios amforos kaklelis rastas Nidoje.

Trečiosios grupės amforos be ąsų, puošiamos labai įvairiai. Jos paprastai mažos – nuo 8 iki 30 cm skersmens. Atrodo, kad ankstyvesnės – iš Alksnynės, Pervalkos ar kitų nepažymėtų Kuršių nerijos vietovių (Gaerte 1927: pav. 181a, 219, 232, 235, 236) (pav. 151: 3), taip pat iš rytų Lietuvos gyvenviečių – turėjo labai trumputį ir šiek tiek atloštą kaklelį, o jau vėlyvųjų, pvz., iš Nidos (pav. 151: 4–7), kaklas gana aukštas ir tiesus. Visos puoštos grūdelių ir pleištukų išpaudėliais, bet pasitaiko ir virvučių bei įmantresnių raštų.

Didžiausią puodų grupę sudaro įvairios taurės (pav. 152). Tai ryškiau ar ne taip ryškiai S pavidalo profiliuotomis sienelėmis labai įvairaus dydžio puodai ir puodeliai. Galima skirti keletą variantų, nors tarp jų dar yra įvairiausių pereinamųjų formų.

Visuotinai paplitęs būdingiausias virvelinių taurių tipas yra neaukšti, truputį S pavidalu lenktomis sienelėmis puodeliai. Jų aptinkama visą Pamarių kultūros egzistavimo laikotarpį visose gyvenvietėse: nuo Šventosios 1A (pav. 152: 3) iki Nidos (pav. 152: 5) ir kitų Kuršių nerijos paminklų, taip pat krašto gilumos gyvenvietėse. Šitokios taurės dažniausiai puošiamos virvelių juostelėmis aplink kaklelį, užbaigiant ties peteliais taškiukų, įraiželių, pleištukų ar trikampių kuteliais. Ankstyvųjų taurių, ypač platesne anga, horizontalių virvelių juosta kartais 4 vietose perkertama vertikalių virvelių pluoštais. Virvelių motyvus kartais pakeičia dantukų juostelė (tariamoji virvelė) – apskritų ar keturkampių išpaudų eilutė, kurią, manoma, išpaudžia ratuku ar lentele karpymais pakraščiais. Šie išpaudai ypač būdingi ankstyvųjų paminklų, pvz.,

152 pav. Taurės ir puodynės: 1, 5, 6 – Nidos gyv., 2–4 – Šventosios 1A gyv. (LNM)

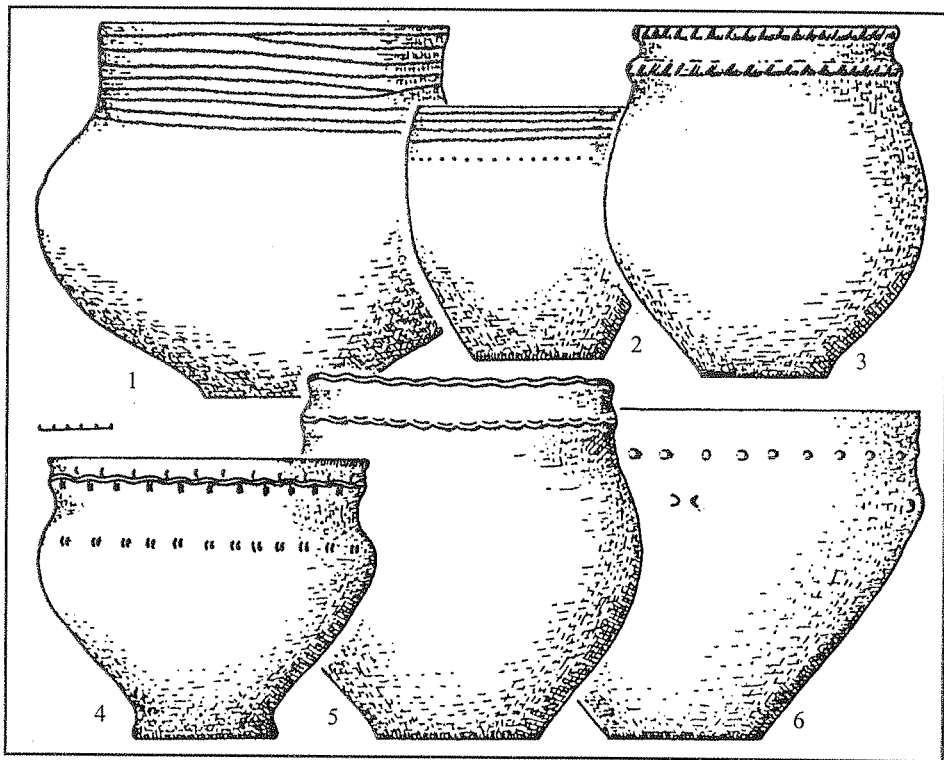
Šventosios 1A gyvenvietės, taurėms, ir beveik nepasitaiko vėlyviausiuose – pvz., Nidos. Ir priešingai, taurių su lygiomis juostelėmis daugiau būna vėlyvuosiuose paminkluose. Taurės dažnai ornamentuojamos ir vadinamaisiais žuvis ašakų, arba gulsčios eglutės, įraižų motyvais (pav. 152: 2), kurie su kitais nekombinuojami ir dažnai dengia ne tik puodo kaklelį, bet ir pilvelį net iki dugno. Daugiau jų ankstyvesnėse gyvenvietėse, nors ne pačioje pradžioje. Vėlyviausiuose paminkluose iš virvelių bei įraižų komponuojami sudėtingesni raštai: virvelių pluoštai aprėminami įvairiais išpaudėliais, dažnai pasitaiko trikampių, įstrižai užpildytų virvelių eilutėmis, kartais jie įeina vienas į kitą, susidaro vadinamasis parketinis raštas.

Antrąją didelę grupę, apimančią įvairius variantus, sudaro taurės trumpu stačiu kakliuku ir užkirstais peteliais (pav. 152: 1, 6). Užkirtimas labai nevienodas: yra daug pereinamųjų tipų tarp S profilio taurių ir šių. Su ryškesniais peteliais ypač būdingi kiaušinio pavidalo puodai neaukštu ornamentuotu kaklu. Šventosios 1A gyvenvietėje jų kaip ir nėra, daugiausia – Nidoje (pav. 152: 1, 6), kartais jų kaklelis gana aukštas, tuomet įvairiau ir puoštas. Šio tipo puodai ypač dažnai turi žemus rumbelius su įkartelėmis. Vienas toks kiaušinio pavidalo puodas, rastas prie Šventosios 9-ojo ploto užtvankos, buvo visas papuoštas vadinamosiomis skaitytuvų pavidalo kriputėmis – patiems vėlyviausiems virveliniams paminklams būdingu ornamentu.

Savita, tuo tarpu Lietuvoje vienintelė žinoma taurelė apvaliu pilveliu, vos priplotu dugniuku ir gana aukštu giliomis lygiomis juostelėmis pagražintu piltuvėlio pavidalo kakliuku, rasta Šventosios 1A gyvenvietėje (152: 4).

Tarp amforų ir taurių įsiterpusios įvairios *plačiaangės puodynės* (pav. 153), turinčios ir vienai, ir kitai grupei būdingų bruožų. Paprastai jos būdavo gaminamos iš grubaus molio masės, todėl mažiau ir ornamentuotos. Gražintos daugiausia prilipdytais rumbais, iškilimais ar įgnybimais, kartais ir virvelių eilutėmis. Dažnai jas puošia vien tik ašos. Plačiaanges puodynės galima suskirstyti į keletą ryškesnių variantų, tačiau tarp jų yra daugybė pereinamųjų formų. Kai kurios mažai skiriasi net nuo giliųjų dubenų. Puodynėmis vadinamos tos, kurių aukštis didesnis už plotį.

Pirmajam variantui galima būtų skirti ryškius ar ne tokius ryškius S profilio puodus išpūstu pilveliu ir siauru dugniuku (pav. 153: 1, 3, 5), primenančius amforas. Su jomis sieja ir gerokai išmaugtas kaklelis, kitoks tik angos platumas. Tai aiškiai hibridinis tipas, nuo taurių ir amforų besiskiriantis dydžiu. Ankstyvųjų gyvenviečių, pvz., Šventosios 1A, Alksnynės ar Juodkrantės, tokios puodynės dažniausiai dar nelabai didelės, o Nidos daug didesnės.

153 pav. Ankstyvosios plačiaangės puodynės iš Šventosios 1A gyv. (LNM)

Tačiau Šventosios 1A gyvenvietėje buvo ir labai didelių neaukštų, į dubenis (ar kraterius) panašių puodinių (pav. 153: 4), kurių vėlyvesnėse gyvenvietėse jau nepasitaikė. Jos gražinamos virvelėmis, kai kuriais iš amforų pasiskolintais motyvais, bet specifinis puošimas yra rumbai – retkarčiais lygūs, bet dažniausiai gnaibyti, banguoti, pagražinti įspaudėliais. Puodinių rasta įvairių laikotarpių Pamarių kultūros gyvenvietėse, ir jos sudaro vieną būdingiausių šios kultūros bruožų. Ankstyvosiose aptikta jų tik su mažais spurgeliais, kartais – su skylutėmis, o vėlyvesnėse – dažnai su plokščiomis pusapvalėmis ašomis, taip pat papuoštomis gnaibymais.

Antrasis variantas paprastesnis. Tai didžiuliai, beveik piltuvo pavidalo puodai tiesiu statmenu, retai truputį profiliuotu kakliuku. Šventosios 1A gyvenvietėje jų dar maža. Ten jie yra apie 30 cm aukščio, bet Nidoje jie jau dideli – iki 90 cm aukščio, o skersmens anga – 60 cm. Jie paprastai nepuošiami, tik ankstyvųjų kaklelis kartais padabinamas iš vidaus išspausiais spurgais (pav. 153: 6). Vėlyvieji paprastai turi po 2 rago pavidalo ašas.

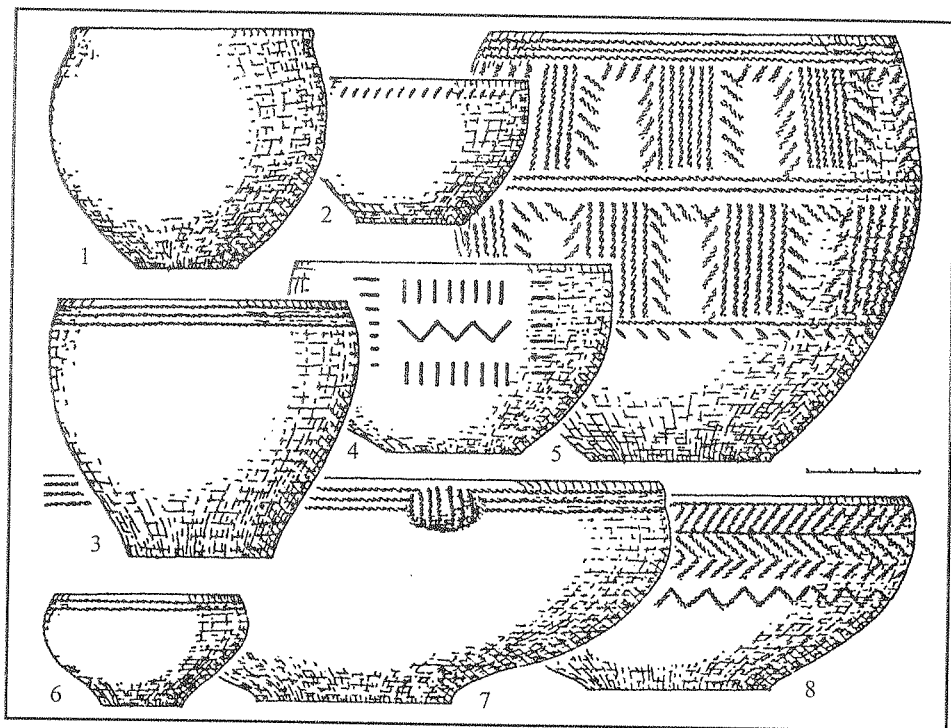
Galima kalbėti ir apie trečiąją puodinių variantą – tai visai neišryškintu kakliuku, kiek gaubtu liemeniu, maišo pavidalo beformiai puodai (pav. 153: 2). Retkarčiais pasitaiko keliomis virvelių eilutėmis puoštu pakraščiu, dažniausiai visai negražintu. Šioms puodynėms būdingos pasagos pavidalo ašos – užkabos. Tokių puodinių rasta Nidoje, prie Juodkrantės (Gaerte 1927: pav. 206) ir kt.

Didelę gyvenviečių inventoriaus dalį sudaro apskriti gana skirtingų pavidalų *dubenėliai*. Daugiausia būna pirmosios grupės – gilių, beveik tiesiomis sienelėmis, neįsmaugtu arba tik truputį įsmaugtu kakleliu ir siauru dugniuku. Jų aukštis vos trečdaliu ar ketvirtadaliu mažesnis už skersmenį (pav. 154: 1–3).

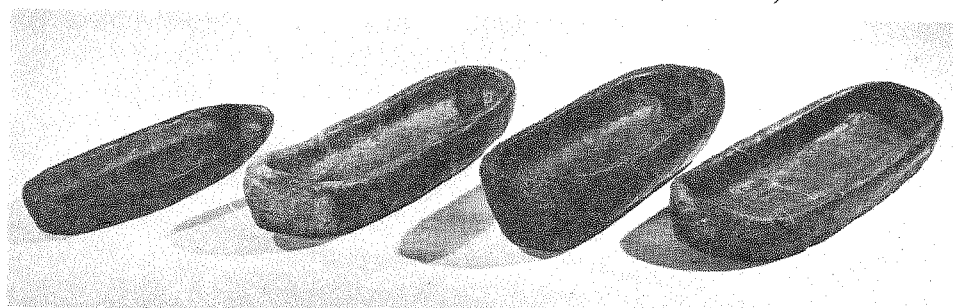
Antrajai grupei priklauso žemi apskriti dubenėliai tiesiu, truputį įsmaugtu ar į vidų lenktu kakliuku. Jų dugnelis labai mažytis, dažniausiai ryškiai atskirtas nuo šonų (pav. 154: 6–8). Paprastai papuošti tik keliomis virvelių eilutėmis pakraštyje, su 2 ašelėmis priešpriešiais, kartais be jų. Daugiausia tokių dubenėlių rasta Nidoje, senuosiuose rinkiniuose žinoma iš Juodkrantės apylinkių (Gaerte 1927: pav. 197). Radikių gyvenvietėje aptikta dubenėlių šukių, papuoštų eglutės įraižomis (pav. 147: 34), šiaip jau nebūdingomis šiam tipui. Kartais dubenėliai būna visai žemučiai, o ašelės prilipdytos tarsi iš apačios. Tokių rasta Nidoje ir kitose vėlyvosiose gyvenvietėse, bet tai greičiausiai dangteliai.

Trečias dubenėlių variantas – rutuliniai puodai nupjautu viršumi. Jie be ašelių, tačiau dažnai labai puošnūs (pav. 154: 4, 5). Jų žinoma tik iš pačių vėlyviausių gyvenviečių. Pagražinti sudėtingais šachmatiniais virvelių įspaudų raštais arba puošniomis gilių stulpelių įspaudų kombinacijomis.

Pailgi dubenėliai, literatūroje dažnai dar vadinami vonelėmis, sudaro atskirą, Pamarių kultūrai ypač būdingą grupę. Jie nevienodos formos, taigi ir ne tos pačios paskirties. Nedidelė dalis yra ovalūs dubenėliai (pav. 155). Būna

154 pav. Dubenys ir žemos puodynės: 1, 2, 4, 6–8 – Nidos gyv., 3 – Šventosios 1A gyv., 5 – Juodkrantės 3-ioji gyv. (5 – Gaerte 1927, kiti LNM)

155 pav. Pailgieji dubenėliai. Nidos gyv. (LNM)

net visai mažiukų žemomis, kartais aukštesnėmis ir kiek atloštomis briaunelėmis, plokščiais dugniukais, neornamentuotų. Geriau išlikusių turime iš Nidos. Jie galėjo būti vartoti įvairiems tikslams: mažieji galbūt vaistams ar dažams saugoti, o didesnieji – kaip šviestuvai- spingsulės. Kai kurių pakraščiai iš vidaus apdege, o dugnas, prisigėręs taukų, – švarus. Manoma, jog į taukus primerkdavo samanų ir jas uždegdavo (Van Diest 1981).

Antroji pailgų dubenėlių grupė – lygiagrečiais šonais ir bent iš vidaus gaubtais dugnais. Dažnai būna matyti, kad jie padaryti į molio gabalą įspaudžiant kulną, o paskui abi dalys sujungiamos. Kartais abiejų galų apačioje būna grioveliai, kad ant kartelių padėti dubenėliai tvirčiau stovėtų. Paprastai irgi nepuošiami, tik retkarčiais jų briaunos įstrižai ar skersai rantytos. Kai kurių galai būna pakilę kaip laivelio.

Trečiajai grupei priklauso kampuoto pjūvio, plokščiais dugnais dideli, platus, ilgi dubenėliai. Taip pat tik įrantymais puoštos jų briaunos, o šone iš vienos pusės pasitaiko 1–3 gūbreliai. Dubenėliai kartais būna iki 50 cm ilgio. Dugne, iš vidaus dažnai matyti skersinės braukos, kurių kažkokiam tikslui turbūt reikėjo. Jie niekad nebūna aprūkę ir primena indus druskai garinti.

Mažieji puodukai, greičiausiai geriamieji, – tiesiais arba kiek įgaubtais krašteliais, kartais panašūs į labai suprastėjusias taures ar dubenėlius. Jie nepuošiami, nebent po briauna įspaudžiama kokio virvutės ar duobučių eilutė. Būna ir visai miniatiūriniai. Rasta įvairiose gyvenvietėse.

Keramikos *ornamentika* (pav. 156) gausi ir savita (Rimantienė 1989: 146–170). Pagal motyvus ir jų kompozicijas ją galima būtų sugrupuoti į 7 pagrindines grupes: A – virveliniai motyvai, B – juostelių, C – įraižių, D – perlinių eilučių, E – įspaudėlių, F – nagų bei pirštų įspaudų, G – reljefiniai. Aštuntąją (H) grupę sudaro nepuoštoji keramika, nors pusės jos puodų briauna truputį pagražinta. Pamarių kultūros puodų paviršius paprastai lygus, tik didžiųjų puodinių dažnai gana ryškiai brūkšniuotas.

Chronologija ir etapai nustatyti iš radiokarboninių datavimų ir gyvenviečių topografinės padėties. Ankstyviausios datos iš jau minėtos Šarnelės gyvenvietės, kurioje keramika ankstyvų formų, o kaulo inventorius aiškiai paveldėtas iš Narvos kultūros:

(Vs-318) 4260±90 bp / cal 2502 (2420) 2281 m. pr. Kr.

Panašus vaizdas Šventosios 1A gyvenvietėje, kurioje kauliniai ir mediniai medžioklės bei žūklės įrankiai visai artimi seniesiems vietiniams, o keramika artima Virvelinės keramikos kultūros bendrojo horizonto ir Rutulinių amforų kultūros keramikai:

(Vs-22) 4100±100 bp / cal 2875 ( ) 2471 m. pr. Kr.

(TA-246) 4120±80 bp / cal 2875 ( ) 2490 m. pr. Kr.

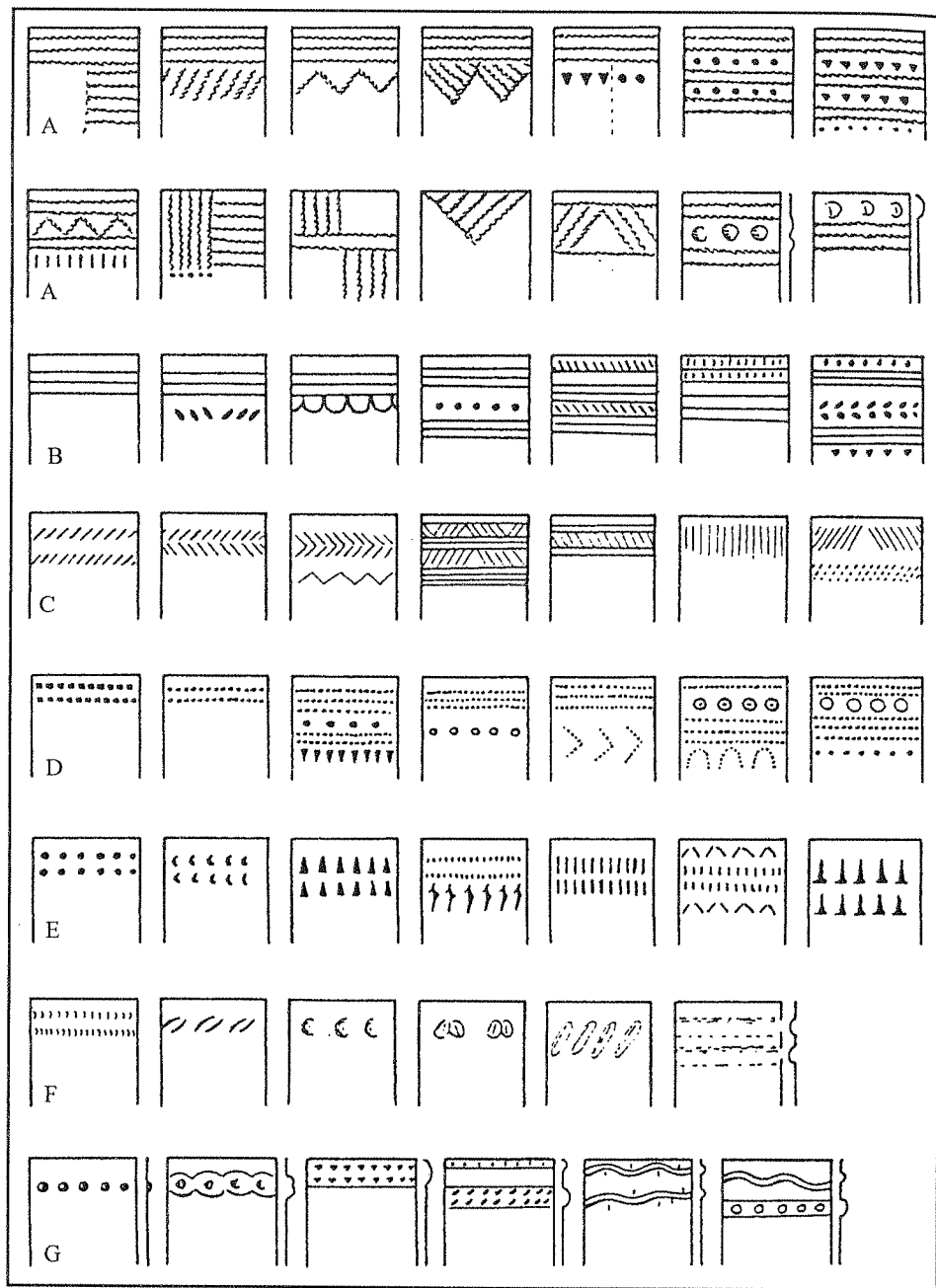
Kiek vėlyvesnis suriestas kapas Nr. 2 iš Spigino:

(GIM-5570) 4080±120 bp / cal 2324 (2144) 1973 m. pr. Kr.

Visi šie paminklai yra ant buvusių ežerų salpinės terasos ir turėjo būti įkurti prieš subborealines jūros transgresijos maksimumą. Ši transgresija – tai riba tarp ankstyvojo ir vėlyvojo laikotarpio. Jos metu gyvenvietės išplito pagal upes į rytus ir ėmė kurtis ant aukštųjų terasų. Tarp tokių buvo Radikių, Vilkijos, Rusių, Širmės kalno gyvenvietės. Pastarosios data:

(Vs-319) 4070±80 bp / cal 2261 (2135) 2018 m. pr. Kr.

Taigi transgresijos meto Pamarių kultūros laipsnį reikėtų datuoti apie 2400–2100 m. pr. Kr., o ankstyvieji virvelininkai turėjo pasirodyti pirmojoje III tūkstantmečio pr. Kr. pusėje.

156 pav. Pagrindiniai Pamarių kultūros keramikos ornamentikos motyvai ir kompozicijos (pagal Nidos gyv. radinius)

Su transgresija prasideda klasikinis Pamarių kultūros laikotarpis. Gyvenvietės vėl ant žemųjų terasų. Šio laikotarpio pavyzdys yra Nidos gyvenvietė. Pamarių kultūros pradžią žymi židinio Nr. 46 data:

(Vs-632) 4460±110 bp / cal 2854 (2655) 2501 m. pr. Kr.

Tai turėtų sutapti su jūros regresijos pradžia.

Antroji data – iš židinio Nr. 56 – turėtų rodyti regresijos pabaigą:

(Bln-2592) 4070±50 bp / cal 2200 (2135) 2048 m. pr. Kr.

Labai artima ir Daktariškės 5A data:

(Vs-813) 4020±100 bp / cal 2199 (2049) 1924 m. pr. Kr.

Jos ir keramika to paties tipo kaip Nidos.

Pamarių kultūrai baigiantis, suprastėjo keramikos formos ir ornamentika, atsirado iki tol nebuvusios motyvų, pvz., spygliuotos vielos motyvas. Šiam laikotarpiui galėtų atstovauti Sventosios 9-osios radimvietės data:

(Vib-8) 3860±90 bp / cal 1963 (1865) 1732 m. pr. Kr.

Taigi Pamarių kultūros pabaigą reikėtų datuoti tarp 2100–1800 m. pr. Kr.

Chronologiškai galima kalbėti apie 3 Pamarių kultūros etapus – prieštransgresinį, transgresijos ir potransgresinį, tačiau kultūriškai jų atskirti neįmanoma, nes transgresijos metas buvo per trumpas savitam kultūros horizontui susidaryti. Jis ir liks pereinamuoju dviejų pagrindinių – ankstyvojo ir vėlyvojo – etapų tarpsniu.

Pamarių kultūra baigiasi prasidedant žalvario amžiui. Ryškus klimato pablogėjimas privertė žmones vėl patraukti į aukštąsias terasas. Jos pabaiga nevienalytė kaip ir jos pradžia. Visišką Pamarių kultūros išnykimą ir ankstyvosios brūkšniuotosios keramikos įsigalėjimą galima būtų datuoti Žemųjų Kanūkų (Kaunas) gyvenvietės židinio Nr. 24 data:

(Vs-324) 3540±90 bp / cal 1564 (1453) 1377 m. pr. Kr.

Panašios datos gautos ir Latvijos ankstyvojo žalvario amžiaus Lagažos gyvenvietėje (Jozė 1979: 121):

(TA-749) 3685±80 bp / cal 1737 (1631) 1512 m. pr. Kr.

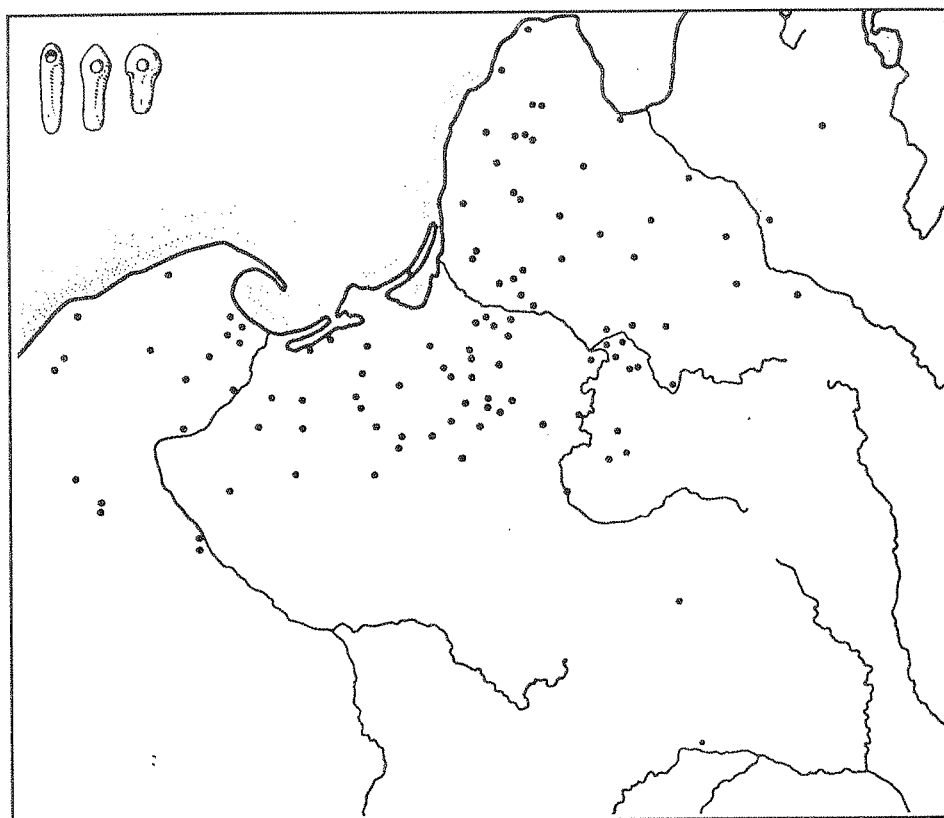
(TA-396) 3640±70 bp / cal 1665 (1581) 1494 m. pr. Kr.

Tos datos svarbios tuo, kad nors gyvenvietės inventorius dar būdingas vietiniam neolitui, tačiau šalia jo, pvz., Lagažoje, rasta semtukų žalvariui lieti.

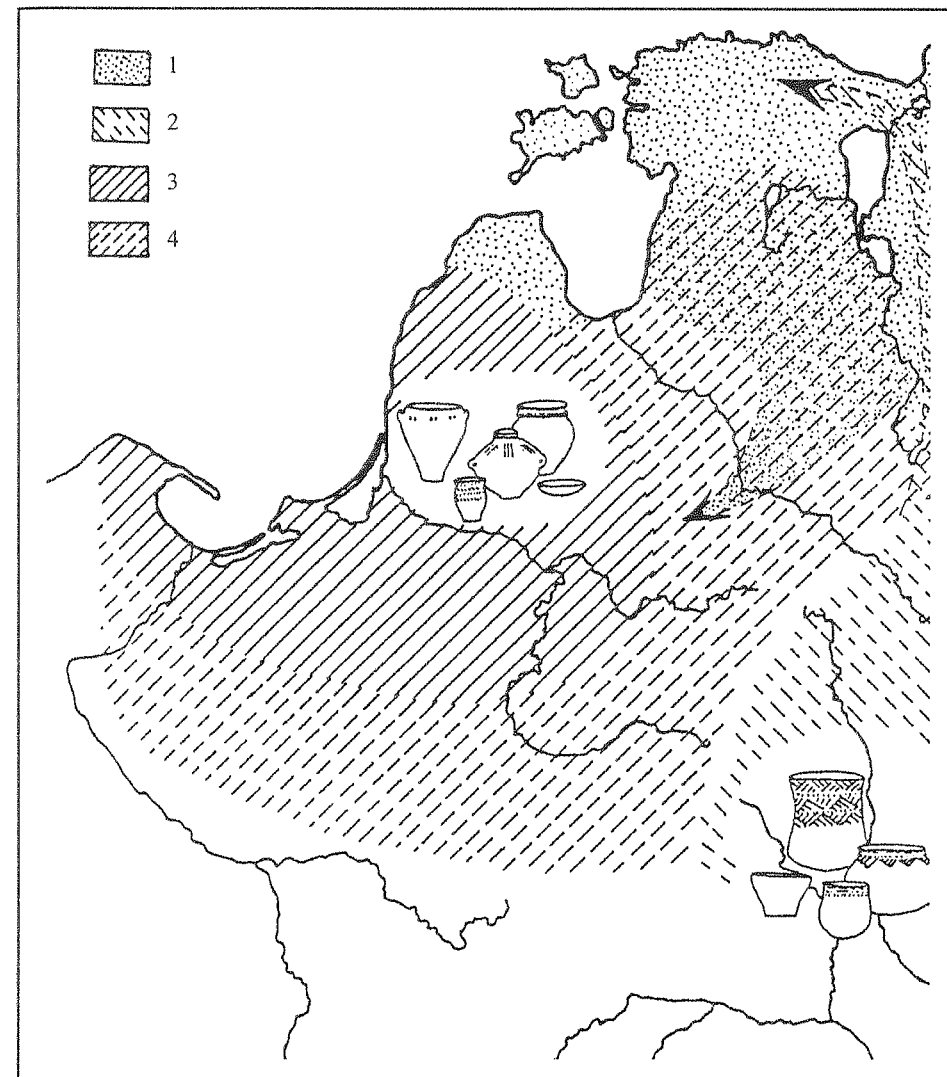
Kai kuriems archeologams yra susidaręs įspūdis (Girininkas 1994: 159–160), kad Pamarių kultūra buvo tik spalvingai blykstelėjęs epizodas, nežinia kieno atneštas ir nežinia kur išnykęs be pėdsakų. Tikimės, kad mums pavyko paaiškinti Pamarių kultūros susidarymą Vakarų Lietuvoje ir Virvelinės keramikos kultūros vaidmenį joje. O jei Rytų Lietuvoje iki pat žalvario amžiaus išsilaikė senosios kultūros elementai, tai dar nereiškia, kad tuo pat metu nepakito bendras kultūros vaizdas. Virvelinės keramikos kultūra – tai epocha, kuri nebūtinai vienodai pasireiškė visur. Ir nieko nuostabaus, kad epochų kaita iš perspektyvos atrodo staigi. Staigios buvo ir vėlesnės, istorinių laikų epochų kaitos. Taip ir turi būti, nes lūžis įvyksta tada, kai pribręsta socialinė būtinybė, kai visuomenė priauga tam tikrą lygį. Kur ta eiga lėtesnė, ten ir pastebimas kultūros atsilikimas.

Pamarių kultūros **paplitimas** gali būti suprantamas dvejopai: kaip tikrosios Pamarių kultūros ir kaip jos įtakos zonos. Gryna kultūra randama tik pamariais – prie Aistmarių (daugiausia rytiniame krante), Kuršių nerijoje ir toliau pajūriu į šiaurę iki pat Latvijos. Kaip minėta, per maksimalią transgresiją šio tipo gyvenvietės didžiosiomis upėmis paplito ir toliau į rytus.

Pamarių kultūros įtakos zona daug platesnė. Apie ją galima spręsti iš Pamarių kultūros keramikos įtakos kitoms keramikos rūšims. Pavienių gyvenviečių pasitaiko ir gerokai nutolusių nuo pagrindinės paplitimo srities (pajūrio), bet, jei nėra kitų radinių, pagal jas ribos nereiktų brėžti. Pvz., labai panaši toliausia į vakarus esanti gyvenvietė žinoma Vokietijoje netoli Šverino, prie Malchino ežero (nors ji buvo priskiriama Atskirųjų kapų kultūrai) (Schuldt 1974: 57–63). Čia įtakos sritį nustatome remdamiesi ne vien tik keramika, bet ir specifiniais akmens dirbiniais, pvz., kirvelių keturkampe pentimi, baltiškų laivinių kovos kirvių ir gyvatgalvių kaplių paplitimu. Apie pirmuosius 2 akmens dirbinius galime kalbėti tik apytikriai, nes niekur neužfik-

157 pav. Gyvatgalvių kaplių paplitimas (Kilian 1939, papildyta)

158 pav. Pamarių ir kaimyninių kultūrų paplitimas: 1 – Šukinės keramikos kultūra, 2 – Padneprės kultūra, 3 – Pamarių kultūra, 4 – Pamarių kultūros įtakos sritis.

suota ir yra žuvusi visų periferinių sričių, pačių svarbiausių riboms nustatyti, medžiaga. Kirveliai ilga keturkampe pentimi, kaip jau seniai yra pastebėjęs A. Europeus (Äyräpää 1933:10), yra aiškiai baltiški, paplitę prie Dauguvos ir Nemuno. Kiek toliau į šiaurę jų labai reta, o ir tie jau daugiausia nebe akmens amžiaus. Baltarusijoje jų žinoma tik Gardino srityje. Iš paskelbtos medžiagos visai nematyti, kaip toli jie paplitę į pietus ir pietvakarius. Kiek aiš-

kiau galime nusakyti baltiškų laivinių kirvelių paplitimą. Artimesnių europiniam tipui variantų daugiau vakarinėse srityse, o rytinėje Lietuvos dalyje ir į šiaurę nuo Dauguvos aptinkama jau labiau nutolusių, panašesnių ir paprastus darbo kirvelius, ir jų chronologiją labai sunku nustatyti, nes išlieka ir piliakalnių laikotarpis. Jie būdingi ir Kaliningrado sričiai, ir su ja besiribojančiai Šiaurės rytų Lenkijai. Baltarusijoje daugiausia jų Gardino srityje. Literatūroje kirveliai keturkampe pentimi dažnai suplakami su panašiais Padnėrės kultūros kirveliais apvalia pentimi. Tai rodo, kad laiviniai kirviai įvairiose srityse rutuliojosi panašia kryptimi. Ir tik jų proporcijos bei kai kurie niuansai padeda išvesti šių kultūrinių sričių ribą. Ryškiau mums rūpimą sritį padeda apibrėžti gyvatgalvių kaplių paplitimas (pav. 157). Šiaurėje tolimiausia jų paplitimo riba yra Latvijos Maduonos rajonas, vakaruose – Oderio upė (Kostorzewski 1931b: 297 tt; Kunkel 1932: 272, pav. 1, 2), tačiau daugiausia jų Gdansko ir Olštyno vaivadijose, pietuose – Gardino srityje, bet pavieniai, tiesa, gana nutolę kaplių variantai siekia Polešę (Kyxapeuko 1962: lent. X.1). Rytuose tolimiausi taškai – Kėkštai, Brėslaujos raj., ir Pskovas (Daumanto miestas).

Taigi, tik remdamiesi visais šiais radiniais, galime apibrėžti Pamarių kultūros įtakos zoną (pav. 158). Pietvakariuose ji siekė iki Vyslos (su atsisakymais iki Oderio), pietuose – iki Pripetės, rytuose – iki Dnepro baseino, šiaurėje nedaug peržengė Dauguvą. Pakraščiuose susitiko su kitomis, dažniausiai taip pat Virvelinės keramikos kultūromis, tačiau kartais ir su svetimomis (Kilian 1939; Machnik 1979: 339, pav. 206).

GYVENVIETĖS

Archeologijos literatūroje **gyvenamosios vietos parinkimo** vėlyvajame neolite klausimas keltas daug kartų, o, neturint pakankamai medžiagos, stengiasi pasiremti labai tolimų kraštų duomenimis. Buvo įsivyravusi nuomonė, kad vidurinio neolito gyventojų palikuonys ir toliau pagal senuosius papročius gyveno smėlynuose prie vandens, atseit nederlinguose plotuose, o naujieji atvykėliai, kurie turėję būti gyvulių augintojai ir žemdirbiai, rinkosi derlingesnes žemes (Šturms 1927: 22). Taip mėginta paaiškinti, kaip, pvz., Vidurio Europos šiaurėje, galėję vienoje teritorijoje sutilpti ir piltuvėlininkai, ir virvelininkai. Tačiau sistemingi gyvenviečių tyrinėjimai tos įsivyravusios nuomonės nepatvirtino: abiejų kultūrų gyventojai sodybas kūrėsi tuose pačiuose derlingose žemes plotuose. Ši senoji prielaida nepasitvirtino net Suomijoje, kur virvelininkai tikrai buvo įsibrovėliai, visai svetimos genties žmonės, vėliau išnykę, taip ir nepritapę prie vietinių gyventojų (Edgren 1970: 53–56; 1958).

Sunku ką nors pasakyti, kur sustodavo pirmieji ateiviai virvelininkai. Tačiau nuolat čia įsikūrusių sodybvietės labai aiškios: žmonės rinkosi tas pačias

nuo seno pamėgtas vietas – prie upių žiočių, paežeriais, lengvose smėlėtose dirvose. Kaip ir anksčiau, mėgstamos ežerų lagūnos. Todėl labai dažnai įsikuriama senose gyvenvietėse. Net po transgresijų persitvarkius ežerų krantams, vėl susieškamos maždaug tos pačios vietos. Būtų galima suminėti daug pavyzdžių. Antai Šventosios 1A ir 2A/4A gyvenvietės buvo įsikūrusios tose pačiuose kaip ir ankstyvesnės, tik jau kiek sumažėjusio ežero pakrantėse, nes po jų sluoksniu dumble aptikta suplautų senųjų gyvenviečių (1B ir 2B/4B) liekanų. O Šventosios 3A gyvenvietė pasistūmusi kiek toliau, nes senosios (3B) vietoje dar plytėjo ežeras. Net Nidos virvelininkai buvo įsikūrę senos Narvos kultūros gyvenvietės vietoje. Tą patį matome ir Rytų Lietuvoje. Prie Kretuono ir Jaros ežerų vėlyvosios gyvenvietės buvo įsikūrusios virš ankstyvųjų. Pietų Lietuvos Dubičių 2-ojoje ir 3-iojoje gyvenvietėse Virvelinės keramikos kultūros sluoksniai gulėjo virš ankstyvojo bei vidurinio neolito sluoksnių; taip pat buvo ir Margių 1-ojoje bei 2-ojoje gyvenvietėse.

Per subborealinę transgresiją žmonės paliko pelkėjančias bei apsemtas lėkštų ežerų pakrantes ir patraukė prie aukštų smėlėtų didžiųjų upių krantų, ypač ten, kur į jas įtekėjo maži upeliukai. Taip elgėsi ir per atlantinę transgresiją vėlyvojo mezolito gyventojai. Todėl prie upių dažnai tose pačiuose vietose taip pat randame abiejų transgresijų laikotarpių gyvenviečių. Netiesų 1-oji yra prie Nemuno ir Netiesos upelio, Maksimonių 1-oji – prie Nemuno ir Sraujos, Radikių – prie Neries ir Lapienės santakos ir pan. Aukštuose krantuose, kuriuose tik griovos žymi buvusius upelius, žinomos bent kelios Pamarių kultūros gyvenvietės: prie Nemuno – Vilkijoje, prie Neries – Eigulių 1b, Rusių, Mitiškių ir kt., prie Biržulio ežero – Širmės kalno 1-oji ir kt.

Taigi gyvenamoji vieta vėlyvajame neolite buvo pasirenkama panašiai kaip viduriniame bei ankstyvajame neolite.

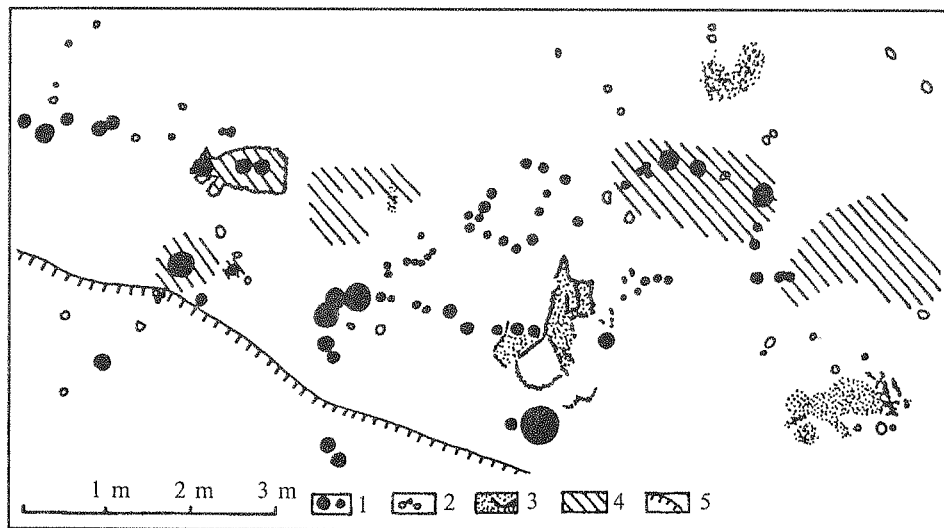
Gyvenvietės plano atkurti dažniausiai beveik neįmanoma, nes pastatai buvo labai nepatvarūs, dažnai perstatomi toje pačioje ar kitoje vietoje. Vandeniui pakilus, jie traukiami toliau nuo kranto, o sausrai užėjus, vėl statomi pakrantėse. Pvz., tokioje didžiulėje Nidos gyvenvietėje (Rimantienė 1989) galima matyti, jog pastatai buvo perkilnojami net keliskart. Buvusį lagūnos krantą žymėjo storas pilkas sąnašų sluoksnis. Iš to, kad kai kuriuos židinius dengė tas sluoksnis, o kiti buvo virš jo, vienos stulpvietės tamsiame sluoksnyje buvo pripildytos balto smėlio, o kitos baltame – pilko, galima spėti, jog, apsigyvenant šiose gyvenvietėse, lagūna keliskart buvo atsitraukusi ir vėl užliejusi pakrantes. Čia reliatyviai galima skirti 2 apgyvendinimo etapus, bet matyt, laiko tarpas tarp jų buvęs labai trumpas, todėl archeologiškai neįžiūrimas.

Iš viso tyrinėtame 4600 m² plote atkasti 75 židiniai (kai kurie iš jų dvigubi ar net trigubi) ir aptikta maždaug 300 stulpaviečių. Sprendžiant iš židinių išsidėstymo ir stulpaviečių eilių, pastatai buvo sustatyti gana chaotiškai, tačiau dažniausiai grupelėmis po kelis. Toje pat grupelėje buvo senesnių židinių bei stulpaviečių – po sąnašų sluoksniu ir virš jo. Statant toje pat vietoje, stulpvietės kartais perkaltos per buvusį židinį ar atvirkščiai – židiny

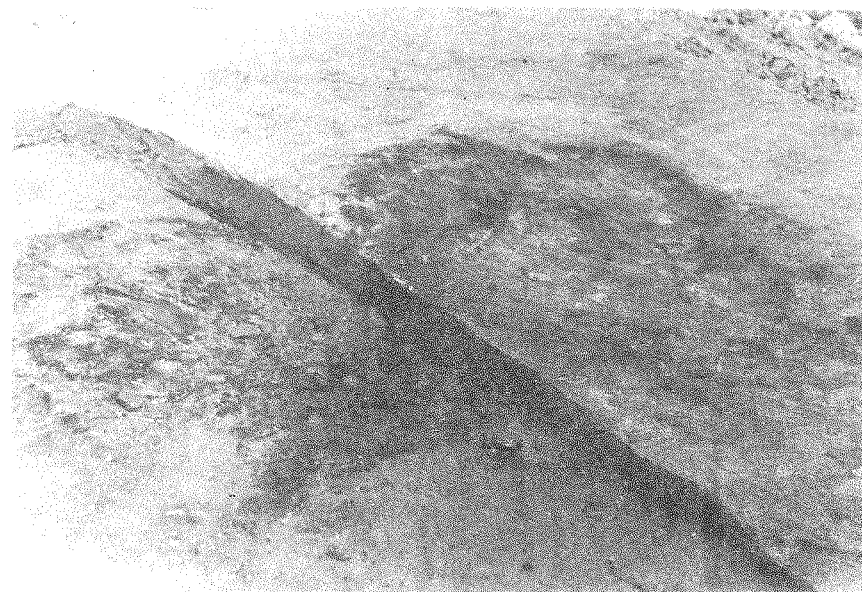
įrengtas virš buvusios stulpavietės. Matyt, renkant ir visos gyvenvietės, ir atskiro pastato vietą, laikytasi senojo įpročio (Rimantienė 1989: 15–31).

Dauguma Nidoje ištirtų pastatų buvo keturkampiai, pailgi (pav. 159). Išorinės sienos konstruotos gana įvairiai. Kartais matome retai subestų kuolų eilutę, kaip vidurinio neolito gyvenvietėse. Jų tarpai, matyt, buvo užpildomi kartelėmis ir šakomis, o paskui dengiami kailiais ar dembliais. Pasitaikė viena kita dviguba tankiai susmeigtų kuolų eilė, ne visada juosusi visą pastatą. Kartais ji susmeigta taip tankiai, kad atkasus iš pradžių matyti lyg ištisinė plati juosta, ir tik dugne išryškėdavo atskirų kuolų smaigaliai, duobutės. Tokie pastatai, kaip ir viduriniame neolite, turėjo dvišlaitį ar keturšlaitį stogą, besiremiantį į retų storų pėdžių eilę viduryje. Pastatai galėjo būti 7–10 m ilgio ir 4–5 m pločio. Iš pertvarinių sienelių matyti, jog jie dažnai būdavo kelių gyvenamųjų patalpų, o kiekviena jų su židiniu. Židiniai (pav. 160) paprastai įrengti negiliose duobutėse, kartais su plonu molio padu, bet dažniausiai be jo, kūrėti ilgai, nes po apačia matyti sukepęs, perdegęs smėlis. Daugelis jų keliskart valyti, užpilti smėliu ir vėl beveik toje pat vietoje iš naujo įkurti. Kai kurie pastatai, be pagrindinių patalpų, turėjo mažus, vos 1 m skersmens priestatėlius. Vieno iš jų duobelės su džiovintais obuoliukais rodo, kad jie greičiausiai buvo skirti atsargoms sudėti.

Tik vieno pastato asla buvo kiek įgilinta, be to, skyrėsi jo planas bei konstrukcija, nors jame aptikta tokių pat radinių. Virš šio pastato duobės buvo supustytas smėlis ir labai intensyvus kultūrinis sluoksnis. Pastatą sudarė apie 12 m ilgio ir 3–4 m pločio ovali įduba abiem kiek pakilusiais galais. Pieti-

159 pav. Nidos gyv. pastatų stulpavietės. 1 – stulpavietės, 2 – akmenys, 3 – anglėta žemė, 4 – pilka žemė, 5 – lagūnos kranto riba po transgresijos

160 pav. Nidos gyvenvietės židiniai tyrinėjimų metu 1977 m.

nėje pusėje šlaitelis buvo gana status, o papėdėje stovėjo plonų kuolelių eilutė. Tokios pat statinės sienelės skyrė pastatą į 3 nelygias patalpėles. Dviejose iš jų buvo židiniai. Šio pastato stogas rėmėsi tikriausiai į skersines sie-

161 pav. Šarnelės pastato liekanos 1973 m.

neles ir į stambesnius šulus šlaitelio viršuje. Ovalaus plano pastatas neolite pasitaiko retai, tačiau jų būna net ir žalvario amžiuje. Panašus ankstyvas žalvario amžiaus antžeminis pastatas tyrinėtas Samantonyse, Ukmergės rajone. Iš pastato buvo likusi netaisyklinga ovali aikštelė su židiniu duobutėje. Įėjimas iš šono, stogas rėmėsi ant 2 storų pėdžių pastate. Sienos, matyt, buvo iš kartelių ar šakų ir apkrestos moliu; tokiu sudegusiu moliu rasta nuklota visa asla. Pakraščiuose buvo išlikę tik keli šulų pėdsakai, o viduje buvo du išdegę stori stulpai – pėdžios (Rimantienė 1960).

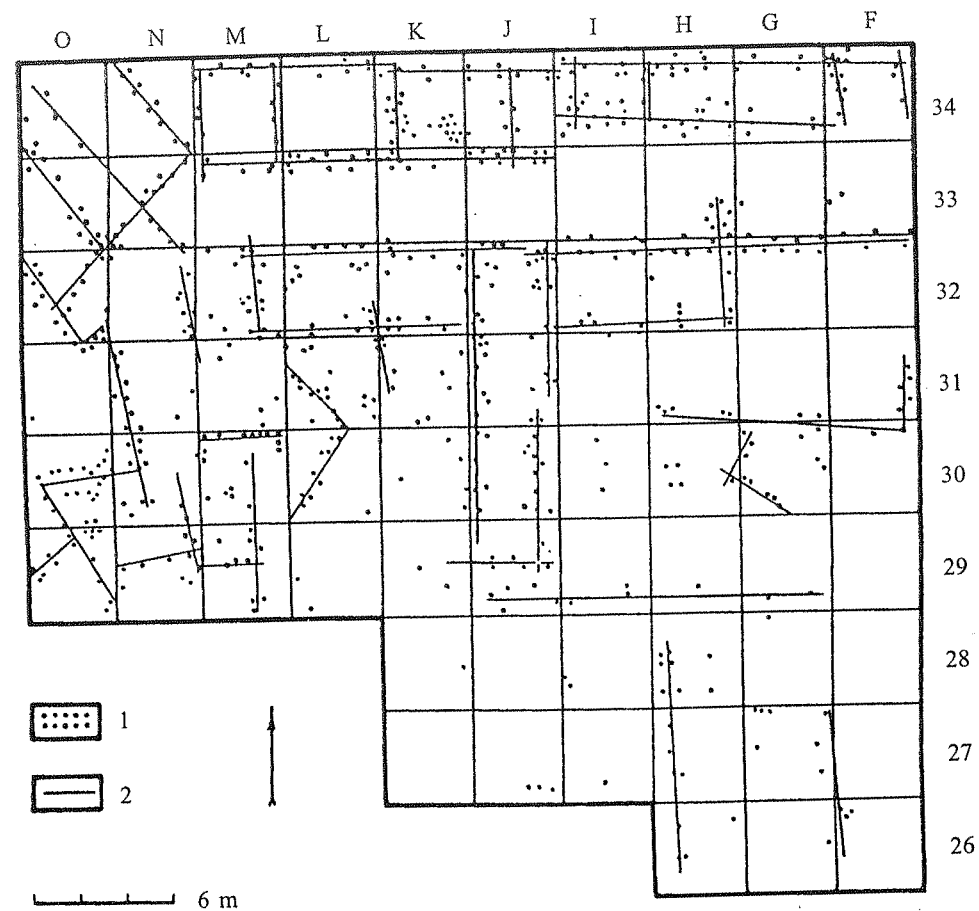
Ryškių keturkampio pastato pėdsakų aptikta Daktariškės 1-ojoje gyvenvietėje. Sienas sudarė dvigubos šulų eilės (Butrimas 1982: 5, pav. 5–8). Šalia jų rasta stulpaviečių grupelė galbūt priklausė tam pačiam pastatui ir sudarė jo priestatą. Neaišku, kiek iš viso buvo pastatų, bet tyrinėtame plote rasti 6 židiniai. To paties laikotarpio kaimyninėje Kalniškių 1-ojoje gyvenvietėje aptikta 12 židinių, o pastatų pėdsakų neliko.

Gana neaiškaus plano pastatų liekanų pastebėta Šarnelės gyvenvietėje. Durpyne išlikę net kuolagaliai (pav. 161); jie buvę sustatyti labai tankiai, vietomis – dviem eilėmis. Sienelės galbūt buvo perstatytos, taisytos. Viso plano atkurti nebuvo galima, nes dalis pastato pėdsakų sunaikinta tiesinant Varduvą. Iš likusių galima spręsti, kad pastatas buvęs stulpinės konstrukcijos, dviejų patalpų, su mažu priestatėliu tarp jų. Į šiaurės vakarus nuo 1973 m.

tyrinėto pastato atskiroje pakilumėlėje 1981–1982 m. vėl buvo aptikta liekanų su gerai išlikusiais kuolais, kaulo bei rago dirbinių ir virvelinės keramikos.

Nemaža pastatų pėdsakų aptikta ir Rytų Lietuvoje. Pvz., Žemaitiškės 3A gyvenvietėje (Girininkas 1986) pastebėtos 3–12 cm storio kuoliukų eilės, rasta ir iki 2 m ilgio rąstelių liekanų. Viena siena buvo apie 12 m ilgio, už 3,7 m nuo jos lygiagrečiai ėjo antra apie 10 m ilgio sienelė. Šalia vakarinės sienos buvo ištiesai pušų žievėmis išklotų 1–3 m ilgio plotelių. Tai ilgieji pastatai, kurių stogas rėmėsi ne ant pėdžių, o ant skersinių patalpų sienelių.

Dar ryškesnių pastatų liekanų rasta Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje (pav. 162) (Girininkas 1990: 88–91). Pastatai buvę 7–8 m ilgio ir 4–6 m pločio. Sienelės sustatytos iš dvigubų šulų eilių, o 25–40 cm tarpas užpildytas akmenimis, žievėmis, samanomis. Kuolai buvo 2–16 cm storio, vieni statme-

162 pav. Stulpavietės Žemaitiškės 2-ojoje gvy. (Girininkas 1990): 1 – stovintys kuolai, 2 – numanomi pastato kontūrai

nai nukirstais galais, kiti su peteliais – išsišakojimais. Į pastaruosius, be abejo, rėmėsi stogo konstrukcija. Židinių nerasta. Kretuono 1A gyvenvietės sluoksnyje aptikti 5 židiniai, bet pastatų pėdsakų prie jų nebuvo.

Apie Pietų bei Vidurio Lietuvos, kur smėlynuose retai išlieka net stulpavietės, pastatus pasakyti beveik nieko negalime. Pvz., Eigulių 1b, Margių 1-ojoje ir 2-ojoje, Dubičių 1-ojoje ir 2-ojoje, Lynupio ir kt. gyvenvietėse negiliose duobutėse rasta tikrai židinių su keletu akmenėlių puodams paremti.

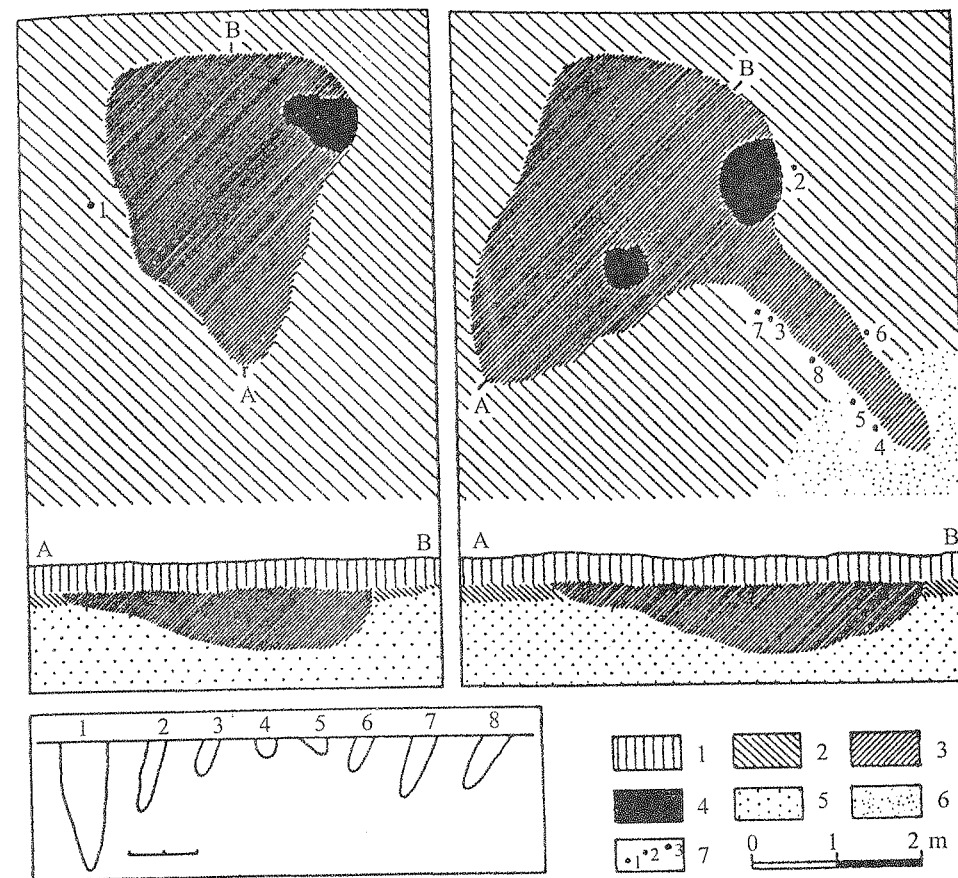
Pastatų pėdsakų aptikta ir Užnemunės paminkluose. Gluobiuose (Juodagalvis 1992b)) pastebėti 6,5 m ilgio ir 2,8–3 m pločio bei 24–40 cm gylio pastato kontūrai. Pastato ribose buvo 8 stulpavietės, dar 3 – šalia pastato. 3 židiniai buvo prigrūsti akmenų. Gyvenvietėje rasta daug titnago bei keramikos.

Gana ryškūs dviejų pastatų pėdsakai rasti Kubilėliuose (Juodagalvis 1992a: pav. 6). Abu jie panašūs (pav. 163), įgilinti, planas primena trikampį suapvalintais kampais. Pirmasis buvo 4 m ilgio ir 2,7 m pločio, šiaurės-pietų kryptimi. Apskritajame būsto gale sienelės buvo statmenos, siaurajame nuolaidesnės. Prie rytų sienos 100 cm skersmens židynys. Panašus ir antrasis būstas – 4,5 m ilgio ir 2,5 m pločio, įgilintas 60 cm. Viduje du nevienodo gylio židiniai. Pastatas turėjo 3 m ilgio ir 60–120 cm pločio įgilintą prieangį. Abipus jo išlikusios stulpavietės nuo įžambiai įkaltų stulpų, kurių viršūnės turėjusios kirstis ties prieangiu.

Taigi Pamarių kultūros pastatai Lietuvoje labai įvairūs. Matyt, jie buvo ir ne vienos paskirties – vieni vasariniai, kiti žieminiai, vieni laikini, kiti nuolatos gyvenami.

Keturkampiai pastatai su išilgine pėdžių eile per vidurį būdingi visoms Pamarių kultūros gyvenvietėms ir visai jos įtakos zonai. Ryškiausių tokių pastatų pėdsakų rasta Suchačiaus, Tolkmico ir Žucevo gyvenvietėse (Ehrlich 1934; 1936; 1941; Žurek 1954). Jos taip pat užstatytos chaotiškai, namai kartais labai arti vienas kito (Suchačiuje su 1,5–2 m tarpais). Suchačiuje iširta 16 pastatų: jie apie 10 m ilgio ir 5 m pločio, 1–3 patalpų, su židiniais, kai kurie su prieangiais ir priestatais. Stulpavietės 0,5–0,75 m įgilintos į molio luitus. Sienos sustatytos iš dvigubų šulų eilių, kai kur pastebėta molio apkrato liekanų. Pavyko net nustatyti vieno namo sieną buvus 2 m aukščio. Židiniai apskriti ir keturkampiai, apdėti akmenimis. Namuose ir aplink juos būta įvairių duobių: vienos – šiukšlynai, kitose – podėliai. Labai ryškių 3 tokių pastatų liekanų aptikta Tolkmicke. O Žuceve, nors stulpaviečių daugybė, ugniaviečių rasta maža ir pavyko išskirti tik vieną nedidelį pailgą keturkampį pastatą be pėdžių. Stulpinės konstrukcijos pastatų pėdsakų pastaruoju metu aptikta Kaliningrado srityje tyrinėtoje Tušino gyvenvietėje prie Šešupės, Nema-
no raj. (Тимофеев 1978: 35–37).

Keturkampių pastatų liekanų rasta ir Latvijos vėlyvojo neolito gyvenvietėse prie Lubanos ežero. Jų sienos taip pat iš dvigubų šulų eilių, sutankintų dar skersinėmis kartimis. Tokių pastatų žinoma iš Lagažos, Abuoros 1-osios, Asnės 1-osios bei Einių gyvenviečių (Loze 1978; Лозе 1979: 55–60). Jie bu-

163 pav. Kubilėlių pastatų liekanos (Juodagalvis 1992a): 1 – ariamoji dirva, 2 – kultūrinis sluoksniš, 3 – tamsiai pilkas smėlis, 4 – juosvas smėlis, 5 – baltas smėlis, 6 – geltonas smėlis, 7 – stulpavietės

vę taip pat su pėdžių eile per vidurį, iki 40–50 m² dydžio. Kadangi vieta drėgna, Lagažos gyvenvietės pastato asloje gulėjo ilgi rąsteliai – matyt, grindų sijos. Pastatai vienos arba dviejų patalpų, su židiniais ant molio pado. Panašių liekanų aptikta ir Leimaniškių gyvenvietėje prie Maltos upės (Ванкина 1980: pav. 10).

Keturkampio plano pastatai su išilgine pėdžių eile ir net išsikišusiu prieangiu būdingi daugeliui Vidurio Europos vėlyvojo neolito paminklų (Behm-Blanke 1960). Tuo tarpu ovalūs ir apskriti namų planai, paveldėti iš senesnių laikų, ilgiau išliko tik Rytuose ir Šiaurėje. Nežinome, kiek jie buvo paplitę Rytų Lietuvos Nemuno kultūros srityje. Polesės vėlyvosios Nemuno kultūros gyvenvietėse buvusios ovalios pusiau žeminės, 0,6–1 m įgilintos į gruntą (Исаенко 1976: 66–67). Tačiau Dobryj Boro, Baranovičių raj., gyvenvie-

tėje, visai arti Lietuvos ribos, rasta tai pačiai kultūrai priklausančių keturkampių 10–12 m ilgio pastatų pėdsakų (Чернявский 1970: 85). Taigi ir artimiausių kaimynų, ir visos Vidurio Europos neolito pastatai labai įvairūs (Nagel 1990). Atskirose kultūrose ar net gyvenvietėse jie skiriasi dėl specifinių jų gyventojų reikmių ar papročių.

Aptvarai yra visai nauja, tik vėlyvajame neolite atsiradusi paminklo forma. Lietuvoje tuo tarpu žinomi tik du – Vakarų Lietuvoje Šventosios 1A, Rytų Lietuvoje Žemaitiškės 1-ojoje gyvenvietėje.

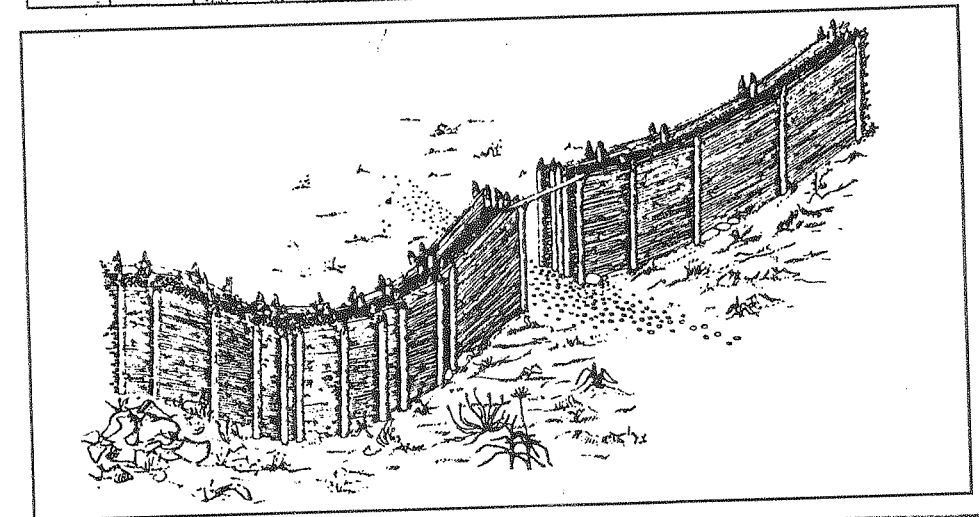
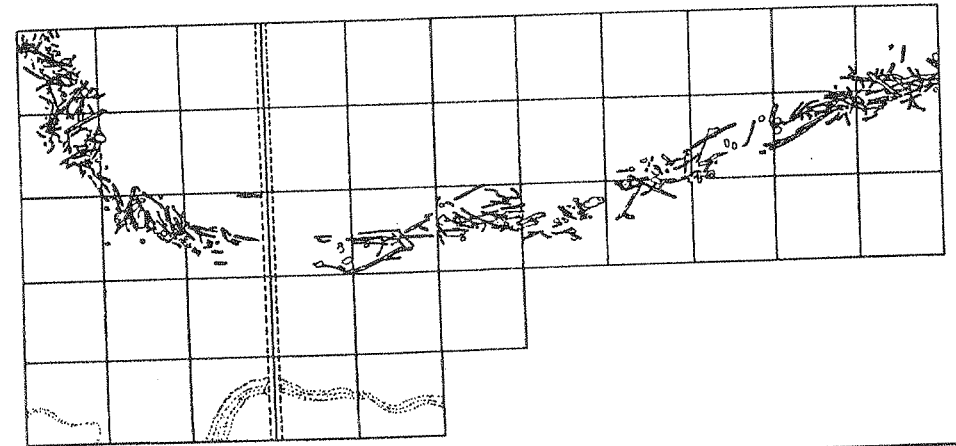
Šventosios 1A aptvarą (Rimantienė 1980: 36–44) pavyko atsekti maždaug 150 m ilgio ruože pietinėje pusėje. Rytuose jis rėmėsi į ežero krantą, pietuose ėjo negilia lomele, o šiaurės rytuose jo liekanos siekė ariamosios žemės sluoksnį. Aptvaras juosė vietovę netaisyklinga lenkta juosta. Jo pagrindą sudarė dvi dažniausiai po porą sukaltų statmenų kuolų eilės. Tiesiose aptvaro vietose kuolai kalti maždaug 50–100 cm tarpais, o posūkiuose labai tankiai. Tarpai užpildyti išilginėmis kartimis, tačiau nepinti, pakamšyti kiminiais, pušų žievėmis; apačia neretai dar sutvirtinta akmenimis. Viena eilė nuo kitos nutolusi nuo 0,5 iki 1 m. Tarpas tarp eilių greičiausiai buvo užpildytas velėnomis ar žemėmis, taigi buvo sudaroma stora lyg tvirtovės siena. Aptvaro kuolai buvo tvirti ir giliai (iki 180 cm) įleisti į apačioje dar slūgsantį suslėgto dumбло sluoksnį (pav. 164).

Statant aptvarą, krantas jau buvo sausas ir pasidengęs plonu velėnos sluoksniu, tik rytinėje dalyje aptvaras priėjo prie pažliugusio ežero kranto. Pietinėje pusėje, netoli ežero kranto, matyt, buvo vartai, kuriuos žymėjo du stambūs stulpai su išsišakojimais viršūnėse, virš kurių turėjo gulėti skersiniai. Be abejo, vartai turėjo būti užkeliami. Lauke už jų, vakariniame aptvaro linkyje, rastas šiukšlynas. Rytinėje vartų pusėje, išorėje, – liekanos kažkokios pasiūrės. Jos planą sunku beatsekti, nors buvo išlikę ir statmenų kuolų, ir gulščių karčių, ir nedidelis židinėlis. Galbūt ji skirta vartams saugoti.

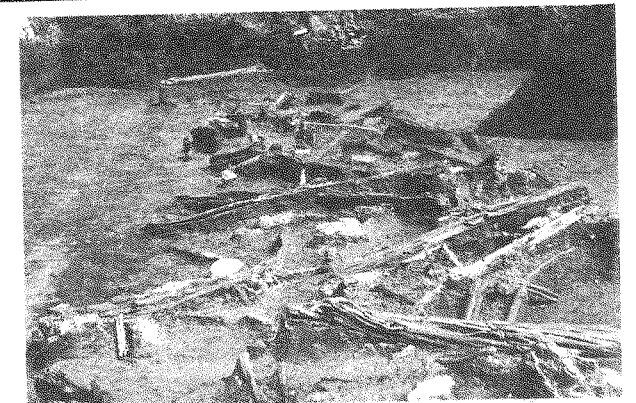
Žemaitiškės 1-osios gyvenvietės aptvaras (Гириницкас 1990: 90–91, pav. 113, 114) buvęs dar sudėtingesnis, nors ne toks tvirtas. Šiaurės rytuose aikštelę jis juosė puslankiu 3 lygiagrečiomis eilėmis su 4,5–7 m tarpais. Aptvaras panašios konstrukcijos kaip ir Šventosios 1A. Jį sudarė gulščios kartys, iš abiejų pusių paremtos kuolais. Vidinė sienelė 80–90 cm storio, 30–45 cm įleista į gruntą. Už antrosios ir trečiosios sienelių buvo platūs ir gilūs grioviai. Atrodo, kad šis aptvaras ėjo rytų-vakarų kryptimi, toliau pasukdamas į pietryčius. Vakarinis jo galas, kaip ir Šventojoje, siekė ežero įlanką (pav. 165).

Būdingas abiejų aptvarų bruožas, kad vidinėje jų pusėje beveik nebuvo radinių. Žemaitiškės 1-osios gyvenvietės (Гириницкас 1990: pav. 13, 113) vidinėje aptvaro pusėje rasta tik keletas šukelių. Šventosios 1A visos atliekos sumestos į šiukšlyną tuoj už vartų tvoros linkyje.

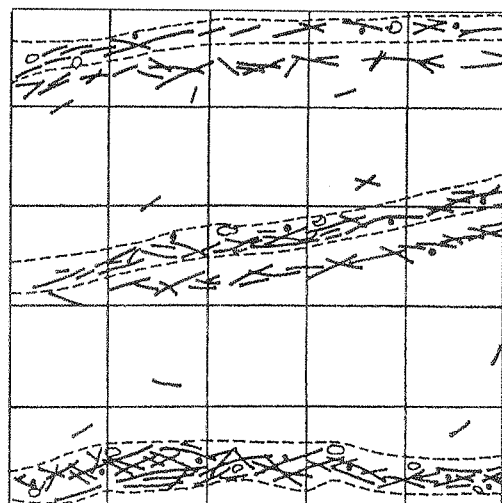
Tokių aptvarų paskirtis nėra visai aiški. Vargu ar tokios tvoros galėjo būti skirtos gynybai. Šitokią tvorą lengva sudeginti ar net išversti. Be to, pašalus ji lengvai galėjo būti apeinama, nes vienas galas priėjo prie vandens. Kad šios

tvoros nebuvo gynybinės, rodo ir tai, jog jos nejuosė vienodai aplinkui. Antai Šventosios 1A aptvaras dvielis ir tvirtai sustatytas buvo iš vienos – reprezentacinės – pusės, o toliau į šiaurę virto viena eile ir visai sumenko. Beje, nerasta ir jokių pastatų viduje. Šventosios 1A viduje aptiktas tik vienas labai storas stulpas ir ke-

164 pav. Šventosios 1A aptvaro dalis ir jo rekonstrukcija

165 pav. Žemaitiškės 1-osios gyv. aptvaro liekanos (Гирининкас 1990): 1 – gulinčios kartys, 2 – akmenys, 3 – stovintys kuolai, 4 – griovių ribos

aptvertų stipriais palisadais, rasta visur (Müller-Karpe 1968:198 tt). Kai kurios jų, pvz., Šalkenburgas (Shalkenburg) (Behrens, Schröter 1980), buvo kulto vietos. Tačiau, matyt, buvo ir gynybai skirtų (Preidel 1953: 59; Struve 1955: 106). Kai kuriose, pvz., Bronocice Lenkijoje (Kruk, Milisauskas 1979; 1985), kurių sutvirtinimai labai sudėtingos konstrukcijos, rasta labai daug buitynių liekanų.

PAGRINDINIAI VERSLAI

Medžioklė. Ankstyvojo šios kultūros etapo visuomeninis ūkis beveik nesiskyrė nuo vidurinio neolito ūkio (lent. XII): daugiausia buvo verčiamasi žvejyba ir medžiokle. Visose pajūrio Pamarių kultūros gyvenvietėse vis dar daugiausia medžioti ruoniai. Jų kaulų rasta Šventosios 1A, Nidos, Grobšto rago, taip pat visose tyrinėtosose gyvenvietėse prie Aistmarių ir Gdanskio įlankos (Suchačiaus, Tolkmicko, Žucevo). Pvz., Žuceve suskaičiuota daugiau kaip 100 ruonių (Žurek 1954: 23), dauguma jų grenlandiniai, bet pasitaikė ir pilkųjų, žieduotųjų bei kitokių. Latvijos ir Estijos to paties laikotarpio pajūrio gy-

letas atskirų kuolų. Taigi iš viso to matyti, kad šie aptvarai greičiausiai buvo pastatyti taikiais tikslais*.

Mūsiškiai aptvarai daug kuo artimi vėlyvojo neolito aptvarui iš Švedijos Alvastros gyvenvietės (Frödin 1910; Malmer 1983; Browall 1986). Ten jis taip pat pastatytas drėgnoje vietoje, tik už jo dar rasta apie 100 židinių iš plokščių akmenų, daug maisto liekanų, daug dviašmenių kirvių ir jų modelių iš kaulo bei gintaro. M. P. Malmeris mano, jog tai greičiausiai buvęs socialinis centras, skirtas susirinkimams, šventėms. Jo nuomone, aptvaras per menkas gynybai, jis tegalėjęs saugoti slaptuosius ritualus. Be to, ši vieta galėjusi būti naudojama tiktai vasarą, o gyventi joje tiesiog buvo neįmanoma.

Vėlyvojo neolito gyvenviečių,

venvietėse irgi rasta daug įvairių ruonių kaulų, o miško žvėrių palyginti mažai (Паавер 1965: 359–360, lent. 97, 98).

Iš miško žvėrių Šventosios 1A gyvenvietėje daugiausia medžiota šernų, briedžių, taurų (ar stumbrų). Kitose vėlyvojo neolito Šventosios gyvenvietėse aptikta tik po keletą bebrų kauliukų (Rimantienė 1980; 1989). Kasinėjant Nidos gyvenvietę, rasta taurų (ar stumbrų) kaulų bei dantų, briedžių ir elnių ragų gabalų, vilpyšių (ar lūšių), lapių, bebrų, paukščių kaulų, vėžlių šarvų dalelių. Tokių pačių žvėrių kaulų pasitaikė ir XIX a. tyrinėjant Nidos bei Grobšto rago gyvenvietes (Hollack 1895: 159–160). Kitose pajūrio gyvenvietėse vaizdas panašus. Pvz., Suchačiuje rasta stirnų, vilkų, vandens paukščių kaulų; nors ten apskritai žinduolių kaulų daug, tačiau jie blogai išlikę ir tyrimui netiko. Žuceve, palyginti su ruonių, žuvų ir vandens paukščių kaulų kiekiais, miško žvėrių kaulų maža – šiek tiek lokių, šernų, stirnų, taurų, daugiau kailinių žvėrelių: lapių, bebrų, lūšių. Gyvenvietėse toliau nuo jūros ruonių kaulų, žinoma, nerasta. Pvz., Šarnelėje daugiausia elnių, briedžių, bebrų, stirnų, šernų, vilpyšių kaulų, pusę visų sudarė paukščių kaulai (Butrimas 1996).

Šiaurės rytų Lietuvos Žemaitiškės 1-ojoje ir 2-ojoje gyvenvietėse (Гирининкас 1990: 28–29, lent. 1) buvo ypač daug žvėrių kaulų. Daugiausia kilniųjų elnių, šernų, lokių, pasitaikė stirnų, vilkų, vėžlių. Iš kailinių žvėrelių dažniausiai medžioti bebrai, daug mažiau kiti: voverės, kiaunės, opšrai. Kilniųjų elnių kaulai vyravo ir Kaliningrado srities gyvenvietėse. Apie Pietų Lietuvos vėlyvojo neolito gyvenviečių miško žvėris galime spręsti iš smarkiai sudegusių kauliukų židiniuose. Antai Margių 1A gyvenvietėje aptikta briedžių, zuikių, smulkių skeltanagių (gal stirnų), arklių (gal naminių) kaulų.

Šiauriau nuo Lietuvos vėlyvojo neolito gyvenvietėse iš medžiojamų žvėrių didžiausią procentą sudarė briedžiai, toliau ėjo šernai, taurai (ar stumbrai), elniai, stirnos, lokiai. Visur nemaža medžiota kailinių žvėrelių: bebrų, kiaunių, ūdrų (Паавер 1965: 439–440). Tačiau kuo toliau į šiaurę, tuo labiau vaizdas keičiasi. Pvz., Estijoje daugiau briedžių, mažiau šernų ir taurų, beveik nebuvo laukinių arklių. Tai tankių lapuočių miškų gyvūnija. Ten taip pat, palyginti su Latvijos gyvenvietėmis, daugiau ir bebrų kaulų.

Kad buvo medžiojama, rodo ir daugybė gyvenvietėse randamų titnago strėlių bei iečių antgalių. Ruoniams medžioti vartoti dar ir žeberklai. Smėlėtose pajūrio gyvenvietėse jų retai teišlieka – žinoma tik iš Žucevo (Kostrzewski 1931a: pav. IV: 2).

Žūklė vėlyvajame neolite dar viena iš svarbiausių visuomeninio ūkio formų. Žuvys užaugdavo daug didesnės už dabartinės, tad žūklė buvo pakankamai rentabili. Visur daugiausia žvejotos plėšrūnės, ypač lydekos. Pvz., Šventosios 1A gyvenvietėje lydekų kaulų rasta dvigubai daugiau negu visų kitų kartu paėmus – gal dėl to, kad jas ypač lengva nudurti neršiančias (Rimantienė 1980: 7). Latvijos šio laikotarpio paežerių gyvenvietėse lydekų kaulai taip pat sudarė pusę ir daugiau visų žuvų kaulų. Tačiau daug būta ir kitokių

*Apie tariamai į Žemaitiškės 1-osios gyvenvietės aptvaro kuolus įstrigusius strėlių antgalius (Girininkas 1989: 16–17) duomenų nėra, tad šio aptvaro laikyti gynybiniu negalima.

žuvų: sterķų, šamų, karšių, o į Šventosios lagūną įplaukdavo ir plekšnių. Kaip minėta, žuvis užaugdavo labai didelės, pvz., Šventosios 1A gyvenvietėje lydekos siekė iki 105 cm, sterķai – iki 52 cm ilgio. Latvijos gyvenvietėse rasta kaulų šamų, turėjusių būti net 245 cm ilgio (Слока 1975).

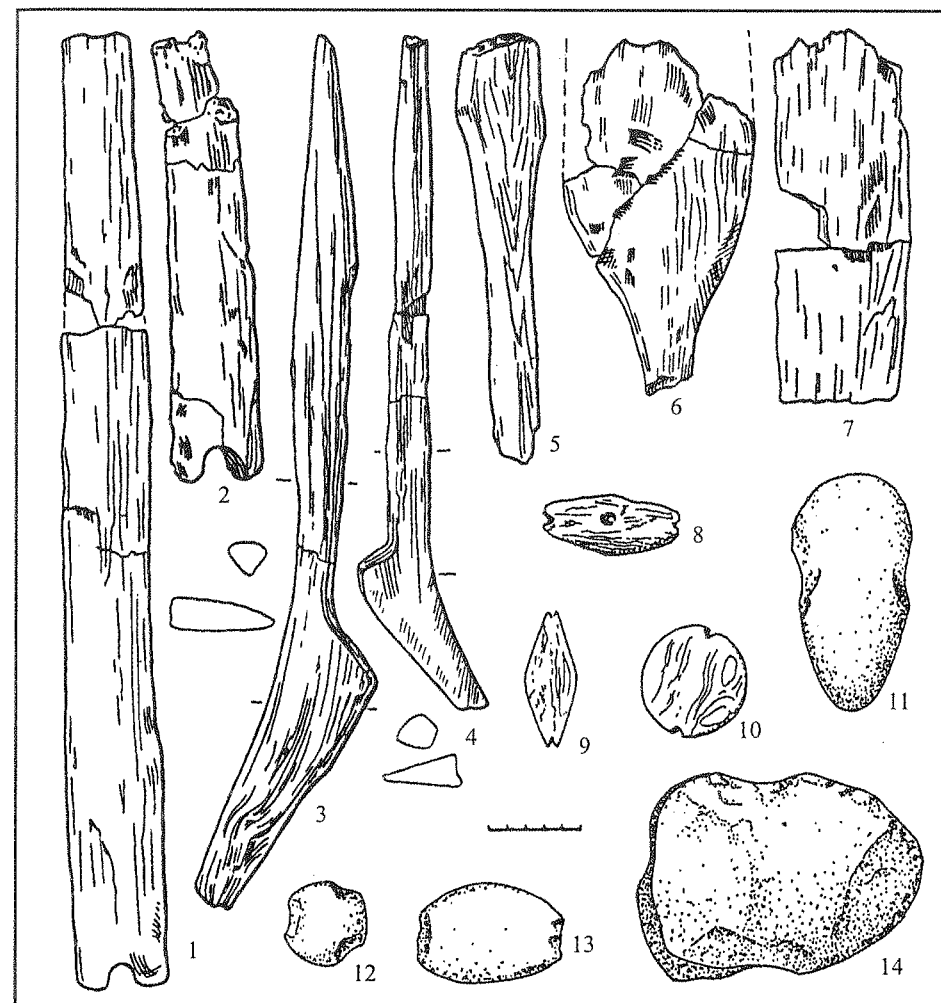
Sprendžiant daugiausia iš Šventosios 1A gyvenvietės ir 9-osios užtvankos radinių, žuvis buvo gaudomos jau viduriniame neolite pažįstamais būdais. Nemaža papildomos medžiagos davė Šarnelės, Nidos, Žemaitiškės (Гиринкас 1990: 37–43) ir kt. gyvenviečių tyrinėjimai. Vėly rudenį ar žiemos pradžioje žuvis, kaip ir anksčiau, buvo mušamos kūlėmis ar lazdomis per ploną ledą, pavasarį neršiančios badomos žeberklais. Visą seriją įvairiausių žeberklų turime iš Rytų Lietuvos vėlyvojo neolito paminklų. Tai jau minėtieji vienaeiliai ir dveiliai žeberklai (pav. 146: 1, 2, 4–6, 10), kurių mažieji tikriausiai būdavo sumontuojami panašiai kaip dabartiniai etnografiniai. Iš senųjų žūklės įrankių likusios medinės šakės, kurių dalių rasta Šventosios 1A gyvenvietėje (pav. 166: 3, 4). Šio laikotarpio meškerės kabliukai (prie Jaros ir Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje) dar dideli, bet jau su užbarzdomis (pav. 146: 7).

Tačiau pagrindinė žūklės priemonė, be abejo, buvo tinklai. Vėlyvajame neolite jie ir toliau daugiausia buvo mezgami iš liepos karnos virvelių. Tinklų gabalų šio laikotarpio gyvenvietėse aptikti nepavyko, bet rasta nemaža liepos karna perrištų pasvarų, be to, karnos virvelė buvo įverta į Šventosios 1A amforos ašą. Kaip ir anksčiau, tinklai būdavo įtempiami branktais. Vieno dalelė rasta Šventosios 1A gyvenvietėje. Apatinį kraštą gramzdino pasvarai, kurių pavidalas priklausė nuo turimos medžiagos. Pajūryje (Šventojoje, Nidoje) daugiausia vartoti dailiai nugludinti gargždo akmenėliai, Rytų Lietuvoje (Pakretuonės 1A gyvenvietėje) – nebe tokios dailios skalūno ar kito akmens plokštelės, o Šarnelėje, kur ir tokių nebuvo, visi padaryti iš neapdirbtų karna perrištų klinčių gabalų. Šventojoje gargždo akmenėliai išskobti iš dviejų, rečiau iš keturių kraštų (pav. 166: 11, 13, 14), o Nidai būdingi trijose vietose išskobti, dažniausiai mažičiai (pav. 166: 12), vadinamieji dobilo lapo formos pasvarėliai. Pakretuonės 1A gyvenvietės pasvarai išskobti taip pat. Pasvarams vartotose klinčių plokštelėse retkarčiais būdavo prakalama skylutė priišti, o gargždo akmenėliai neretai apvyniojami tošimi – tokių rasta Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje. Vienas pasvarėlis buvo įtvirtintas į lankelį (Гиринкас 1990: pav. 42). Nidos gyvenvietėje rastos vienodų gargždo akmenėlių (po 60–100 ir daugiau) krūvelės greičiausiai rodo ten gulėjus tinklą su apvyniotais pasvarėliais.

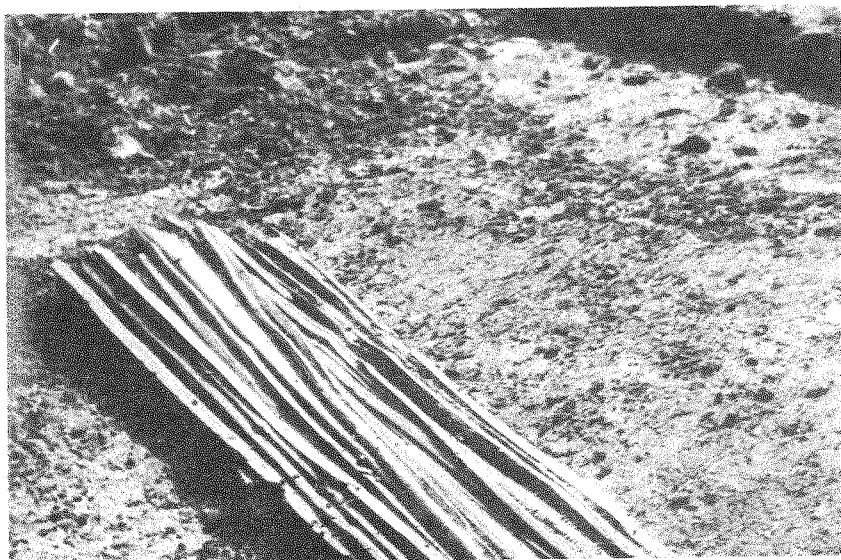
Plūdžių tipai taip pat perimti iš vidurinio neolito gyventojų. Būdingosios šio laikotarpio plūdės yra ovalios arba beveik keturkampės, dažniausiai su įkarpomis galuose ir išilginiu grioveliu (pav. 166: 8–10) (Šventosios 1A, Šarnelės, Žemaitiškės 1-osios, 2-osios). Pajūryje rasta ir rombinių, ir mažų apskritų ar keturkampių plūdelių su skylute per vidurį. Visose gyvenvietėse aptikta iš beržo tošies susuktų plūdžių pėdsakų.

Pajūryje Šventosios 1A gyvenvietėje rasta ir *butinių* liekanų (pav. 166: 1, 2). Nuo ankstyvesniųjų jie skiriasi tuo, kad skylės ne iškaltos, o išgręžtos.

Žūklei plačiai vartoti ir *bučiai*. Šventosios 1A gyvenvietėje rasta 3 bučių iš pušinių skalų liekanų. Vienas trijų sluoksnių pluoštas buvo 265 cm ilgio (pav. 167), antrasis ir trečiasis trumpesni, tarpstuoksnyje buvo plokščias akmuo. Apie 1 m ilgio skalų pluoštas su lankelio dalimi aptiktas Žemaitiškės 1-ojoje gyvenvietėje. Prie ankstyvojo žalvario amžiaus Kretuono 1C gyven-

166 pav. Vėlyvojo neolito žvejybos įrankiai: 1, 2 – butinių daliys, 3, 4 – žuvisms gaudyti šakių daliys, 5, 7 – irklų daliys, 8–10 – plūdės, 11–14 – pasvarai (1–8, 13, 14 – Šventosios 1A gyv., 9, 10 – Žemaitiškės 1-oji gyv., 11, 12 – Nidos gyv.) (9, 10 – ŠvnčM, kiti LNM)

167 pav. Skalos bučiui in situ prie Šventosios 1A aptvaro. 1968 m.

vietės į ežerą įtekančio upelio vagoje aptiktas 5,2 m ilgio bučius (Girininkas 1990b: 10). Bučiai buvo su įgerkliais, jų galai gramzdinti akmeniu. Būta ir iš vytelių padarytų. Tai rodo prie užtvankos Šventosios 9-ajame plote rastas vytelių pluoštas. Iš kelių bučių lankelių sprendžiama, kad galbūt vartoti ir tinkliniai bučiai.

Bet svarbiausias žvejybos įrenginys – tai Šventosios 9-ojo ploto *užtvanka* (Rimantienė 1980: 13–19; РИМАНТЕНЕ 1983), įrengta toje vietoje, kur buvusi lagūna susisiekė su jūra. Jos įrengimas visai atitinka primityvias etnografinės užtvankas. Išlikę daug neišvirtusių kuolų (daugiausia beržo ir alksnio) su žieve ir kitos detalės leidžia patikimai rekonstruoti užtvanką (pav. 168). Ji buvo lenktos formos ir turėjo siekti nuo vieno sąsmaukos krašto iki jos vidurio. Viduryje palikta anga bučiams. Šalia angos iš abiejų pusių kuolai sukalti labai tankiai, be to, dviem eilėmis, o tarpai tarp eilių dar užpildyti statmenai pastatytomis didžiulėmis pušų bei alksnių žievėmis. Į užtvankos galus kuolų vis retėjo, tačiau po porą, kad tarpus būtų galima užpildyti ilgomis kartimis. Kuolai buvo tvirtinami skersinėmis sijomis, greičiausiai perrištomis vytelėmis, bet to, dar paremtomis šakočiais. Abiejuose galuose užtvanka buvo gana reta ir nesulaikė vandens; jis čia smarkiai čiurleno pro tarpus ir vertė žuvis ieškotis ramesnės vietos. Galbūt tie tarpai būdavo užkamšomi statmenai pastatytais eglisakiais, kaip tai daryta dar apie 1930–1940 m. Lietuvoje. Spygliai badydavo žuvų nosis, ir joms telikdavo vienintelis kelias – palei statmeną sienelę plaukti į bučių (pav. 168). Nors užtvankos apskritai yra reti ra-

diniai, tačiau iš vėlyvojo neolito laikotarpio jų žinoma ir Rytų, ir Vakarų Europoje (Clark 1952: 44; Буров 1969: 133–134; 1988: 145–160; Hagberg 1967: 84, pav. 74, 75, 77–81).

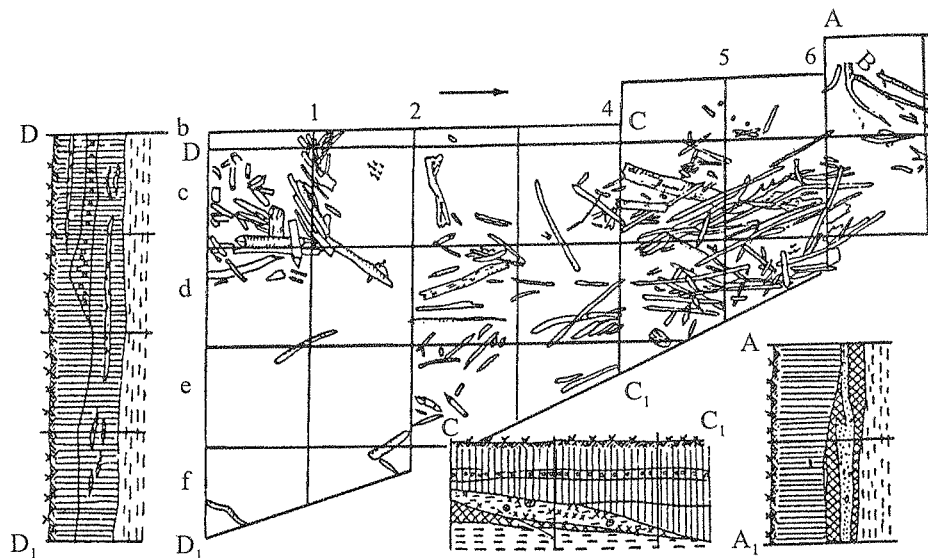
Prie Šventosios užtvankos rasta ir labai prastai išlikusių luoto liekanų (Римантене 1983: pav. 2) (pav. 169). Tai 360 cm ilgio ir 25–32 cm pločio dugninės dalis su mažomis sienelių liekanomis. Luotas galėjo būti maždaug 5 m ilgio. *Irkilai*, kaip ir anksčiau, buvo smailūs ir buki (pav. 165: 5–7). Jų rasta Šventosios 1A ir Žemaitiškos 2-ojoje (Rimantienė 1980: pav. 4; Гирининкас 1990: pav. 43), taip pat Šiaurės rytų Latvijos šio laikotarpio gyvenvietėse.

Šventosios 1A gyvenvietėje rasta nemaža medinių skritulių su pailga skylute – karčių galvų, panašių į ankstyvųjų gyvenviečių. Lazdomis su tokiais skrituliais galbūt buvo varomos žuvis į bučius ir tinklus, bet greičiausiai jomis buvo atsispiriama nuo kranto dumbležančiame ežere.

Rankiojimas. Visose vėlyvojo neolito Pabaltijo durpyninėse gyvenvietėse rasta daug agarų ir lazdynų riešutų kevalų. Vienoje Suchačiaus duobėje, be to, dar aptikta suanglėjusių gilių (Ehrlich 1936: 53), kurios paskrudintos irgi valgomos. Vieno Nidos priestatėlio duobutėje rasta suanglėjusių girinių obuoliukų (Rimantienė 1989: pav. VI). Visi jie perskelti, taigi džiovinti atsargai, vaisiai jau kiek sukultūrėję. Matyt, vaismedžiai augo prie pat gyvenviečių ir tyčia ar netyčia buvo patręšiami.

Gyvulininkystė, kiek galima spręsti iš radinių, dar maža turėjo reikšmės. Daugumoje Pabaltijo vėlyvojo neolito gyvenviečių naminių gyvulių kaulai sudarė tik keletą procentų, taigi beveik tiek pat kaip ir viduriniame neolite. Taip pat rasta visose naminių šunų kaulų. Be jų, Šventosios 1A gyvenvietėje aptikti vos keli, ir tai kiek abejotini, galvijų kaulai (dantys, dubens kaulas). Šarnelės gyvenvietėje buvo kiek daugiau gyvulių kaulų (17%). Ten rasta ožkų, kiaulių, arklių ir, žinoma, šunų kaulų. Eigulių 1b gyvenvietės Pamarių kultūros sluoksnyje rastas mažaūgės karvės dantis ir ožkos, ar avies, šonkaulio dalis. Nedaug naminių gyvulių buvo ir Nidoje: aptikta galvijų dantų ir kaulų gabalų, arklių falangų, ožkos, ar avies, dantis ir šunų kaulų. Iš senųjų Nidos radinių taip pat žinoma arklių kaulų. Gretimoje Grobšto rago gyvenvietėje irgi būta arklių, galvijų, taip pat šunų kaulų. Kuršių nerijos Meškos galvos gyvenvietėje rasta jaučių, kiaulių ir šunų kaulų liekanų. Kitose Pamarių kultūros gyvenvietėse – Suchačiaus, Tolkmicko, Žucevo – aptikta kiaulių, galvijų, ožkų, arklių ir šunų kaulų. Pietų Lietuvoje – Margių 1A gyvenvietėje – rasta kiaulių ir arklių, taip pat smulkiųjų raguočių (gal ožkos, o gal ir stirnos) kaulų. Šiaurės rytų Lietuvoje, sprendžiant iš Žemaitiškos 1-osios ir 2-osios gyvenviečių, naminių gyvulių būta visai nedaug: Žemaitiškos 2-ojoje rasta trejetas arklių kaulų, o 1-ojoje tik 1 šuns kaulas (galbūt tai atsitiktinumas, nes dar viduriniame neolite, pvz., Kretuono 1 B gyvenvietėje, būta įvairių gyvulių kaulų).

Baltarusijos (Krivinos), Latvijos (Abuoros, Einių) ir Estijos (Tamulos) vėlyvojo neolito gyvenvietėse irgi nepaprastai maža naminių gyvulių kaulų, kiek

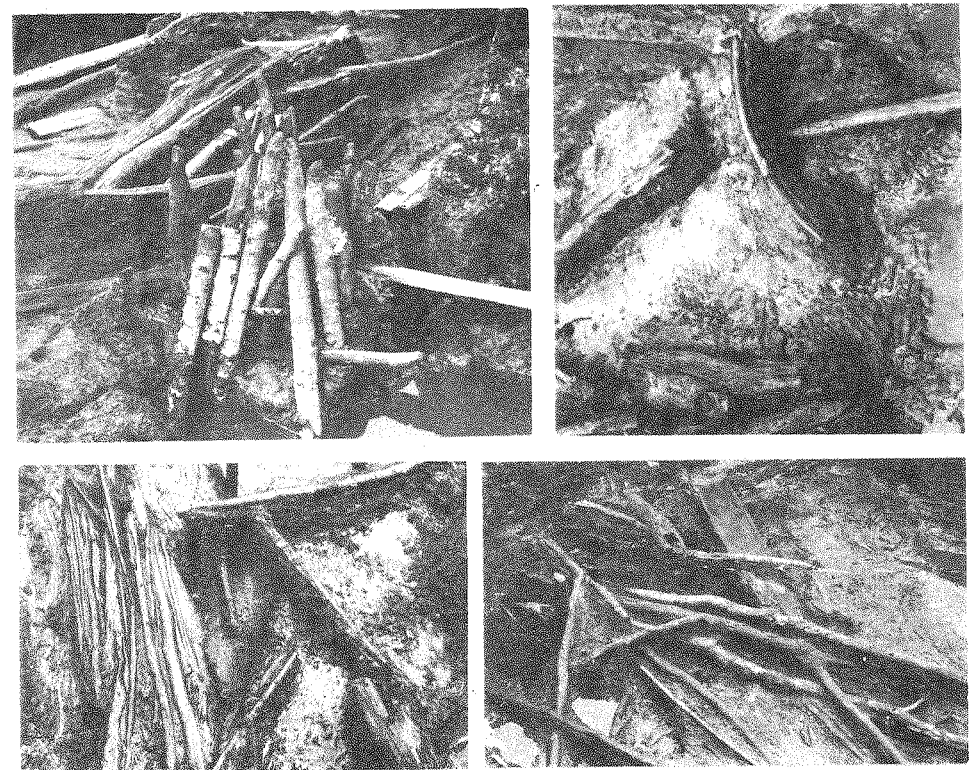
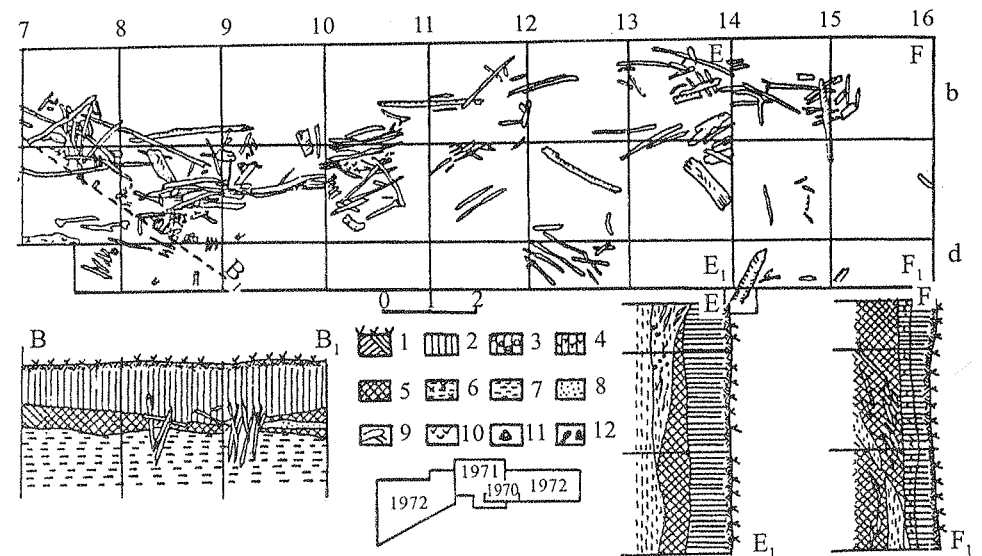
daugiau tik šunų. Iš kitų gyvulių dažniau pasitaikė galvijų, rečiau ožkų ir avių, kaulių ir arklių, bet ir tie paprastai nesudarė nė 1% (tik Krivinoje 11% galvijų kaulų).

Vėlyvojo neolito pradžioje **žemdirbystė** dar turėjo maža reikšmės. Ji pasidarė svarbi tik šio laikotarpio pabaigoje. Šventosios 1A ir Šarnelės gyvenvietėse aptikta tik kanapių grūdų, o Šventosios 9-ajame plote, be jų, dar ir sorų. Šventosios 23-iosios gyvenvietės ir 4A radimvietės žiedadulkių diagramose vėlyvąjį neolitą atitinkančiame sluoksnyje buvo ir kviečių grupės žiedadulkių; tokių pat rasta ir Nidoje.

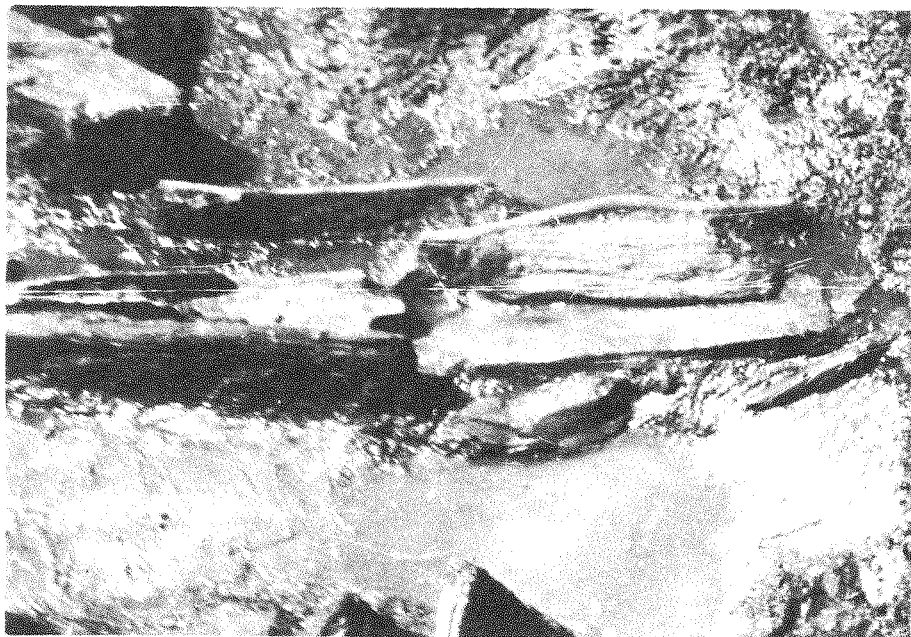
Kultūrinių augalų žiedadulkių vėlyvojo neolito sluoksniuose šalia buvusių gyvenviečių rasta ir Kaliningrado srityje. Kviečių žiedadulkių pasirodė tik nuo subborealio laikotarpio vidurio; greitai po to atsirado ir pavienių rugių žiedadulkių. Pirmųjų javų žiedadulkių būta Cedmaro vėlyvojo neolito sluoksnyje (Groß 1939: pav. 124, 126; Okulicz 1973: 65–66).

Iš senųjų tyrinėjimų žinoma kai kurių javų grūdų atspaudų puodų šukėse: Nidos ir Liepų kalno prie Pilkupos (dab. Morskojė) šukėse pastebėta miežių bei kviečių (Heydeck 1909: 202). Pietų Latvijos Kreičių gyvenvietėje rastas irgi miežio grūdo atspaudas, o Baltarusijoje, Krivinos gyvenvietėje, – ir sėmenų.

Taigi reikia manyti, kad vėlyvojo neolito Lietuvos gyventojams turėjo būti pažįstami miežiai, kelios kviečių rūšys, soros, kanapės, gal ir linai. Miežiai kilę iš Azijos. Seniausių neolitinių jų radinių artimiausioje kaimynystėje aptikta prie Podolės Kameneco Ukrainoje IV–III tūkstantmečio pr. Kr. gyvenvietėse (Бахтеев 1960: 68–71). Kviečiai anksčiausiai pradėti auginti Vakarų Azijoje, Irake bei Egipte V–IV tūkstantmetyje pr. Kr. Jų rasta Ukrai-

168 pav. Šventosios 9-ojo ploto užtvanka ir jos detalės in situ. 1970–1972 m.

169 pav. Luoto liekanos prie Šventosios užtvankos in situ 1972 m.

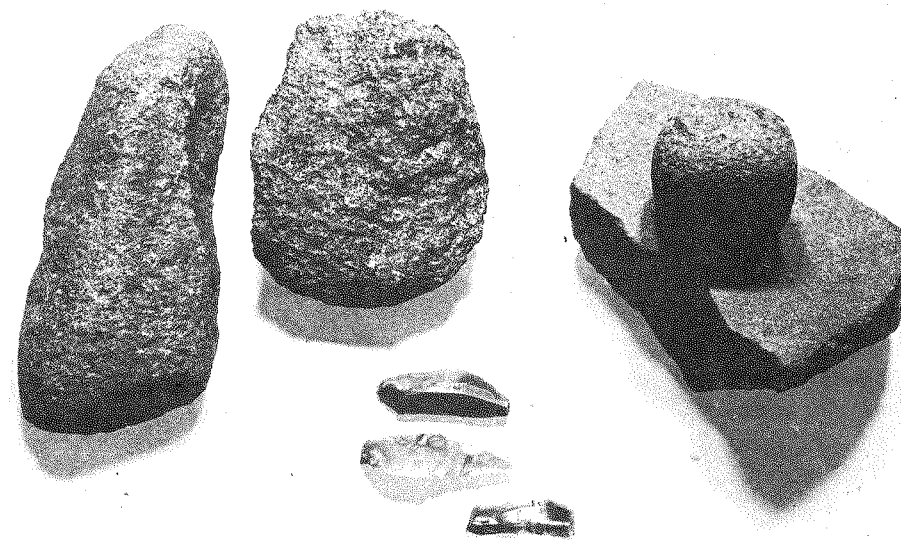
noje Tripolės kultūros gyvenvietėse (Биби́ков 1953: 170 ir kt.; Бахтеев 1960: 35–36). Kviečių buvo keletas rūšių. Ankstyvosiose gyvenvietėse buvo paplitę dvigrūdžiai (*Triticum dicoccon* Schrank), vėliau juos išstūmė kitos rūšys. Soros taip pat kilusios iš Azijos. Egipte jų nerasta, bet Europoje pasirodė gana seniai – Ukrainoje III–II tūkstantmečio pr. Kr. gyvenvietėse. Tai labai nereiklus augalas, pakenčiantis sausrą ir gerai derantis, tačiau jam reikia trumpos dienos (Бахтеев 1960: 94–101). Kanapes jau minėjome kalbėdami apie vidurinio neolito ūkį. Jos atėjusios iš Rytų, iki viduramžių pažįstamos tik Rytų Europoje. O linai buvo paplitę visoje Europoje. Laukiniai tebeauga Viduržemio pajūryje. Šveicarijos vadinamuosiuose sijiniuose III tūkstantmečio pr. Kr. pastatuose taip pat išliko linų pluošto ir siūlų. Beje, Rytuose linai dažniausiai trumpapluoščiai ir auginami sėmenims, o Šiaurėje ir Vakaruose ilgieji ir vartojami pluoštui (Бахтеев 1960: 263–279).

Papildomos informacijos, kuo mito vėlyvojo neolito gyventojai, duoda ir dantų nusidėvėjimas. Dantys labiausiai dyla nuo javų maisto, t. y. nuo prastai sumaltų grūdų, nes sėlenose esantis silicis juos graužte nugraužia. Todėl ankstyvojo bei vidurinio neolito gyventojų dantys paprastai sveiki ir nenudilę, o vėlyvojo neolito – ne visada. Štai ir Lietuvoje, pvz., Plinkaigalio kapuose, J. Balčiūnienės duomenimis, palaidotų pagyvenusių žmonių dantys ne tik kiauři, bet kai kurie ir visai sudilę (Butrimas ir kt. 1985: 22).

Kokią vietą žemdirbystė užėmė visoje ūkio sistemoje, daugiausia pasako žemės apdirbimo, javų pjovimo ir malimo įrankiai. Ankstyviausiose vėlyvojo neolito gyvenvietėse jų labai maža. Šventosios 1A rasta tik medinio kaplio galva. Sarnelėje aptikta gyvatgalvio kaplio galvutė. Šalia Eigulių, Rumšiškių gyvenviečių pasitaikė apvalinių kaplių. Ypač daug kaplių bei jų nuolaužų (75) surinkta Nidos gyvenvietėje (pav. 170).

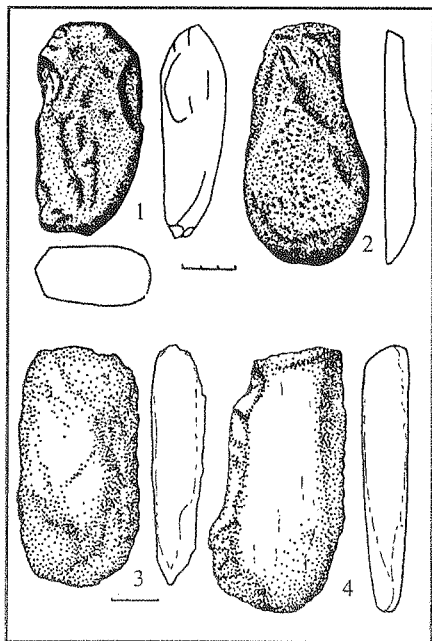
Dauguma akmens kaplių apdirbta labai nerūpestingai ir mažai, be to, ne-gludinta; jie vargiai telpa į kokią nors tipologinę schemą. Tokių, beje, pasitaikė ir Skaruliuose, Būtingėje, Barzdžio miške, Margiuose, Daktariškėje. Į muziejus dažniausiai patenka gludinti plokšti ovalūs ar beveik keturkampiai kapliai su skylė kotui. Iš kitų tipų minėtini apvaliniai tašyti, taip pat pažįstami tik iš Nidos, ir gludinti, labai gražaus darbo gyvatgalviai kapliai. Dailieji greičiausiai buvo skirti ne darbui.

Ryškus radinys, kalbantis apie tikrą žemės ūkio pradžių, – tai 1990 metais Šventosios 4A sluoksnyje rastas medinis jaučių jungas (pav. 172: 1). Jo ilgis tebuvo 58, 8 cm, todėl, be abejo, tai ne tikras darbo įrankis, o tik jo modelis, greičiausiai apeiginis. Jis buvo plokščiai ovalaus pjūvio. Per vidurį susiaurintas 17 cm ilgio tarpas. Jo galai susiaurinti, viršūnelės paplatintos ir tartum išplotos, pakreiptos statmenai visam dirbiniui, plokščiuose galuose padaryti įrantymai virvelei. Tokius kaip mūsiškis apeiginis jungų bei arklų modelius iš įvairių medžiagų gaminosi labai įvairios senųjų žemdirbių gentys. Mažiukai moliniai modeliai žinomi iš Belsko Ukrainoje (skitų laikotarpio), taip pat iš Indijos (Shramko 1992: 56, pav. 10).

170 pav. Žemės darbo įrankių kompleksas iš Nidos gyv. (LNM)

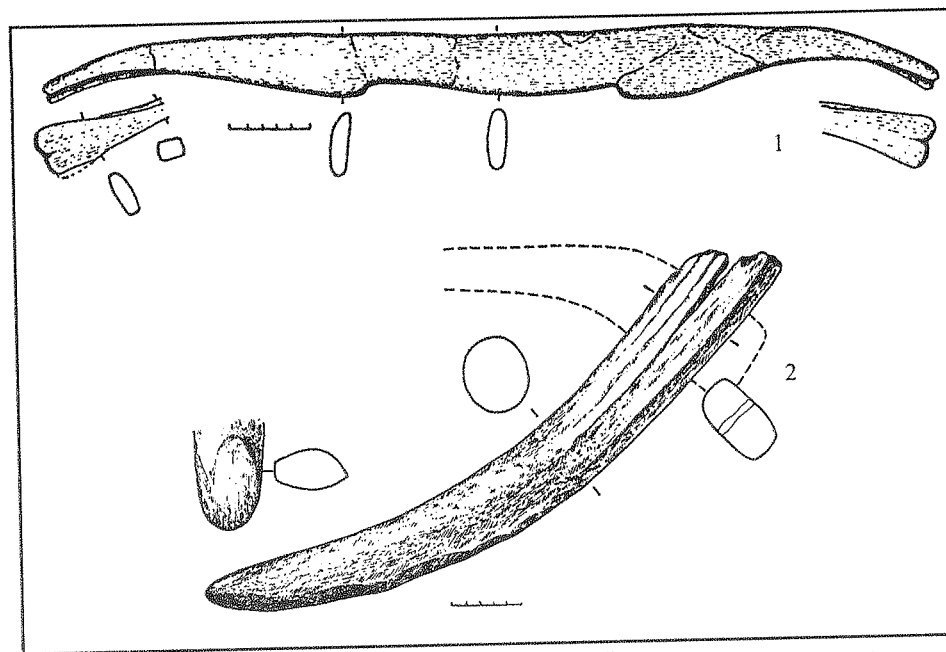
171 pav. Akmeniniai darbo kapliai iš gyvenviečių: 1-3 – Nidos gyv., 4 – Barzdžio miško gyv. (LNM)

aprašant žemės darbus Lietuvoje, nors jau tada tai buvo retenybė. Pietų Lenkijos Bronocicės vietovės radinys – virvės nutrintas jaučio ragas ir ten pat rastas scheminis piešinys puodo šukėje (Milisauskas, Kruk 1991) – rodo, jog jungas buvo rišamas jaučiui prie ragų. Tą patį patvirtina ir 1994 m. Šventosios 4A gyvenvietėje rastas nutrintas jaučio ragas.

1994 m. toje pačioje Šventosios 4A gyvenvietėje rasta ir dalis jaučių traukiamo arklo išaros (pav. 172: 2). Ji buvo 52 cm ilgio, padaryta iš beveik 6 cm storio kiek lenktos medžio (kadagio ar kukmedžio) šakos, plokščiais 5 cm pločio ašmenimis. Jos apatinė pusė per 30 cm smulkiai apdrožta. Per vidurį dar matyti natūralaus medžio apvalumas, tačiau toje vietoje, kur buvo įstatyta į gražulą, ji padaryta plokščiai keturkampio pjūvio, kad nesisukiotų. Tačiau, matyt, buvo per daug nuploninta, nes nulūžo virš gražulo ir supleišėjo. Ši išara turėtų priklausyti Diostrupo (Døstrup, Danija), vadinamųjų lankinių arklių, tipui. Tokių akmens ir žalvario amžiaus arklių aptikta ne viename Danijos durpyne (Glob 1945b; 1951; La Baume 1933), jie dažnai vaizduojami ir akmens bei žalvario amžiaus Švedijos uolų raižiniuose (Coles 1990: 28–29).

Mediniai dirbiniai išlieka labai retai, tad dažniausiai apie žemės ūkį vėlyvajame neolite galime spręsti iš akmeninių įrankių komplekto (pav. 170). Be kaplių, jį sudaro dar titnaginiai pjautuvų ašmenėliai bei trinamosios girnelės

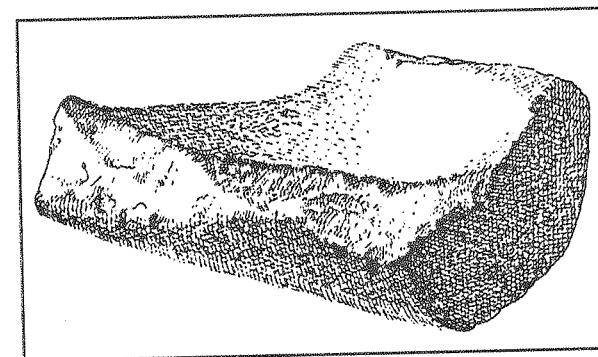
Jaučių jungas archeologinėje medžiagoje labai retas radinys, ypač iš akmens amžiaus. Žinomas dar 1882 m. Finelco (Vinclz) gyvenvietėje Šveicarijoje rastas dvigubas jungas, padarytas iš kalnų klevo; nors nekonservuotas labai nukentėjo, jis saugomas Berno istorijos muziejuje (Gandert 1964; Guyan 1954: 126). Jo ilgis buvo apie 140 cm. Pagal seną nuotrauką padaryta ir jo originalaus dydžio kopija. Priskiriamas Virvelinės keramikos kultūrai. Kaip buvo kinkomi jaučiai su jungais, parodo žinomos vėlyvosios Piltuvėlinių taurių kultūros molinės ir varinės jaučių su jungais figūrėlės. Toksai jungas buvo dedamas jaučiui ant galvos ir pririšamas dirželiais ar virvelėmis už ragų. Tai yra pats seniausias jungo pritvirtinimo būdas, nes vėliau jis paprastai būdavo dedamas jaučiui ant sprando ir sujungiamas su rėmu, besiremiančiu į pečius. Toks senovinis jungo rišimas prie ragų dar XIX a. pradžioje minimas

172 pav. Arklo išara ir jaučių jungo modelis iš Šventosios 4A gyv. (LNM)

su trintuvais. Daugybė šių dirbinių rasta Nidos ir kitose Kuršių nerijos gyvenvietėse. Girnelės nedidelės, iškaltos iš rupaus akmens, kiek įdubusio (pav. 173). Grūdai trinti apvaliais 5–7 cm skersmens rutuliais – trintuvais. Girnelių taip pat aptikta Daktariškės 1-ojoje, Kretuono 1A gyvenvietėse, trintuvų – višose vėlyvojo neolito gyvenvietėse (Butrimas 1982: pav. 34; Гирининкас 1990: 45; Ehrlich 1936: lent. 22: 3). Trinamųjų girnelių bei trintuvų būta beveik prie kiekvieno tyrinėto pastato Suchačiuje.

Apie pjautuvų vartojimą Lietuvoje vėlyvajame neolite duomenų neturime. Tik iš Danijos bei kitų kraštų durpyninių gyvenviečių radinių matyti, jog pirmieji pjautuvai buvo titnago skeltės, įstrižai arba statmenai įstatytos į kotą, nes būdavo pjaunamos tik tai javų varpos, suimtos į saują kaire ranka (Müller-Beck 1965: 62–70).

173 pav. Trinamosios gornos, rastos Kuršių nerijoje (prie Liepų kalno, netoli Pilkupos, dab. Morskojė) (Bezenberger 1895: 236)

Taigi Pamarių kultūros gyventojai bent jau vėlyvuojų egzistavimo laikotarpiu tikrai vertėsi žemės ūkiu, nors ir ankstyvajame jis nebuvo svetimas, tik dar mažai reikalingas. Vidurio Europoje žemės ūkiu imta verstis dar anksčiau. Archeologijos literatūroje ilgą laiką buvo išgalėjusi nuomonė apie klajoklius gyvulių augintojus todėl, kad ši kultūra buvo pažįstama vien iš kapų be darbo įrankių. Tik ėmus tyrinėti gyvenvietes, paaiškėjo, kad jos niekuo nesiskyrė nuo neabejotinų žemdirbių, Juostinės keramikos kultūros gyvenviečių. Plačiai augintos kiaulės rodo, kad žmonės turėjo būti sėslūs, o iš atspaudų puodų šukėse nustatyta, jog ir ankstyvuojų, ir vėlyvuojų laikotarpiais pagrindiniai virvelininkų javai buvo miežiai ir dvigrūdžiai bei vienagrūdžiai kviečiai (Schultze-Mötel 1969; Mattias W., Schultze-Mötel 1969).

ĮRANKIŲ GAMYBA IR NAMŲ ŪKIS

Titnago apdirbimas vėlyvajame neolite išplėtojo viduriniame neolite prasidėjusias technikas naujoves. Vis labiau rūpintis reprezentaciniais dirbiniais – strėlių antgaliais bei ietigaliais ir peiliais. Todėl ypač brangintos ilgos gero titnago skeltės. Antgalių paviršius dažniausiai retušuotas plokščiu retušu. Itin gražių dirbinių pakraščiai būna smulkiai ir vienodai dantyti. Titnaginių kirvelių gludintas visas paviršius. Laikotarpio pabaigoje imti gludinti net kai kurių kitų dirbinių – gremžtukų, peilių, tribriaunių ir kaltelių – ašmenys. Gludintų smulkiųjų dirbinių daugiausia pajūrio gyvenvietėse, tačiau buvo ir pietryčių Lietuvoje, pvz., Margių 2-ojoje gyvenvietėje.

Akmens gludinimas paplito visuotinai. *Kirveliai* gaminti iš įvairių kietų ir pusiau kietų akmenų rūšių, ypač uralitinio porfirito, diabazo, amfibolo, kai kurių granito rūšių ir kt. Pasitaiko ir skalūno dirbinėlių – tai dažniausiai visai mažiukai skobteliai, nes jiems vartotas nebe įvežtinis, o vietinis rieduliu-kais randamas juosvas skalūnas. Iš prastų minkštų akmenukų (smiltainių, gneisų) kartais daryti mažai apdirbti, galbūt tik laikini kapliukai. Pajūryje, kur titnagas buvo brangus, retkarčiais smulkiems dirbiniams panaudotas ir kvarcitas arba net klintys (iš jų kai kada gaminti net strėlių antgaliai, gremžtukai, figūrėlės), tik jau šios medžiagos negludintos. Vienas kitas kvarcito dirbinėlis padarytas netgi titnago pertekusiose Varėnos raj. gyvenvietėse.

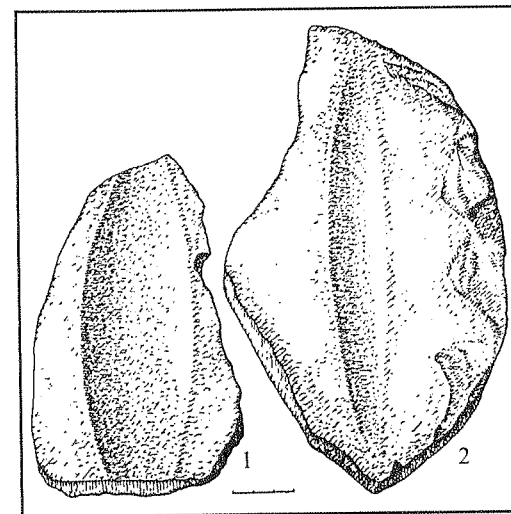
Sio laikotarpio gyvenvietėse dažnai aptinkama *galastuvų* dirbiniais gludinti arba jų dalių. Dažniausiai jie daryti iš rusvo (rečiau pilko) smiltainio, kuris skyla plokščėmis ir nereikalauja jokio paruošimo. Nuo gludinimo galastuvų paviršius pasidaro tartum poliruotas. Jų pavidalas priklausė nuo paskirties. Būdingi dideli akmenys, kuriuose matyti ratu einanti išgludinta įduba (pav. 175); tokių dalių rasta Nidos, Žemaitiškės 2-ojoje it kt. gyvenvietėse (Гирининкас 1990: 82; Gaerte 1929: pav. 40 b). Jais būdavo gludinami kirvelių šonai. Briaunoms ar ašmenims gludinti buvo daromi siauri pailgi grioveliai, o kartais net laivėlio pavidalo įdubos (pav. 174: 1).

Akmens dirbinių vartoseną labai panaši į vidurinio neolito. Įtvėriamieji kirveliai su kotu buvo jungiami panašiomis medinėmis movelėmis, kaip ir anksčiau. Šventosios 1A gyvenvietėje rasta pora kaltų įtvarų (pav. 176: 2). Jie išskobti viename gale, tad turėjo būti laikomi tiesiog rankoje. Iš vienintelio laivinio kirvelio, rasto su autentišku kotu Šventosios 1A aptvare, matyti, jog kotas turėjęs viršuje buoželę, kad kirvelis nenusmuktų. Kirvio galva ant koto turėjo būti maunama iš apačios. Be to, žinoma dar pora kirvukų su kotalais. 1932 m. Novos k., netoli Zapyškio, 2 m gylyje tarp akmenų buvęs rastas akmeninis kirvukas su mediniu kotu, kuris kasant subyrėjo. Prie koto buvusi odos kilpa. Antras kirvukas su kotu aptiktas Kaune, Vilniaus gatvėje, kasant kanalizacijos griovį. Be kirvio ir kalto, statybai vartotos medinės kūlės; tokių yra rasta prie Šventosios 1A aptvaro. Galvos labai apdaužytos, jomis aiškiai buvo kalami į žemę kuolai.

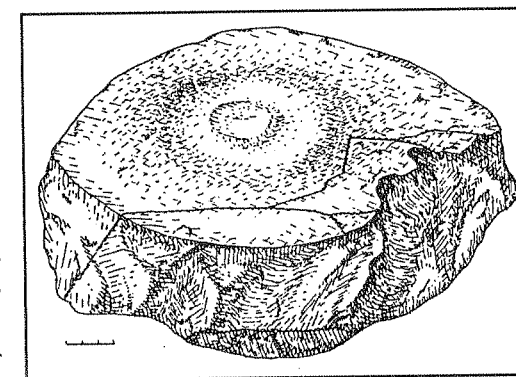
Kitų medžiagų apdirbimas nesiskyrė nuo viduriniame neolite žinomų būdų, nors šio laikotarpio paminkluose ir daug mažiau organinių medžiagų radinių.

Apie **pluošto** apdirbimą turime kiek daugiau duomenų. Iš mažų virvelių liekanų prie pasvarų, taip pat virvelės, įvertos į Šventosios 1A didžiosios amforos ašą, galima spręsti, kad dar visuotinai vartota liepos karna.

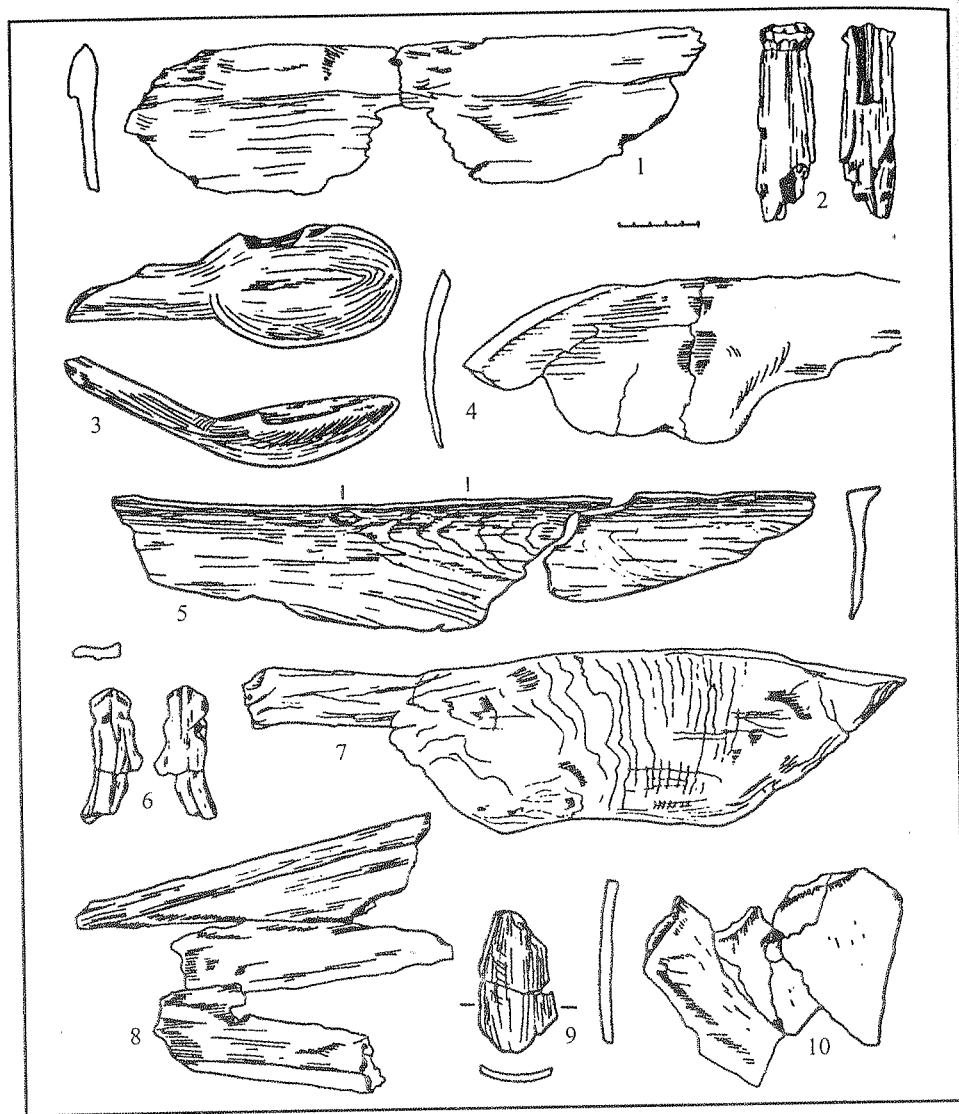
Dembliai, matyt, buvo kasdieninis ir plačiai paplitęs namų apyvokos daiktas. Šventosios 1A gyvenvietėje rastas ir sveikas gana didelis (apie 40 cm ilgio ir 25 cm pločio) demblio (pav. 177), nupinto iš liepos karnos ruoželiu, o pakraščiai –ripsiniu pynimu, gabalas. Galbūt pluoštai buvę nudažyti skirtingomis spalvomis, nes skersai ir išilgai einančiųjų paviršius nevienodas. Daugybė demblių atspaudų matyti ant Nidos didžiųjų puodų dugnų. Juose

174 pav. Gludintuvai: 1 – Prauda, 2 – Nidos gvv. (1 – Ermit, 2 – LNM)

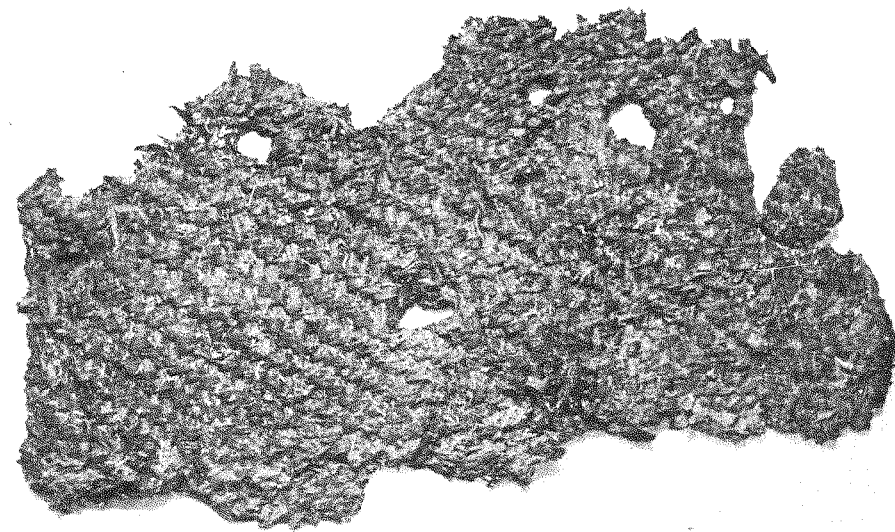

175 pav. Gludintuvas iš Žemaitiškės 2-osios gvv. (LNM)

176 pav. Šventosios gyvenviečių mediniai namų apyvokos reikmenys: 1, 4–8, 10 – geldų bei dubenų dalys, 2 – kalto įtvara, 4, 9 – šaukštai, 6 – neaiškios paskirties dirbinėlis (3, 8 – rasti prie 9-ojo ploto užtvankos, kiti iš Šventosios 1A gyv.) (LNM)

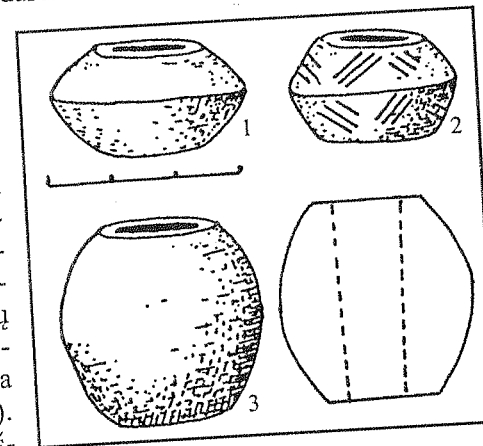
ryškus ruoželinis ir vytinis pynimas su dideliais tarpais tarp persuktųjų pluoštų, net sudėtingas tų pluoštų persukimas. Atrodo, būta ir labai plono, greičiausiai austo, demblio, kuriame atsispindi senasis audimas lentelėmis su 2 skylutėmis (Rimantienė 1989: pav. IX, X).

177 pav. Demblis iš liepos karnos, rastas prie Šventosios 1A aptvaro (LNM)

Šio laikotarpio *verpstukai* moliniai. Jų forma jau visai artima geležies amžiaus verpstukų formai. Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje rasti keli rutulio ir dvigubo nupjauto kūgio pavidalo verpstukai (pav. 178). Pastarojo tipo aptikta ir Kretuono 1A gyvenvietėje (Гирининкас 1990: pav. 110). Žuceve būta iš puodų šukių išpjautų verpstukų (Zurek 154: 22, pav. 21, 22).

Daug *namų apyvokos* daiktų buvo daroma iš medžio. Deja, jie išlieka labai retai. Jų forma artima vidurinio neolito dirbinių formai. Lietuvoje tuo tarpu jų aptikta tikrai prie Šventosios 1A aptvaro ir prie Šventosios 9-ojo ploto užtvankos (Rimantienė 1980: pav. 24–26). Geriau išlikusios yra geldos, dažniausiai gamintos labai paprastai – per pusę perskėlus ir išskobus rąstelį (pav. 176: 1). Dubenų būta labai dailių. Tai matyti iš likusių plonų sienelių su įmantriais pakraščiais gabalų. Jie, atrodo, daugiausia buvo ovalūs (pav. 176: 4, 5, 7, 10). Išsiskiria prie užtvankos rastas plokščias „padėklas“ su siauromis aukštesnėmis briaunelėmis (pav. 176: 8). Dideli ir maži mediniai šaukštai daryti

178 pav. Moliniai verpstukų smagračiai: 1–2 – Kretuono 1A gyv., 3 – Žemaitiškės 2-oji gyv. (1 – SvnčM, 2 – LNM)

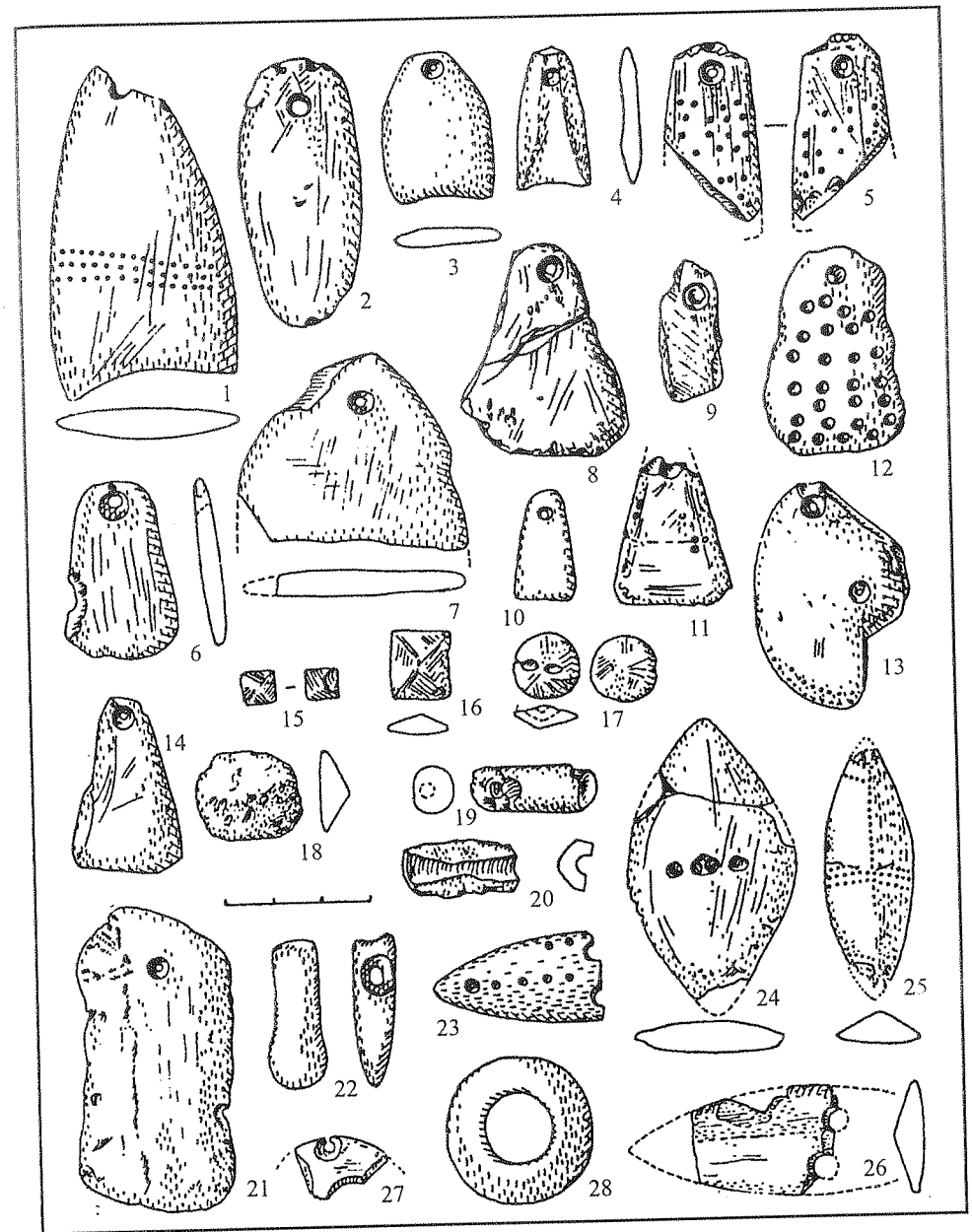
patogesni, įstrižai pakilusiais koteliais (pav. 176: 3, 9). Į pietus nuo Lietuvos esančiose Pamarių kultūros gyvenvietėse jų rasta molinių (Kilian 1955: 27) su mediniais koteliais.

PAPUOŠALAI IR MENAS

Papuošalai atspindi senąsias vietines tradicijas. Pragręžtų **žvėrių dantų** kabučių randama visose vėlyvojo neolito gyvenvietėse, kuriose tik buvo palankesnės sąlygos jiems išlikti. Šventosios 1A gyvenvietėje aptikta pragręžtų šunų dantų, Šarnelėje – elnių (ar briedžių), Duonkalnyje – briedžio ir šerno priekinių dantų kabučių. Daugiau jų Rytų Lietuvos paminkluose (Гиринкас 1990: pav. 115: 11, 12). Žemaitiškės 1-ojoje ir 2-ojoje gyvenvietėse pasitaikė elnių (ar briedžių) dantų kabučių. Rytų Latvijoje jų net daugiau negu ankstyvesnių laikotarpių paminkluose. Ten kabučiai taip pat daugiausia gaminti iš briedžių ir elnių priekinių, šernų ir kiaunių priekinių bei iltinių dantų (Лозе 1979: 77). Iš kabučių padėties Kreičių kapinyne atrodo, kad jie buvę prisiūti prie drabužių (Zagorskis 1987), panašiai kaip ankstyvajame neolite. Iš Duonkalnio kabučių padėties (Kunskas ir kt. 1985: pav. 17–22) matyti, jog jie nedideliais vėrinėliais puošė drabužius. Papuošalai iš šernų ilčių plokštelių ir lokių ilčių taip pat išliko visą neolitą, siekė net žalvario amžių.

Galbūt neatsitiktinai Rytų Lietuvoje daugiau rasta kabučių iš dantų, nes Vakarų Lietuva turėjo nepamainomą medžiagą papuošalams – **gintarą**. Nors daugumos gintaro papuošalų formos paveldėtos iš ankstyvesnių laikų, tačiau, palyginę vidurinio ir vėlyvojo neolito papuošalus, pastebime didelį skirtumą – vėlyvieji būna arba labai tobulai techniškai, arba labai nerūpestingai atlikti (lent. XIII).

Vakarų Lietuvai būdingiausi dideli, ploni ir plokšti, dažniausiai dailiai lenktomis šoninėmis briaunomis gintariniai *kabučiai* (pav. 179: 1). Kartais jie puošiami taškučių eilutėmis, toms linijoms teikiant galbūt simbolinę prasmę. Tokių rasta Šventosios 1A, 4A, Būtingės 1-ojoje ir kt. gyvenvietėse, taip pat Juodkrantės lobyje. Kabučių papuošimą tikriausiai mėgdžiojo ir laivėlio pavidalo saga iš Palangos lobio (pav. 179: 25). Rasta papuošalų ir be jokios tvarkos duobutėmis nusėtu paviršiumi (pav. 179: 5). Tokių būta Priekulėje ir Juodkrantės lobyje (pav. 179: 12). Mažiau būdingi yra taisyklingi geometriniai – trapecijos ar ovalo pavidalo – kabučiai (pav. 179: 2–4, 10, 11). Ovalių pasitaikė Šventosios 5-ojoje gyvenvietėje, Juodkrantės lobyje. Taisyklingų trapecijų rasta Būtingės 1-ojoje gyvenvietėje, nors apskritai vėlyvajame neolite jų mažiau negu būta anksčiau. Atskirti Juodkrantės to ar kito laikotarpio trapecijų neįmanoma. Vėlyvajame neolite ypač pagausėjo visai neapdirbtų kabučių – natūralių pailgų gintaro plokštelių su skylute (pav. 179: 6–9, 14). Nemaža tokių rasta Šventosios 1A, Daktariškės 1-osios, Nidos ir kt. gyvenvietėse bei Juodkrantės lobyje. Didelis šio tipo visai neapdirbtas kabutis su maža cilindrine skylute rastas Šarnelės gyvenvietėje (pav. 179: 21).

179 pav. Vakarų Lietuvos gintaro papuošalai: 1, 9, 13–16, 19, 26 – Šventosios 1A gyv., 2, 8, 11, 20, 24, 27 – Šventosios 26-oji gyv., 5 – Šventosios 6-oji gyv., 4, 7, 10 – Būtingės 1-oji gyv., 6, 9, 18 – Šventosios 22-oji gyv., 12, 22, 23, 28 – Juodkrantės lobis, 17 – Šventosios gyv., 25 – Palangos lobis (Šventosios ir Būtingės – LNM; Palangos lobio – GintM; Juodkrantės lobio – Klebs 1882)

Į pietus nuo Lietuvos esančiose Pamarių kultūros gyvenvietėse gintaro kabučių aptikta nedaug, ir tie patys labai paprasti (Ehrlich 1936: 74; Šturms 1953: 175; Žurek 1954: 23, pav. 37: 3), tik Tolkmicke rasti 2 dideli lėšiniai kabučiai. Su skersinėmis taškučių juostelėmis pasitaikė Lenkijoje Zlotos kultūros kapuose (Krzak 1970: pav. 122: 2).

Rytų Lietuvoje buvo paplitę kabučių tipai, atėję iš Latvijos gintaro dirbtuvių. Vieni buvo širdies, lašo, danties formos, kiti pailgi, siauri, karpytais pakraščiais, rakto pavidalo (Гирининкас 1990: pav. 115; Loze 1974: 53 tt). Žemaitiškės 1-ojoje ir 2-ojoje gyvenvietėse rasta gintarinių širdies pavidalo, ovalių kabučių, liežuvėlio pavidalo su įkarpėlėmis kraštuose, danties, rakto formos su strypeliu (nulūžusiu) viršuje (Гирининкас 1990: 115). Kai kada šie rytiniai tipai nukeliaudavo ir į Baltijos jūros pakrantes, jų pasitaikė, pvz., Juodkrantės lobyje (Klebs 1882: lent. VIII).

Iš Latvijos radinių matyti, kad neapdirbtų ar mažai apdirbtų kabučių maža buvo paplitusi ir rytinėse gintaro dirbtuvėse. Tai laiko paprotys, kada nebuvo kreipiama tiek dėmesio į formą, o daugiau reikšmės (be abejo, magiškos) teikiama pačiai medžiagai.

Apskritų sagučių su V pavidalo skylute aptikta visose Šventosios vėlyvojo neolito gyvenvietėse (1A, 4A, 17-ojoje, 22-ojoje, 34-ojoje), Būtingės 1-ojoje, Daktariškės 1-ojoje, Nidos ir kt. Kai kurios visai nesiskiria nuo vidurinio neolito dirbinių, tačiau dažniausiai būna ne lėšio, o segmento pjūvio (pav. 179: 17, 18), kartais ovalios; paviršius būna facetuotas arba nugludintas smailiu kūgeliu. Kituose Pamarių kultūros paminkluose apskritų sagučių aptikta nedaug, ir jos laikomos nebūdingomis šiai kultūrai; rastosios paprastai segmento pjūvio (Kilian 1955: 57–58; Tetzlaff 1970: pav. 126: 5). Panašių žinoma ir kitur, pvz., Jutlandijoje ir Skandinavijoje (Glob 1952: Nr. 613, 614).

Daugiausia rasta keturkampių, tik vėlyvajam neolitui charakteringų sagučių. Jų buvo prie Šventosios 1A aptvaro, o Juodkrantės lobyje kai kurios net pailgos (pav. 179: 15, 16). Paviršius paprastai nugludintas keturšlaičio stogelio pavidalu, o briaunos bukos. Už Pamarių kultūros srities ribų jos nepaplito, nors analogiškų kaulinių žinoma, pvz., Prancūzijoje megalitiniuose kapuose (Arnal 1954).

Puošniausios – laivelio formos sagutės su dviem V pavidalo arba kiaurai pragrežtomis skylutėmis. Jų rasta Šventosios gyvenvietėse (pav. 179: 24, 26), kelios – Juodkrantės lobyje (pav. 179: 23), vadinamajame Palangos lobyje (pav. 179: 25). Panaši sagutė rasta Žuceve (Žurek 1954: pav. 37: 2) ir Stegnos lobyje (Kilian 1955: 57, pav. 274) Gdanskio žemumoje. Tai, matyt, vėlyvesnis Narvos kultūros gyventojų gamintų laivelio pavidalo sagų variantas, irgi paplitęs tik Pamarių kultūros srityje.

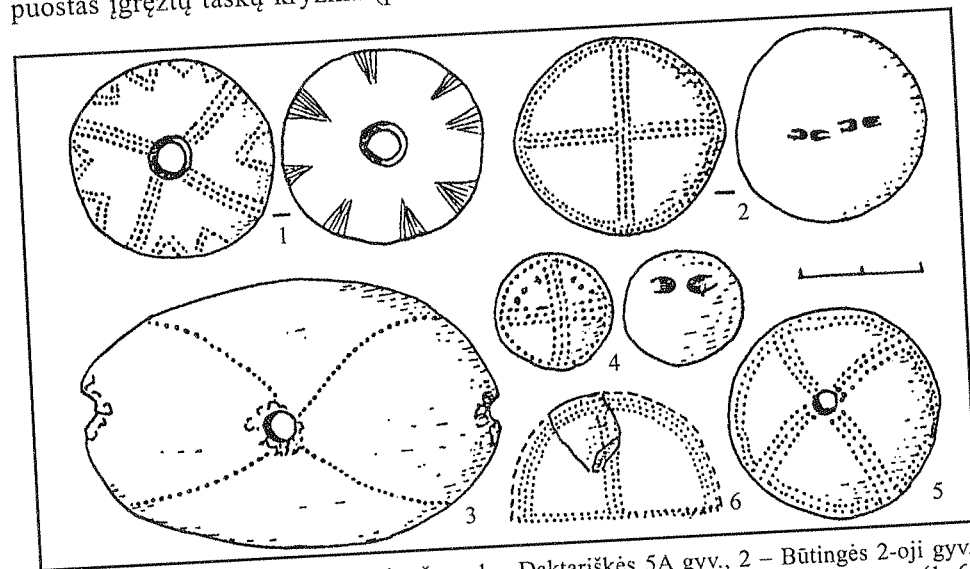
Rytų Lietuvoje tuo tarpu gintaro sagučių nerasta, nors Rytų Latvijoje aptikta ir apskritų segmento pjūvio, ir keturkampių – kvadratinių bei pailgų (Loze 1974: 56, pav. 4).

Vamzdeliniai karoliai ir toliau buvo vienas iš svarbiausių gintaro papuošalų tipų. Jie dažnai labai plonomis sienelėmis, įvairaus ilgio, retkarčiais pasto-

rintu viduriu (pav. 179: 19, 20). Rasta jų beveik visose Pamarių kultūros Šventosios gyvenvietėse (1A, 3A, 4A, 19), Juodkrantės lobyje, Nidoje, įvairiose Kuršių nerijos gyvenvietėse, Daktariškėje ir kt., taip pat Kaliningrado srityje bei Lenkijos Pamaryje – Suchačiuje, Tolkmicke, Gdanske (Žurek 1954: 37; Kilian 1955: 56–57). Vamzdelinių karolių būta ir Rytų Latvijos paminkluose (Loze 1975: 65–66, pav. 9: 1–7; 10: 6, 11). Prie jų priskirtini ir retai pasitaikantys statinėliniai ar net rutuliniai karoliukai. Daug vamzdelinių rasta Rutulinių amforų kultūros srityje (Šturms 1953: 171; 1956: 13). Jie gaminti ir Jutlandijos Laivinių kovos kirvių kultūros gyvenvietėse (Glob 1952: Nr. 401).

Gintaro *grandys* – dažnas Pamarių kultūros gyvenviečių radinys. Nuo ankstyvesnių jos paprastai skiriasi plokščiu ovaliu arba plono lėšio pjūviu ir didele skylute (pav. 179: 27, 28). Neretai turi papildomą skylutę pakabinti. Jų rasta daugelyje Šventosios gyvenviečių (1A, 3A, 4A ir kt.), Juodkrantės lobyje, Meškos galvos, Nidos ir kt. Kuršių nerijos gyvenvietėse. Tačiau kitoje Pamarių kultūros gyvenvietėse jų beveik nepasitaikė. Latvijoje (Loze 1975: 72–74, pav. 14) jos ir toliau gamintos nusižiūrint į skalūno grandis. Tokių grandžių iš Latvijos dirbtuvių pateko ir į Rytų Lietuvą: Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje rasta gintarinės grandies su skylutėmis lankelyje dalis (Гирининкас 1990: pav. 115: 1), taip pat galbūt vietoje pasigaminta panaši kaulinė grandelė su skylute. Jutlandijoje Laivinių kovos kirvių kultūroje irgi pasitaikė gintarinių grandžių (Glob 1952: Nr. 397).

Ankstyviausiems Pamarių kultūros paminklams būdingas ir *skridinys*, puoštas įgrežtų taškų kryžma (pav. 180). Įdomiausias 3,8 cm skersmens skri-

180 pav. Gintariniai skridiniai su kryžma: 1 – Daktariškės 5A gyv., 2 – Būtingės 2-oji gyv., 3 – Šventosios gyv. (Palangos lobis), 4, 5 – Juodkrantės lobis, 6 – Šventosios 1A gyv. (1, 6 – LNM, 2 – KrgM, 4, 5 – Klebs 1882)

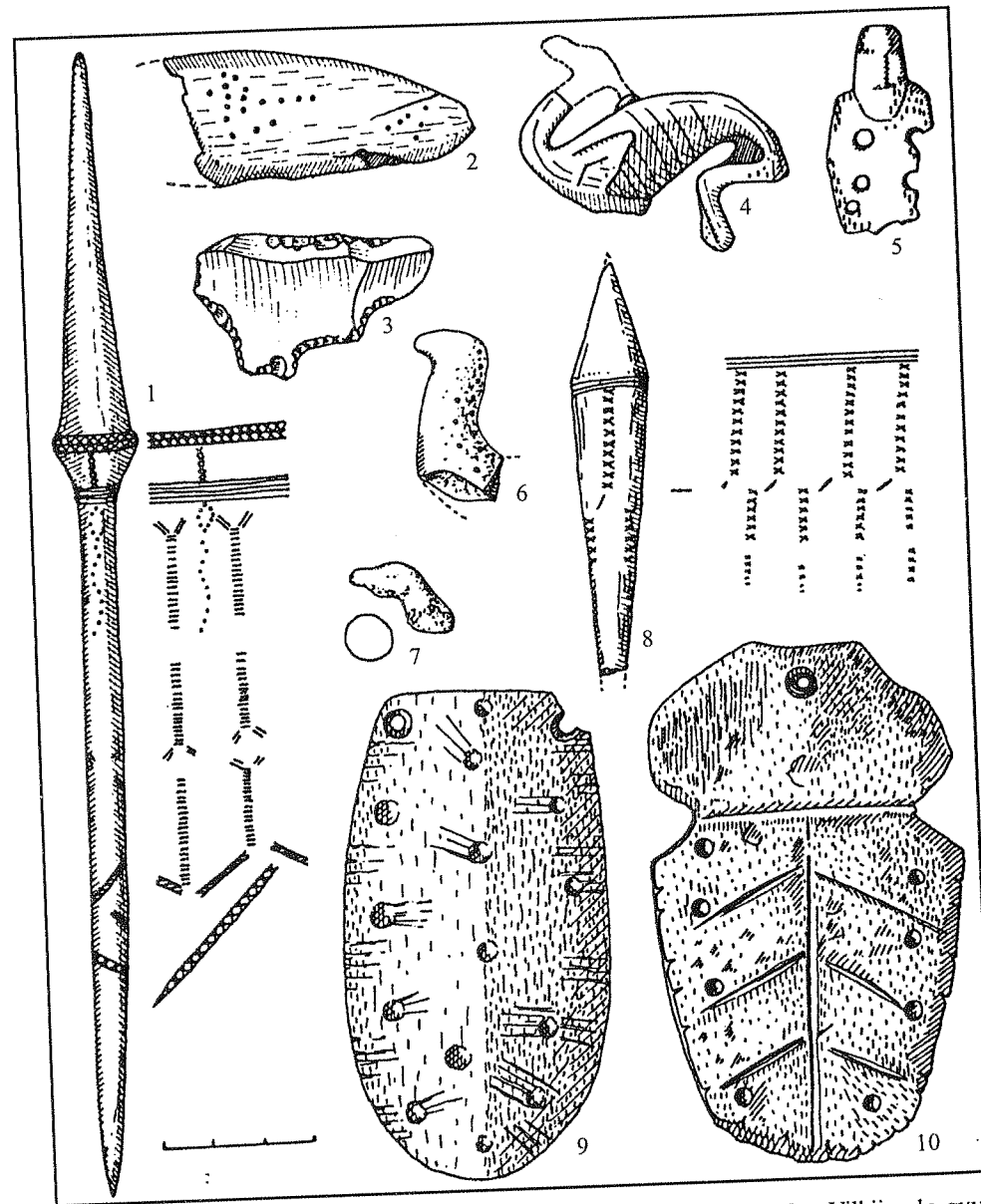
dinys iš Daktariškės 5A gyvenvietės. Vienoje pusėje yra ne tik taškučių kryžma, bet ir trikampiškai pakraščiuose (pav. 180: 1), o antroje tokie trikampiškai įrežti plonytėmis linijomis (Butrimas 1988: 6). Skridinių dalys rastos Šventosios 1A ir 2A gyvenvietėse, visas sveikas buvo Būtingės 2-ojoje radimvietėje. Jis segmento pjūvio, su dviem V pavidalo skylutėmis blogojoje pusėje (pav. 180: 2). Mažas skridinukas su skylute aptiktas ir Juodkrantės lo-byje (pav. 180: 5), antrasis turėjo per vidurį kiaurai pragręžtą skylutę. Iš Pamarių kultūros gyvenviečių žinoma ir visai mažiukų (pav. 180: 4), ir didelių šio tipo skridinių (Klebs 1882: lent. XI: 6, 7), Žuceve rastas ovalus su taškučių kryžma (Žurek 1954: pav. 37: 1). Prie jų, be abejo, priklausė ir Palangos lobia skridinys su lenktų linijų kryžma (pav. 180: 3). Labai savitų skridinių aptikta Daktariškės 5A gyvenvietėje, visu kuo artimoje Nidos gyvenvietei. Ten skridiniai be skylutės, visai neornamentuoti, statmenomis briaunomis, kuriose įrežtas griovelis. Jie primena dvigubą sagą. Šiems skridiniams artimiausios būtų Piltuvėlinių taurių kultūros grandys, kurios taip pat įveržtais kraštais (Mazurowki 1983: lent. V.: 1, 4, 9).

Apskritai gintaro papuošalų daugiausia ankstyvosiose Pamarių kultūros gyvenvietėse (pvz., Šventosios 1A), o mažai – vėlyvosiose (pvz., Nidoje). Nežiūrint to, pastarosiose rasta neapdirbto gintaro gabalų.

Kiekybės atžvilgiu, Pamarių kultūroje gintarų, atrodo, daug mažiau negu Narvos kultūroje, tačiau tipų atžvilgiu – ji nenusileidžia (Mazurowski 1983: 66–71). Be to, Pamarių kultūra – vienintelė vėlyvojo neolito kultūra, kurioje gintaro papuošalai buvo gaminami, o kitos kultūros (pvz., Zlotos) juos tik vartojo arba (pvz., Rutulinių amforų kultūra) platino. Yra tokių papuošalų, kurie nesikartoja kitose kultūrose – tai laivelio pavidalo sagutės su V pavidalo ar kiaurai pragręžtomis skylutėmis, natūralūs kabučiai iš parinktų gabaliukų (Mazurowski 1983: 28, 30–31), taip pat ornamentavimas įgręžtomis duobutėmis, sagučių paviršiaus facetavimas. Daugelyje gyvenviečių rasta mažų gintaro žaliavos lobiukų.

Kitokių papuošalų labai reta. Tai kabučiai iš akmeninių plokštelių su skylutėmis, kartais ir natūraliomis; jų aptikta Šventosios 1A ir 4A gyvenvietėse. Žemaitiškės 2-ojoje rasta kaulinė plokštelė su 3 skylutėmis. Be to, Žemaitiškės 2-ojoje rastas kaulinis smeigtukas su ašele (Гирининкас 1990: pav. 116: 1). Su skylutėmis ir plaktuko pavidalo galvute jų aptikta ir Kaliningrado srities paminkluose (Kilian 1955: pav. 293–296). Pamarių kultūrai būdingos ir kaulinės ornamentuotos plokštelės iš Kaupo pilkapio ir Nidos (Kilian 1955: 59, pav. 291–292). Panašių pasitaikė Rytų Latvijoje (Лозе 1979, lent. III: 6, 8). Tokios plokštelės saugojo medžiotojo riešą nuo atšokančios templeš smūgio, o kartu ir puošė.

Šalia papuošalų būta ir įvairių **vaizduojamojo meno** dirbinių. Iš gyvenvietės Parnidžio kopos papėdėje žinoma gintarinė žmogaus figūrėlė (pav. 181: 5) – stilizuota plokštelė su skylutėmis, veidas su ilgu smakru (gal barzda). Ji daug schemiškesnė negu anksčiau minėtosios Juodkrantės lobia figūrėlės. Tad

181 pav. Vaizduojamasis menas: 1, 2, 4, 6, 8 – Žemaitiškės 2-oji gv., 3 – Vilkijos 1a gv., 5 – Parnidžio kopos gv., 7 – Šventosios 26-oji gv., 9, 10 – Juodkrantės lobia. 1, 4, 8 – ragas, 2 – kaulas, 3 – titnagas, 5, 9, 10 – gintaras, 6, 7 – molis (1–4, 6–8 – LNM, 5, 9, 10 – Klebs 1882)

galbūt šiam laikotarpiui priklausė ir kitos dar labiau stilizuotos, lyg butelį primenančios figūros iš kitų Pamarių kultūros srities vietovių (Klebs 1882: lent.

X: 1–3). Schemiška ir Juodkrantės lobio žuvis, ar kitas gyvūnas (pav. 181: 10), su įrėžtomis lyg ir ašakomis*. Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje rasta raginė stirnino figūrėlė padaryta panašiu būdu (Гирининкас 1990: pav. 115: 14). Stirninas pavaizduotas šuolio metu – galva neišlikusi, tačiau ant sprando matyti atmestų ragų pėdsakai, priekinės kojos pritrauktos, užpakalinės atmestos kaip atsispiriant. Šonuose įraižyti šonkauliai (pav. 181: 4). Ten pat aptikta ir dalis molinės paukščio figūrėlės su sparnais (pav. 181: 6), o kitoje kaulinėje plokštelėje (pav. 181: 2) duobutėmis pavaizduotas antelės siluetas. Tačiau įdomiausi Rytų Lietuvos gyvenvietėse rasti ornamentuoti raginiai ietigaliai. Beveik visų jų storiausią vietą puošė 1–5 skersiniai ranteliai. Vieno kompozicija sudėtingesnė (pav. 181: 1). Ją sudarė įgręžtomis duobutėmis pavaizduota gyvatė, o žemiau dviejose eilėse – 3 poros schemiškų žmonių (ar žvėrių) figūrėlių. Kompoziciją užbaigia įtvarą apšvitusi gyvatė. Kiti antgaliai papuošti kryžminėmis ir tiesiomis stulpeliais sugrupuotomis įpjovomis (Гирининкас 1990: pav. 117). Vienas Šarnelės kūginis antgalis taip pat su skersinių įpjovų eilute.

Šventosios 26-ojoje gyvenvietėje rastas gintarinis briedės (?) galvutės ruošinys, lyg suploto kiaušinio pavidalo figūra su išskirta galvute (žmogaus?) ir molinė anties galvutė (pav. 181: 7). Tos pačios gyvenvietės keramikoje būta ir reljefinių papuošimų.

Be to, vėlyvojo neolito gyvenvietėse aptikta ir gana negrabių akmeninių figūrėlių. Vilkijos gyvenvietėje rasta iš titnago nuoskalos pagaminta tik pakraščiais truputį paretušuota kažkokio žvėries figūrėlė (pav. 181: 3). Nidoje greičiausiai buvo šerno figūrėlė, padaryta iš prastų klinčių ir, atrodo, nebaigta.

Rytų Latvijoje, kaip ir Rytų Lietuvoje, vėlyvajame neolite daug kaulinių bei raginių, o kartais ir molinių žmonių, paukščių, stirnų, lokių, briedžių, šernų, bebrų, žuvų, šliužų figūrėlių (Лозе 1973: 179; 1979: 109–113). Nemaža jų ir Estijoje, pvz., Tamulos kapinyne, vaizduojančių žmones, šernus, lokius, gyvates (Jaenits 1965: pav. 15).

Prie meno dalykų priklauso ir puodų ornamentika, apie kurią jau anksčiau kalbėjome ir iš dalies dar teks prie jos grįžti. Čia galima tik paminėti, kad Nidoje rastų 2 puodų sienelėse buvo virvele įspaustos žmonių figūrėlės, nepriklausančios ornamentikos sistemai.

PASAULIO SAMPRATA, ALKAI

Šaltiniai. Žmonių pasaulėžiūrą paprastai tenka atkurti iš skurdžių nuotrupų, ir labai sunku (ir nėra reikalo) nubrėžti ribą tarp gamtos stebėjimo, jos pritaikymo bei paaiškinimo ir tikėjimo srities. Pagrindinis šaltinis būna – me-

*Irėžtos ašakos labai būdingos įvairiems žuvų atvaizdams nuo pat paleolito laikų (Maringer 1978). Todėl beveik neįtikėtina, kad ši figūrėlė galėjo vaizduoti ką kita. Toks vaizdavimas primena australų vadinamąjį rentgeno stilių, kai piešinys atspindi ne tik tokį žvėrį, koks matomas iš paviršiaus, bet ir tai, kas žinoma apie jo vidų.

nas. Tačiau didžiąją jo dalį sudaro ornamentika, kurią, remiantis etnografijos duomenimis, interpretuoti galima tik labai atsargiai. Žinoma, kad simbolių kalba laike ir erdvėje labai kito ir mus pasiekė kartais visai nesuprantamo ir nepateisinamo pavidalo, todėl reikia pasekti visą simbolio raidą. Nebus nusidėta, jei bus pasinaudota kai kuriais indoeuropiečių prokalbės duomenimis, nes jos pagrindai susidarė kaip tik tuo laikotarpiu, kurį savo seniausiais klotais siekia Sventieji Rigvedos bei Avestos himnai, o liekanų esama ir mūsų tautosakoje. Ir pagaliau padėti gali iš etnologijos pažįstama senoji medžiotojų bei žemdirbių psichologija.

Indoeuropiečių prokalbės tyrinėjimai (Walde, Pokorny 1928–1933) rodo, kad indoeuropiečiai labai daug ką mokėjo išreikšti ne tik apibūdinami aplinką, žvėris, žuvis, darbus, bet ir abstraktesnius dalykus, pvz., diena ir naktis, dangus ir žemė, lietus, vėjas, laikas ir kt. Jie turėjo ir savo dievų, ir švenčių pavadinimus. Tai žinodami, galime drąsiau žvelgti į meną.

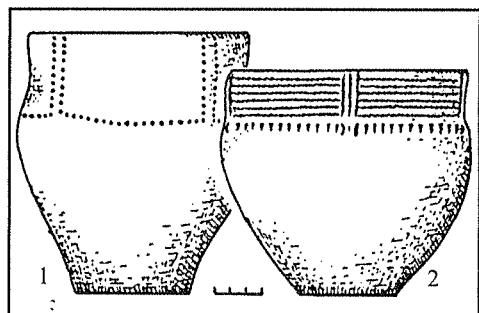
Pirmykščio žmogaus pasaulio samprata rėmėsi per tūkstantmečius sukaupu tu orientavimosi erdvėje ir laike patyrimu. Kai kas atsispindi ir ornamentikoje. Iki neolito, kol nebuvo išrasta keramikos, neturėta ir ornamentinių sistemų. Iš Europoje ir Azijoje išlikusių paleolitinio meno pavyzdžių jau sprendžiama (Фролов 1974: 27 ir kt.), kad ankstyviausios laiko skaičiavimo sistemos buvusios septyntainė (pagal mėnulio fazes), o kitiems reikalams – dešimtainė (pagal abiejų rankų pirštus). Tačiau iš mūsų vėlyvojo neolito meno matyti, jog jos buvo pagrįstos ne laiko skaičiavimu, o pasaulio samprata, jo erdvės dalijimu į kelias dalis. Galima spėti tuo metu buvus 2 sistemas: ketvirtainę ir trejetainę. Pirmoji rodo orientavimąsi žemėje, antroji – pasaulio erdvėje.

Ketvirtainė sistema siejama su pasaulio dalijimu kryžmai pagal pasaulio šalis, reiškiamą lygiakryžmio kryžiaus ženklų. Įvairiose primityviose tautose ir net iki Babilonijos yra užfiksuota legendų apie pasaulio sukūrimą, pradedant nuo 2 pagrindinių ašių, sudarančių kryžių (Wilke 1923: 139–141). Ši pasaulio samprata atsispindi, pvz., gintarinėse plokštelėse, vadinamuosiuose pasaulio diskuose, įgręžtų taškučių juostelių kryžmų pavidalu (pav. 180). Kadangi iš pradžių kryžmos reiškė pasaulio sampratą, tai diskas nėra būtinas – lygiai taip pat tiko ir ovalas; tokia ovali buvo Palangos lobio plokštelė (pav. 180: 3) su kryžminėmis lenktomis linijomis. Tačiau pasaulio šalyse orientuojamasi buvo vis dėlto pagal saulę, tad pereiti iš paprastos kryžmos į ratu apjuostąją buvo savaime suprantama, ir tuomet kryžma galėjo reikšti ir saulės idėją (nors ne dievybę). Tai atrodo ypač įtikėtina todėl, kad šie diskai visur buvo gaminami iš žvilgančių medžiagų: pajūryje – iš gintaro, Vidurio Europoje – iš perlamutro (Clason 1969: 182, lent. 5a). Tokių gintaro skridinių su kryžmomis aptinkama Rutulinių amforų kultūros srityje netoli Lietuvos (Šturms 1956; Ebbesen 1975: 226–240), ir pas mus jie galėjo patekti jau viduriniame neolite, tačiau pati idėja, aišku, yra dar senesnė.

Ketvirtainę pasaulio sampratą atspindi Pamarių kultūros keramikos (ypač

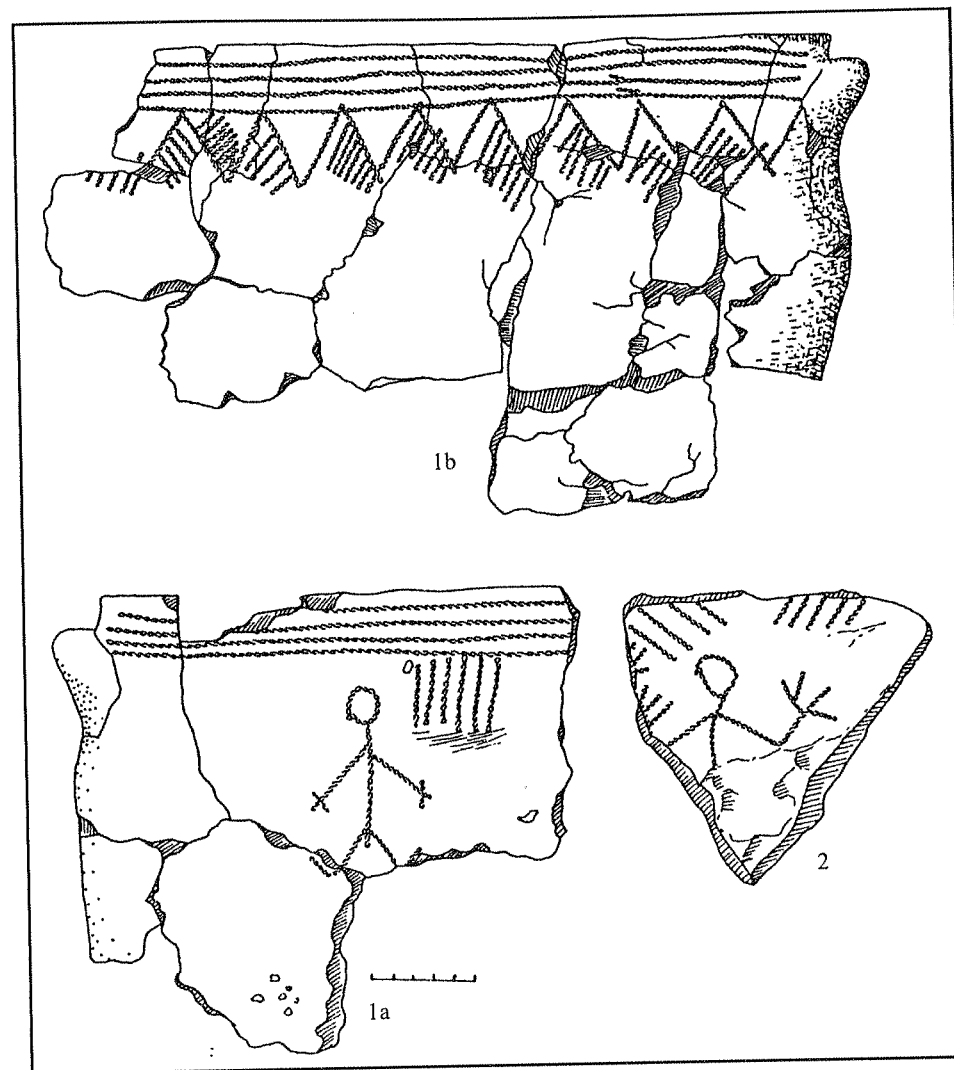
ankstyvosios) ornamentų kompozicijos. Pvz., Šventosios 1A ir net Nidos gyvenvietėse pasitaikė vidutinio dydžio, dažniausiai dailaus darbo puodelių, kurių kaklelis puoštas skersinių virvelių arba dantukų juostelių eilutėmis, o Nidoje – ir duobutėmis, keturiuose vietose skersai perkirstomis vertikalių įspaudų pluoštu (pav. 182). Be abejo, tai specialios paskirties puodai. Juose buvo laikomi brangūs daiktai (gal sėklų atsargos), turėję būti apsaugoti iš visų keturių pusių. Neaišku, ar skersiniai ruoželiai pakraštyje reiškė dangų ar pasaulio erdvę. Nežinome, ar žmonės pagal šią ketvirtainę sistemą ir skaičiavo, nes, pvz., juostelių skaičius ant puodo kaklelio būna labai nevienodas. Matyti, kad dar nebuvo kanonizuota, kiek jų turi ką reikšti. Jei juostelės ir žymėjo dangaus erdvę, tai nebuvo svarbu, kiek jų bus – 2 ar 12. Vėlyvosios Pamarių kultūros puošyboje ketvirtainė sistema atsispindi jau menkai. Ketvirtainis pasaulio suvokimas, atėjęs iš daug senesnių laikų, matyt, išblėso, kitaip sakant, iš dieviškosios sferos buvo pereita į kasdieninę, nes žmogus, žinoma, ir toliau orientavosi pagal pasaulio šalis.

O iš neolito pabaigos turime duomenų, kad puodo kaklo puošimas reiškė dangų, o žemiau esantys motyvai – žemės gyvenimą. Ryškiausiai tai atsispindi vieno Nidos puodo dalyje (pav. 183: 1a, 1b), kurioje matyti net siužetinė kompozicija, deja, išlikusi ne visa. Priekinėje pusėje nuo 4 horizontalių dangaus eilučių nukarusios 6 vertikalios juostelės, o žemiau šalia jų išbraižyta 10 cm aukščio žmogaus figūrėlė išskėstomis rankomis ir kojomis. Antroje puodo pusėje kitoks motyvas: žemiau nuo tokių pat 4 skersinių dangaus juostelių nukarę trikampiai, užbrūkšniuoti 6 juostelėmis. Ornamentas gana negrabus. Brūkšniuotų ir lygių trikampių motyvų Nidos keramikoje pasitaikė gana dažnai, o Šventosios – dar nebuvo. Šis motyvas senesnis už Virvelinės keramikos (Pamarių) kultūrą, aptinkamas Piltuvėlinės, Juostinės badytinės ir kitose žemės ūkio kultūrose. Galima spėti, kad tai dirbamų laukų simbolis*. Šio laikotarpio žmonių galvosena jau abstraktesnė negu vidurinio neolito, todėl ir žemę jie ėmė žymėti nuo seno paplitusiu moters ženkle – trikampiū. Be abejo, tada atsirado ir žemės-motinos sąvoka. Beje, figūrėlės – viena su dviem, antra su keturiais pirštais – šalia

182 pav. Puodai su keturdaliais papuošimais: 1 – Nidos gyv., 2 – Šventosios 1A gyv. (LNM)

*Negalima pritarti archeologams, kurie, žvelgdami į puodą iš viršaus, trikampėliuose bando įžiūrėti saulės spindulius. Beje, taip žiūrėti galima būtų tik į rutulinę amforą, o ne į taurę, kurios sienelės papuoštos būtent taip. Be to, žmogus į puodą paprastai žiūri iš šono. Saulės spindulių simboliką paneigia ir minėtasis Nidos puodas su žmogeliu, nes jo tik dalis puošta užbrūkšniuotais trikampaiais, o šie nesudaro viso rato. Be to, saulė tuo metu nebuvo siejama su spinduliais ir šviesa.

183 pav. Puodų šukės su žmonių figūrėlėmis iš Nidos gyv. (LNM)

dangaus, lietaus ir žemės įvaizdžių – tai ne žmonės. Taip vaizduojamos dvasios (Иванов 1972: 113) – matyt, tarpininkės tarp dangaus ir žemės. Galbūt ir kitų puodų ornamentai, kai kaklelis papuoštas horizontaliomis juostelėmis, nuo kurių nukarę vertikalus ar įstriži pluoštai ar net eilė kutų (pav. 156) – pleištukų, virvelių atkarpų, taškiukų, taip pat galėjo reikšti iš dangaus krentantį palaimingą vandenį. Kutų, kaip ir trikampių, ornamentas būdingas ir kitoms žemdirbių kultūroms (Gaerte 1938).

Gana dažnai tarp virvelinių juostelių eilių būna įspaustos taškiukų, trikampių

pėlių ar kitokių įspaudų eilutės. Jas galima būtų traktuoti kaip tarp dangaus sluoksnių susikaupusį vandenį – lašus. Panašių motyvų, tik išreikštų tarybos priemonėmis, aptinkama ir Tripolės kultūros keramikos puošyboje (Рыбаков 1965: 37–39). Šitaip būdavo gražinami dailaus darbo vidutinio dydžio puodai ir, matyt, tada jie tapdavo magiški – užkeikti.

Vėlyvojo neolito puošyboje ilgainiui ėmė įsigalėti vienodas elementų skaičius. Minėtame Nidos puodo piešinyje kartojasi skaičius 6 (nors labai negrabiai ir kartais netiksliai išreikštas). Ir daugelyje kitų Nidos puodų piešinių mėgstami skaičiai 3, 6, 9. Nors kaklelių juostelėse to nepaisoma, bet petelių ornamentai šitaip grupuojami dažnai. Beje, manyti, kad kiekviena puodų lipdytoja gerai mokėjo skaičiuoti, yra tiesiog nerealu. Tačiau mokėjusios skaičiavo trejetaine sistema. Manoma, jog ji atspindėjo pasaulio suvokimą – jo dalijimą į 3 erdves: dangų, erdvę ir žemę. Tokios sistemos paplitusios visame pasaulyje.

Neolito žmogaus supratimu, dangaus skliautas buvo kietas, o virš jo plytėjo neišsenkamos vandens atsargos. Tas vandenynas, aišku, turėjo savo **Viešpatį**, jeigu jau senų senovėje miško žvėrys turėjo savo šeimininką – Žvėrių viešpatį, vandens gyvūnija – Vandenių viešpačius. Dangaus viešpats turėjo būti garbinamas ir maldaujamas. Įvairiose neolitinėse žemdirbių kultūrose, ypač Vidurio ir Pietų Europoje, turime nulipdytų ir nupieštų figūrėlių tam tikra vienoda poza – į šonus iškeltomis išskėstais pirštais rankomis. Tai vadinamoji adoranto poza. Jeigu ji vaizdavo žmogų, tai, be abejo, išreiškė garbinimą arba dėkojimą (Müller-Karpe 1966: 393–395). Tačiau jeigu vaizdavo dvasią ar dievybę, ta pati poza reiškė ir laiminimą. Nidos piešinio atveju, figūrėlės greičiausiai vaizdavo ne žmones, nes viena jų yra su dviem pirštais, o antroji su keturiais. Šitaip parodyta jų – nežmonių – prigimtis. Tai greičiausiai dvasios tarpininkės tarp dangaus ir žemės. Pagrindinis Viešpats jau turbūt buvo tas, kuriam buvo skirtas iš indoeuropiečių prokalbės paveldėtas Dievo vardas, reiškiantis Šviesos dievą. Danguje svarbiausia buvo šviesa. Tačiau tais laikais ji nebuvo siejama nei su saule, nei su mėnuliu. Tai rodo ne tik kai kurie tolimi atspindžiai tautosakoje (Biezais 1972; 1976) bei liaudies mene, bet ir mūsų pateikiama ornamentika: danguje saulės nėra.

O kaip su Žvėrių viešpačiu? Ir vėlyvajame neolite (ir net vėliau) jis dar buvo garbinamas, gal tik nustumtas į antrąjį planą. Žemdirbių gyvenvietėse nerandama didelių viešajam Žvėrių viešpaties kultui reikalingų atvaizdų. Tačiau figūrėlės-amuletai ir žvėrių dantų kabučiai, kaip matėme, dar visur paplitę.

Ypač įdomios Žemaitiškos 2-osios gyvenvietės ietigalių siužetinės kompozicijos (pav. 181: 1) (Гирининкас 1990: 95–97), kuriose svarbiausią vietą užima gyvatė (ar žaltys) – senas gyvybės simbolis (Maringer 1977). Šalia jos – žmonių (ar žvėrių) eilės, lyg ir susietos su anuo simboliu. Greičiausiai tai dar aiškus medžiotojų kosmogoninis įvaizdis. Tačiau figūrėlės su iškeltomis rankomis atsiradusios galbūt dėl naujo kulto įtakos.

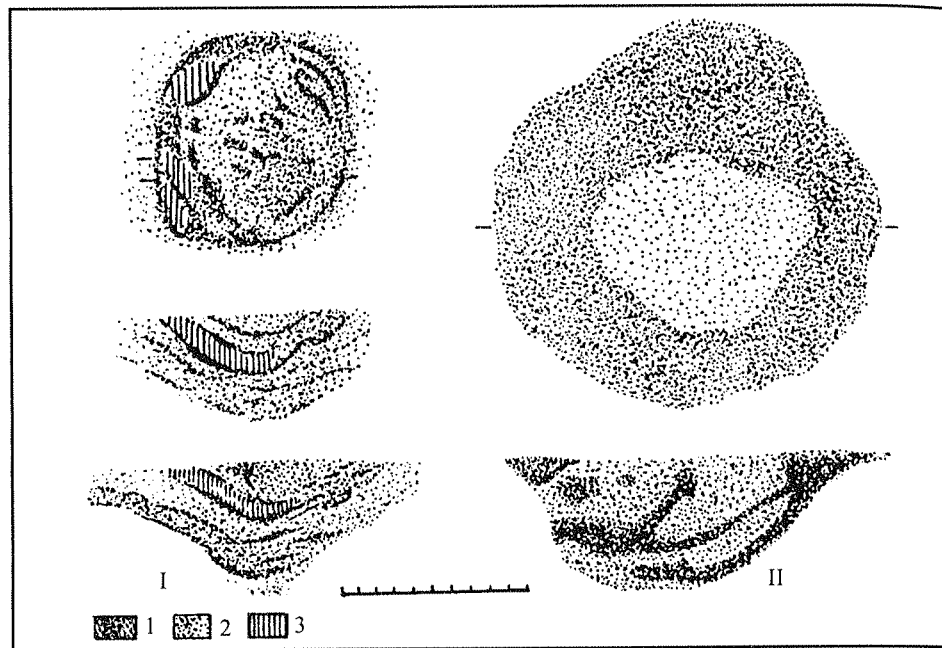
Pasitelkę plačiai paplitusius Sibiro medžiotojų pasaulio sandaros vaizdinius (Анисимов 1959; Рыбаков 1976; 1981), galime suprasti, kaip šie du kultai susiliejo į vieną. Tai turėjo įvykti vėlyvajame neolite. Ypač įdomu, kad Grįžulo ratų žvaigždyną įvairios tautos vadina Didžiuoju ir Mažuoju lokiu (arba briedžiu). Pavadinimai, be abejo, atėję iš medžiotojų epochos, kai šie žvaigždynai, ypač nejudanti Šiaurės žvaigždė Mažajame lokyje, buvo patikimiausias orientyras naktį. Vėliau Sibiro tautos lokį ėmė laikyti lietaus šaltiniu. Tai gali asocijuotis su Žvorūnos pavirtimu Aušrine žvaigžde lietuvių mitologijoje. Vadinasi, žmonės neišsižadėjo senojo Žvėrių viešpaties, tik davė jam naujas Dangaus viešpaties pareigas – susiliejo dviejų tikėjimų klodai. Panašus sinkretizmas turbūt buvo būdingas ir Pamarių kultūros gyventojų tikėjimui.

Visi mūsų vaizdiniai kalba tik apie pilną vandens dangų, apie erdvę, kurioje gyvena žmonės ir auga augalai, apie brandinančią vaisius žemę, o apie požemio karalystę dar, matyt, nebuvo susidarę vaizdinių.

Magija. Žemės ūkis buvo mokslas, tačiau jame, be pozityvių žinių apie dirvos paruošimą, sėją bei auginimą, derliaus nuėmimą ir jo laikymą, buvo mokoma, kaip priversti gerąsias gamtos jėgas tarnauti žmogui, kaip sutramdyti blogąsias, taip pat reikėjo paaiškinti, kodėl taip reikia elgtis. Į pagalbą atėjo pseudomokslas – magija su gausybe apeigų, kurių vienas kitas atgarsis pasiekė mus. Iš visų tautų etnografijos puikiai žinome, kokia reikšmė teikiama įvairių lauko darbų pradžiai – pirmajai vagai, pirmajam pėdai ir pan. Mintį, kad šie papročiai turėjo siekti akmens amžių, kelia nepaprastai skirtingi žemės dirbimo įrankiai, ypač kapliai. Į muziejų rinkinius kaip atskiri radiniai yra patekę dažniausiai labai gražiai gludinti apvaliniai, gyvatgalviai (pav. 150) ir kai kurie kiti puikaus darbo kapliai. O tyrinėtuose paminkluose jie daugiausia labai prasti – kiek aptašyti lauko akmenys pagludintais nebent ašmenimis. Tačiau, pvz., Nidoje šalia daugybės menkai apdirbtų kaplių rastos kelios nuolaužos gerai gludintų gyvatgalvių bei apvalinių (Rimantienė 1989: pav. 39: 2, 5, 7, 8). Darbo žymės ašmenyse rodo, kad ir jais vis dėlto buvo purenama žemė. Be abejo, tai ne kasdieniniai darbo įrankiai, o apeiginiai. Galbūt pirmajai vagai ir kitiems apeiginiams tikslams, kapo ar aukos duobei kasti vartoti ir kiti gražiai gludinti kapliai? Tokią mintį kelia, pvz., vidurinio neolito Kretuono IB gyvenvietės kapų teritorijoje rastas gražiai gludintas apdaužytas ašmenimis kaplys su skylė kotui (Гирининкас 1990: pav. 46).

Nebuvo užmiršta ir senoji medžioklės magija. Tai matyti iš žvėrių dantų amuleto, kuriems buvo teikta svarbi reikšmė, nes jie buvo naudojami net žynį palydint į aną pasaulį (Kunskas ir kt. 1985: pav. 17–19). Prakalti žvėrių pėdų kauliukai, rasti įvairiose Šventosios gyvenvietėse, rodo, jog tokiomis magiškomis priemonėmis stengiasi sulaukyti medžioklės laimikį. Tokių radinių buvo ir kitose Pamarių kultūros gyvenvietėse (Kostrzewski 1931a: lent. IV: 7).

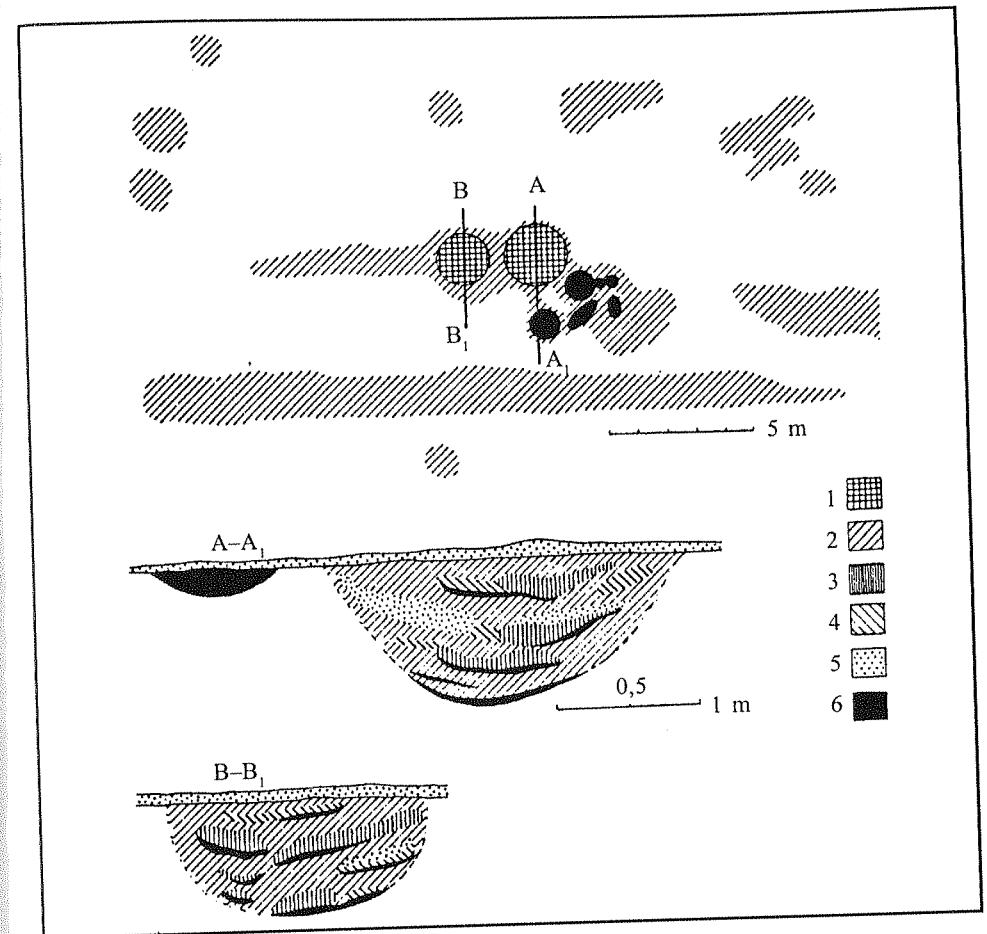
Alkai. Kiekvieno kulto pagrindinė apeigų dalis yra auka. Galima many-

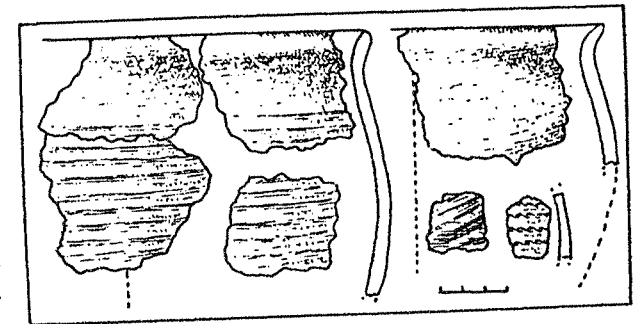
184 pav. Aukų židiniai: I – Nidos gyv. (Rimantienė 1989), II – Kubilėlių gyv. (Juodagalvis 1992a): 1 – smėlis, 2 – pilkas smėlis, 3 – žalsvas smėlis – sunykę kaulai

ti, kad vėlyvojo neolito kultui būdingos deginamosios aukos. Tai rodo kelias neabejotinų alkviečių bei aukoms naudotų gyvenviečių židinių. Aukų židinių reiktų laikyti, pvz., vieną Nidos gyvenvietės židinį (pav. 184: I) (Rimantienė 1989, pav. XXVI). Jis įrengtas atokiau nuo pastatų, aplink nebuvo kultūrinio sluoksnio, pats židinis iš kitų skyrėsi gyliu – 60 cm. Buitinių židinių suodžių sluoksniai būna 5–10 cm storio, nes namų židiniai būdavo išvalomi, išlyginami ir vėl iš naujo kuriami, dažnai šiek tiek pastūmus į šoną. O šis židinis kūrentas labai daug kartų ir vis toje pat vietoje. Jame matyti daugybė sluoksnelių su smulkiais sudegusiais kauliukais ir sutrupintomis puodų šukelėmis, smėlio tarp sluoksnėliais. Be to, židinis labai taisyklingos formos, panašus į kvadratą, 100 cm skersmens.

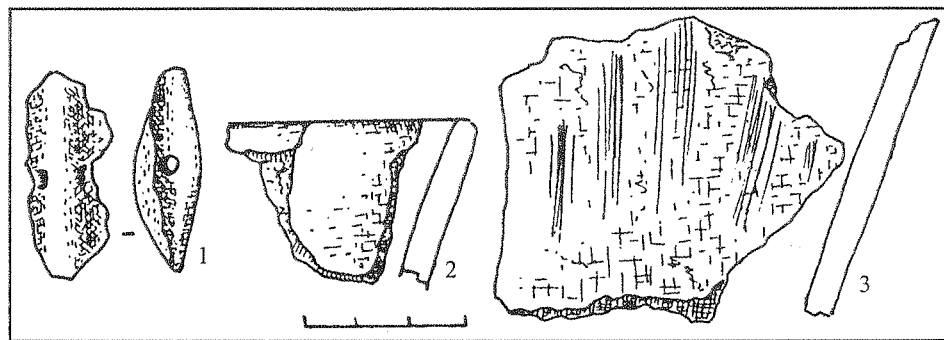
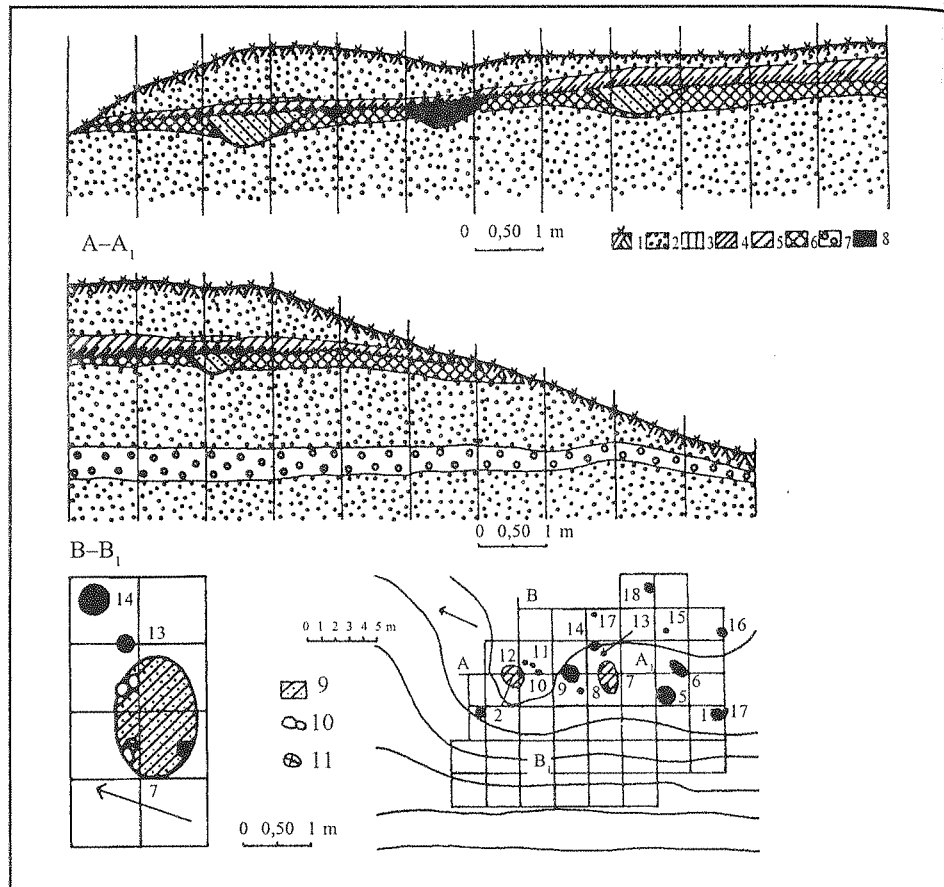
Aukų židinis turėjo būti ir Kubilėlių gyvenvietėje (pav. 184: II). Židinis Nr. 17 iš kitų išsiskyrė tiek dydžiu, tiek struktūra (Juodagalvis 1992a). Jis buvo 200 cm skersmens, beveik taisyklingai apskritas, ir 70 cm gylio. Aplinkui kultūrinis sluoksnis vos pastebimas. Pjūvyje aiškiai matyti daug juodų sluoksnelių, vienas nuo kito atskirtų pilko smėlio tarp sluoksnėliais. Pietinė ir vakarinė duobės sienelės statmenos, kitos dvi nuolaidesnės. Radinių nedaug: keliolika titnago nuoskalų bei skelčių ir sutrupėjusių keramikos šukelių. Nebuvo nė stambesnių angliukų. Iš susisluoksniavimo matyti, kad ugnis buvo užkuriamą su pertraukomis ir gesinama užberiant smėliu.

Trijose vietose – Klangiuose, Paštuvoje ir Duonkalnyje – aptikta ryškesnių alkviečių. Klangiuose, Nemuno slėnyje esančios smėlio lomos ištirtame plote atkastos 2 didelės aukų duobės ir 9 židiniai. Tyrinėta R. Rimantienės 1961 metais (pav. 185). Duobės iš viršaus taisyklingai apskritos, o sienelės beveik statme-

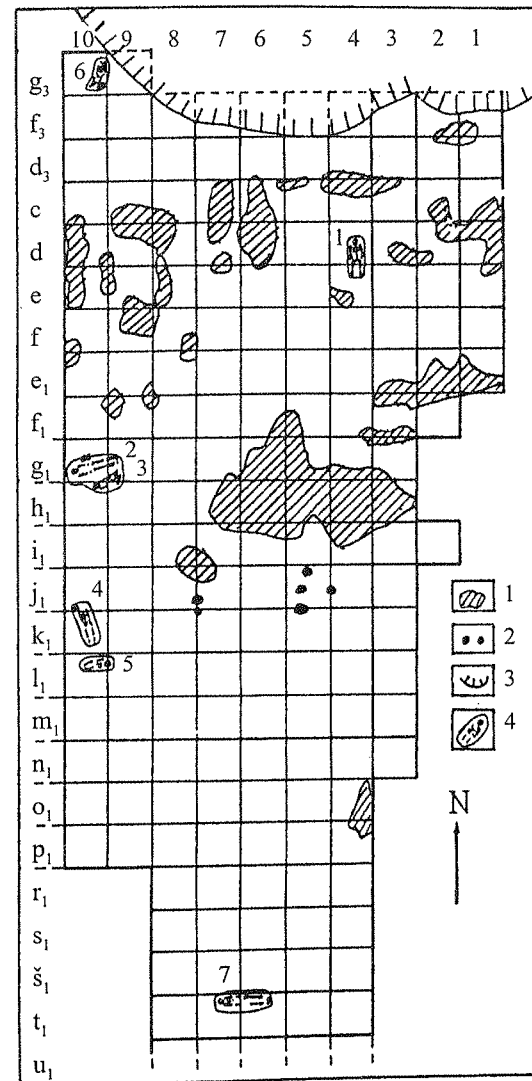
185 pav. Klangių alkviets planas, didžiųjų duobių pjūviai ir puodų šukės: 1 – alkduobės, 2 – pilkas smėlis su suodžiais, 3 – tamsiai pilkas smėlis, 4 – juosvas smėlis, 5 – baltas smėlis, 6 – anglėta žemė (LNM)

186 pav. Paštuvos alkviėtės planas, pjūviai ir puodų šukės: 1 – velėna, 2 – smėlis, 3 – molis, 4 – juosvas smėlis, 5 – ankstyvųjų viduramžių laikotarpio sluoksnis, 6 – rusvas ortzandas-mezolito kultūrinis sluoksnis, 7 – žvirgždas, 8 – ugniavietė, 9 – tamsiai rudas, 7 – mėlis, 10 – akmenys, 11 – kaukolės dalis (LNM)

nos. Viena 240 cm skersmens ir 105 cm gylio; joje buvo matyti įvairių atspalvių sluoksnių, anglių rūoželių, pilkšvo smėlio intarpų. Tamsiausias duobės dugnas. Apie 40 cm nuo šios duobės į vakarus buvo 180 cm skersmens ir 80 cm gylio antroji duobė, taip pat su daugeliu sluoksnių, pilna tamsiai pilkos žemės, kurioje daug anglėtų iki 20 cm storio intarpų. Abiejose duobėse rasta ruoželiais puoštos ir virvelinės keramikos, šiek tiek titnagėlių, nemaža visai sudegusių gyvulių kauliukų, iš kurių pavyko išskirti tik ožkos (ar avies) dydžio gyvulio mažą nugaros slankstelio nuoskalą. Sudegusio akmens trupiniai duobėse rodė, kad ugnis toje pat vietoje kūrėta ilgą laiką, tačiau iš smėlio intarpų matyti, jog ji buvo ir gesinama. Į pietryčius nuo šių duobių buvo plokščių nuo 30 iki 120 cm skersmens ir nuo 20 iki 60 cm gylio židinių grupelė. Daugumoje jų, be suodžių, nieko nerasta. Tik viename buvo 2 didžiuliai plokšti akmenys, kitame – nemaža titnagų ir keramikos, o dar viename – siaura titnago skeltelė. Židiniai, matyt, buvo kūrėti ilgai, anglių dažniausiai neįmanoma išskirti – tėra juoda suodina žemė. Ištyrus likusius anglius, paaiškėjo, kad kuriai naudota pušies mediena. Tai būvę stori medžiai, bet greičiausiai griamedžiai ar pasausėliai, nes be sākų lizdų. Anglyse nepastebėta didesnių pakitimų nei peraugimų, tad, matyt, degėsi nebuvo judinami, maišomi, o tik, užpylus smėliu, vėl kuriama iš naujo.

Antra daug kuo panaši alkviėtė aptikta Paštuvoje. Tyrinėta R. Rimantienės 1961 m. Ji

187 pav. Duonkalnio alkviėtė (Butrimas 1985): 1 – didžioji alkuobė ir kiti židiniai bei jų liekanos, 2 – stulpavietės, 3 – karjero riba, 4 – kapai

taip pat žemai, ant I viršsalpinės Nemuno terasos. Kultūrinio sluoksnio nebuvo (pav. 186). Židiniai išsidėstę eilute. Virš židinio Nr. 5 rastos kelių plokščių puodų šukelės, tarp jų smarkiai siaurėjančio dugnelio dalelė ir perdurta ašelė. Šukių paviršius neryškiai brūkšniuotas.

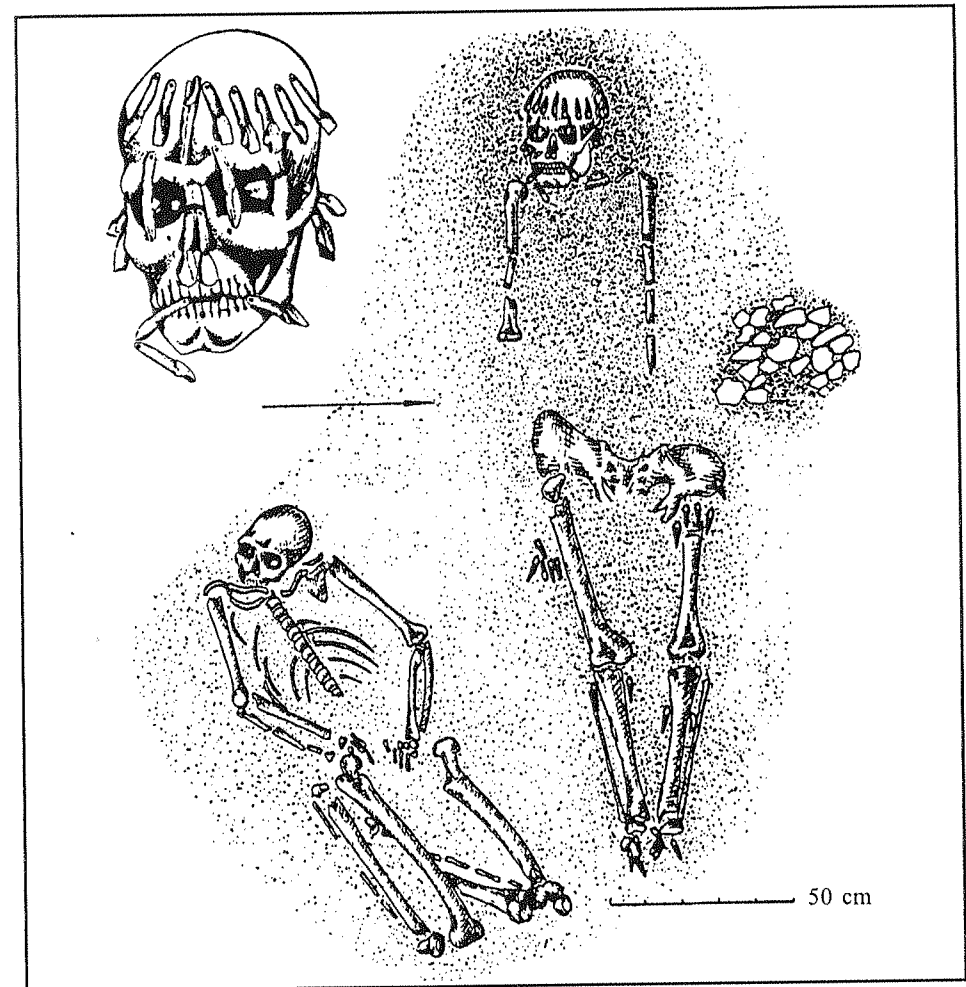
Išsiskyrė 180 cm ilgio ir 120 cm pločio ovali kapo duobė Nr. 7. Abiejuose jos galuose viename šone gulėjo po 2 didelius akmenis, kitame – žmogaus viršugalvio dalis su aptrupėjusiu kaklo slanksteliu. Į duobę primesta angliukų, tačiau joje pačioje ugnis nekūrenta. Ir duobėje Nr. 2 angliukai taip pat tik įmesti. Kituose židiniuose ugnis buvo palaikoma ilgiau, nes prie angliukų buvo prikibusio apsilydžiusio smėlio, perdegusių akmenukų. Šie židiniai 45–120 cm skersmens ir 25–65 cm gylio. Šalia jų buvo ir stulpaviečių, taigi galėjęs būti ir koks lengvas pastatėlis.

Pats aiškiausias buvo Duonkalnio alkas (Kunskas ir kt. 1985: 30–49), tyrinėtas A. Butrimo 1981–1982 metais. Jis buvo ant kalvelės – buvusio Biržulio ežero saloje (pav. 187). Jos viduryje 110 cm gylyje nuo žemės paviršiaus buvo 9 m ilgio ir 6 m pločio židynys. Jis susidėjo iš trijų dalių, giliausioji vieta buvo viduryje. Šitokią plotą jis apėmė tik per ilgą laiką, vis pasistumdamas tolyn, nes, sprendžiant iš radinių, buvo protarpiais kūrenamas net iki pat ankstyvojo geležies amžiaus, kol, matyt, vandeniui ežere smarkiai pakilus, tapo nebepasiekiamas. Kiti židiniai buvo gerokai mažesni. Keliose vietose pastebėta dėmių su raudona ochra, smulkiais gyvulių kauliukais, puodų šukėmis. Matyt, būta kažkokio lengvo pastatėlio, nes žvyre matėsi 6 beveik apskritos stulpavietės.

KAPAI

Apie kapus duomenų maža, nes žmonės dažniausiai būdavo laidojami gyvenvietėse ar šalia jų atskirai po vieną, retai po kelis toje pačioje vietoje, negiliai žemėje, tad išlikę prastai (Butrimas 1992). Iš Kuršių nerijos žinomi bent 6 vėlyvojo neolito kapai ir dar kelių pėdsakai. Dviejų kapų liekanų rasta į pietus nuo Meškos galvos – 2-ojoje gyvenvietėje; taip pat 2 kapai buvo ir 6-ojoje gyvenvietėje (Bezenberger 1893a: 42), vienas – 1-ojoje (Bezenberger 1895: 238). Į šiaurę nuo Juodkrantės esančioje 1-ojoje gyvenvietėje irgi aptikti blogai išlikę suriesti žmogaus griaučiai (Bezenberger 1889: 250). Mirusieji guldyti ir ant dešiniojo, ir ant kairiojo šono. Įkapės labai menkos: viename kape prie galvos padėtas apdaužytas kirvelis su skylė kotui, šalia kito mirusiojo rastas didelis įtveriamasis kirvis ir mažas apdaužytas kirvelis su skylė kotui. Kitų įkapės dar menkesnės. Kaliningrado srities Kuršių nerijos dalyje prie Pilkupos (dab. Morskojė) ir Rasytės (dab. Rybačij) aptikti dar 2 kapai su suriestais mirusiųjų griaučiais (Šturms 1970: 168). Prie antrojo buvo kaulinis smeigtukas, titnaginis peilis, apdaužytas kirvelis, pusė gintarinės grandies, apskrita akmeninė plokštelė ir suakmenėjęs koralas – galbūt kai kurie iš šitų radinių patekė ir iš gyvenvietės.

Tačiau įdomiausi kapai – minėtoje Duonkalnio alkvietėje. Kapai buvo išsidėstę aikštelės pakraščiuose. Buvo palaidota bent 14 asmenų (dalis kapų sudaryta bekasant žvyra): 7 vyrai, 4 moterys, 3 vaikai. Iš jų ypač išsiskyrė dvi gubas kapas Nr. 2–3. Kape buvo palaidotas vyras ir moteris. Vyras gulėjo ištiestas, o jo kojūgalyje – pariestomis kojomis moteris be įkapių. Visa duobė pribarstyta tamsiai raudonos ochros (hematito) (pav. 188). Šalia kairiosios vyro rankos buvo apeiginis židynys – akmenų krūvelė, apipilta ochra. Vyro galva papuošta briedžio dantų vėrinėliu – jis gulėjo, nusmukęs ant viršugalvio. Ant akių padėta po pragręžtą šerno dantį, po briedžio dantį įkišta į nosies šnerves, po 2 dantis – į ausis. Ant lūpų padėti taip pat pragręžti 2 dan-

188 pav. Duonkalnio žynio kapas ir jo detalė (Butrimas 1985)

tys, vienas buvęs sukąstas, kitu paremtas smakras. Žemiau kelių parišta po mažą dantų vėrinėlį, prie kojų gulėjo pavienių dantų eilutė. Iš viso 57 amuletai. Nežiūrint viso puošnumo, vyras buvo palyginti jaunas – 20–25 metų.

Įkapėmis išsiskyrė ir kapas Nr. 4, kuriame buvo palaidotas 50–60 m. vyras. Jame galvos ir kaklo srityje buvo 83 amuletai. Tai buvo pragręžti priekiniai briedžio ir tauro dantys. Net dviejų mažų vaikų kapas Nr. 5 buvo papuoštas briedžio, tauro ir lokio dantimis; įdėta strėlė su lancetiniu antgaliu liudijo, kad ten palaidoti berniukai. Įkapėmis išsiskyrė kapas Nr. 7. Jame buvo lokio kaukolės dalis, lokio ilties amuletas ir trikampis strėlės antgalis. Didžioji kapų dalis apibarstyta ochra. Galvos kryptis įvairi, nors dažniausiai į šiaurę arba į vakarus.

Tarp visų kapų buvo 3 moterų; 1 gulėjusi šalia minėtojo vyro kape Nr. 3, gana gausiai apibarstyta ochra. Ant buvusiosios kape Nr. 1 pastebėtos vos kelios ochros dėmelės, o kape Nr. 6 ochros visai nebuvo. Visos trys moterys palaidotos priestomis kojomis ir be jokių įkapių. Gali būti, kad, įsigalint patriarchalinei šantvarkai, ypatingais atvejais (pvz., laidojant žyni) moterys buvo aukojamos. Šalia žynių kapuose moterys laidotos ir Elnių salos (Olenij ostrov) kapinyne Onegos ežere (Гурина 1956: pav. 27, 16). Žvėrių ir žmonių aukos kapuose žinomos ir Rutulinių amforų kultūroje.

Panašių kapų turėję būti ir kitoje Janapolės apylinkės neolito gyvenvietėje – Širmės kalno 1-ojoje. Joje aiškiai buvo matyti pailgos keturkampės duobės su ochros pėdsakais, nors griaučiai jau buvo visai sunykę.

Netoliese, Spigine, šalia minėtųjų mezolitinių kapų buvo išlikęs vyro kapas Nr. 2, pagal C14 datavimą ir padėtį priskirtinas Pamarių kultūrai. Priešingai ištiestiems mezolito mirusiesiems, šis buvo palaidotas suriestas, prie krūtinės pritrauktomis kojomis, galva šiaurės vakarų kryptimi.

Laidojimas senovišku papročiu – ištiestų ir naujovišku papročiu – suriestų mirusiųjų Duonkalnyje yra vienas iš Narvos ir Pamarių kultūrų susiliejimo požymių. Iš medžiotojų bei žvejų kultūros paveldėtas ir mirusiojo apibarstymas raudona ochra. Vakaru Europoje šis paprotys ypač buvo paplitęs mezolite. Vėlyvajame neolite pasitaikė ten, kur dar daug buvo išlikusių ir kitų senovinių papročių, pvz., Gotlando saloje (Wechler 1989; Stenberger 1943). Rytuose tarp Karpatų ir Uralo vėlyvajame neolite buvo išplitusi vadinamoji Ochrininių kapų kultūra.

Vėlyvajam neolitui skirtinas ir bent vienas iš Turlojiškės durpyne 1947 m. aptiktų 3 kapų. Greičiausiai tas, kuris buvęs arčiau durpyno pakraščio, apie 150 cm gylyje, ant smėlio sluoksnio. Prie griaučių gulėjo siauras akmeninis kirvukas keturkampe kiek smailėjančia pentimi. Radėjų teigimu, dar buvę plaukų ir lyg juosta. Pastaroji, gavusi oro, subyrėjusi.

Šiaurės rytų Lietuvoje vėlyvajame neolite ir žalvario amžiaus pradžioje Kretuono 1A, 1C, Žemaitiškės 3A gyvenvietėse laidota ir pastatuose netoli židinio (Girininkas 1989: 21). Kapams iškastos negilios duobutės, kuriose lai-

dotos tik nuo kūno atskirtos galvos. Šalia jų padėtos įkapės: darbo įrankiai, papuošalai. Lieka neaišku, kur būdavo dedamas kūnas. Galbūt jis buvo sudegintas (Girininkas 1990a: 9; 1990b: 13). Tai paremtų ankstyvojo žalvario amžiaus Kretuono 1C gyvenvietėje rasta didžiulė krūva pelenų ir smulkiai perdegusių kaulų bei laužo pelenais ir anglimis apibarstyta laidojamoji galva. Toks, matyt, buvęs perėjimas iš griautinio laidojimo būdo į degintinį, būdingą žalvario amžiui.

Laidoti gyvenvietėse būdinga visiems vėlyvojo neolito paminklams, todėl, be jau minėtų gyvenviečių, bent pavienių žmonių kaulų rasta ir Šarnelėje, Daktariškėje bei kt., taip pat ir Latvijos bei Estijos paminkluose (Jaanis 1957). Pamarių kultūros marių pakrančių gyvenvietėse į pietus nuo Lietuvos irgi visur aptikta kapų ar bent pavienių kaulų (iš suardytų kapų?). Žuceve buvo ištirti 7 kapai, iš kurių 5 sudarė lyg mažą kapinyneį. Dviejuose išlikusios tik kaukolės (gal palaidotos tik galvos?). Kiti mirusieji buvo paguldyti miego padėtyje – suriesti, be jokių įkapių (Žurek 1954: 25–26). Suchačiuje prie 4 pastatų kontūrų duobutėse aptikta žmonių kaukolių liekanų. Prie vieno žandikaulio (suardytame kape) buvo dailaus darbo gludintas kaltelis ir gintarinių karolių bei sagučių apvara (Ehrlich 1936: 53–54). Tolkmicke netoli vieni kitų rasti treji griaučiai, tačiau smulkiau apie juos nežinoma.

Kadangi gyvenvietėse dažnai aptinkama pavienių žmonių kaulų, tai archeologijos literatūroje ne kartą buvo keliamas kanibalizmo klausimas (Brøndsted 1960: 390; Okulicz 1973: 72), tačiau aiškiai to įrodyti nepavyko. Galbūt tie kaulai sietini su labai paplitusia daline laidosena ar irgi plačiai žinomais antrinės laidosenos (kai po tam tikro laiko, sunykus audiniams, perlaidojama dalis kaulų) ar kokiais kitais jau užmirštais papročiais.

Reikia manyti, kad būta kapų ar net kapinynų ir už gyvenviečių ribų. Kadangi tokioje didžiulėje Nidos gyvenvietėje kapų pėdsakų neaptikta, gali būti, kad kapinynas buvo atskirai, juo labiau, kad tokių kapinynų yra buvę Latvijoje (Zagorskis 1961; 1987).

Kapai gyvenvietėse daug pasako apie pomirtinio gyvenimo įsivaizdavimą. Kaip ir ankstyvaisiais laikotarpiais, vėlyvajame neolite miręs žmogus ir toliau laikomas šeimos nariu. Tai įprasta įvairioms Vidurio ir Šiaurės Europos gentims (Гурина 1967: 167). Labai senas paprotys ir dalinė laidosena, t. y. galvos laidojimas. Be minėtųjų Žucevo ir Suchačiaus kapų, palaidotų galvų rasta Danijos, Norvegijos bei Švedijos paminkluose. Tai rodo, kad žmogaus galva buvo laikoma svarbiausia kūno dalimi, t. y. dvasios buveine. Specialios mirusiųjų požemio karalystės, matyt, dar neturėta. Tai lyg ir patvirtina mūsų bandymą interpretuoti keramikos ornamentiką: žemiau žmogaus gyvenamosios erdvės nieko nėra.

Taigi, rekonstravę vėlyvojo neolito žmonių pasaulio sampratą bei jų tikėjimus, galime susidaryti jau ne visai blankų to meto vaizdą.

SANTYKIAI SU KAIMYNAIS

Su pietų kaimynais santykius palaikė daugiausia pajūrio srities, šiek tiek – ir Pietų Lietuvos gyventojai. Tai liudija iš įvežtinės medžiagos pagaminti titnago ir išvežti gintaro dirbiniai. Tiesa, numanyti galima, kad mainai galbūt buvę daug įvairesni, tačiau tuo tarpu to įrodyti beveik neįmanoma.

Geru titnagu ypač domėjosi Šiaurės vakarų Lietuvos gyventojai, nes ten jo nėra. Pvz., vėlyvose Šventosios gyvenvietėse titnago dirbinių daug, ir jie beveik visi iš įvežtinės medžiagos. Būtingės 1-ojoje gyvenvietėje rasta net didelių įvežtinių skaldytinių. Nemaža titnago dirbinių ir Nidos gyvenvietėje. Ten jis buvo labai branginamas, menkiausios nuoskalėlės vartotos bent kaltelių ašmenėliams. Šiaurės vakarų Lietuvos gyventojai titnagą gaudavo greičiausiai iš Panemunių, Vidurio ir net Pietų Lietuvos, nes kartu pateko nemaža ir vėlyvajai Nemuno kultūrai būdingų dirbinių tipų – lancetinių, skersinių, lapelinių strėlių antgalių, ovalinių kirvelių ir kt., kurių pamariais ir ankstyvajame, ir viduriniame neolite nebuvo. Iš nordiškosios srities turėjo būti atgabentas ir netoli Jiezno, Prienų raj., rastas kirvis, nuo vietinių besiskiriantis ir titnagu, ir forma. Šio tipo kirviai, be abejo, pateko per Kaliningrado sritį, kur jų yra pasitaikę daugiau (Gaerte 1929: pav. 20d). Prie įvežtinių priklauso ir facetuoti. Lietuvoje tokie žinomi tik keli, ir tie pagaminti iš juodo tikrai vietinio akmens. Nedaug jų ir Kaliningrado srities paminkluose (Kilian 1955: pav. 221–224).

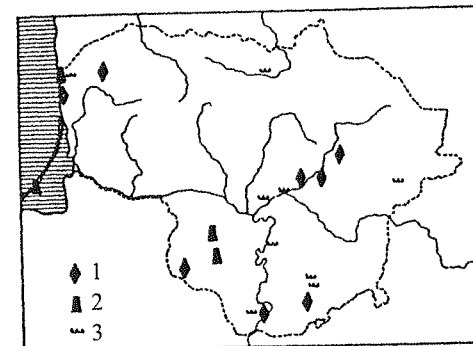
Ką davė mainais mūsų šaliai – aiškiai pasakyti negalima. Tradiciškai manoma, jog gintarą. Tačiau vėlyvojo neolito gintaro dirbinių nerandama kaip tik ten, iš kur kilę į mūsų kraštą atvežti akmens dirbiniai. Pamarių kultūros gintaro dirbinių aptinkama kitur – Pietryčių Lenkijoje, Zlotos kultūros kapinynuose (Machnik 1979: 389, pav. 238: 8, 12–14, 17–25), o akmeninius įsivežtinius reikėtų kildinti iš dabartinės Vokietijos Piltuvėlinių taurių ir Virvelinės keramikos kultūros srities. Zlotos kultūros kapuose rasta gintarinių kvadratinų, rečiau apskritų ir ovalių sagučių, trapecinių ar trikampių kabučių, keturkampių apvarų skirstiklių, vamzdelinių karolių, grandelių, skridinių su taškučių kryžma ir kt. Tad jei ir buvo mainomi titnago dirbiniai į gintarinius, tai, reikėtų manyti, ne tiesiogiai, o per tarpininkus, kurių nustatyti negalime. Vėlyvojo neolito Pamarių kultūros gyvenvietėse dažnai aptinkama neapdirbtos gintaro lobiukų. Toks gana stambių gintarų lobis 1963 m. rastas apie 5 km į šiaurę nuo Pervalkos, Kuršių nerijoje, šalia puodų šukių, papuoštų virvute užpildytai trikampaiais. Atrodo, kad gintaras ypač buvo vertinamas kaip žaliava ir iš pajūrio išgabenas daugiausia neapdirbtas.

Ryšius su pietryčių sritimis greičiausiai rodo Lietuvoje auginti javai – soros ir kanapės, kurių Vakarų nei Vidurio Europoje tada nebuvo. Pynimas ruoželiu (pav. 177) taip pat atėjęs iš Pietryčių Europos ar net Vakarų Azijos. Visa tai gana miglotai nušviečia ryšius su pietų kaimynais, be abejo, per tarpininkus.

Su šiaurės rytų kaimynais ryšius daugiausia palaikė Rytų Lietuvos gyventojai. Rytų Lietuvoje įtakos zona vėlyvajame neolite aiškiai pasikeitė. Visai sumenko gyvi viduriniame neolite buvę titnago mainai su Pietų Lietuvos gyventojais. Sumažėjo dirbinių gyvenvietėse, vėl tenkintasi prasta vietine žaliava, o buitiniams reikalams daugiausia vartoti kaulai bei ragai. Gražesni, įdomesni titnaginiai ginklai ėmė plaukti iš Rytų, nes tuo metu Valdajaus ir Volgos aukštupio srityje taip pat ėmė veikti titnago kasyklos ir ruošinių dirbtuvės (Крижевская 1950). Daugiausia šio titnago teko Rytų Latvijos gyventojams, nors nenutrūko ryšiai ir su Pietų Lietuva. Pvz., Abuoros 1-ojoje gyvenvietėje rasta įvairiausių titnago rūšių dirbinių: juodasis bei geltonasis titnagas įprastas Valdajui, pilkai dėmėtasis – Baltarusijai ir Lietuvai (Лозе 1979: 127–128). Ir Vidurio Lietuvoje, pvz., Velžio apylinkėje, Panevėžio raj., aptiktas stambus Valdajaus tipo durklo antgalius (ar ietigalius). Vėlyvajam neolitui būdingos ir įvežtinės akmeninės rombinės buožės, kai kurie vėlyvojo tipo skalūno skobtai. Šių dirbinių kelias ėjo nuo Dauguvos rytine Šventosios upe, toliau Jiesia bei Šešupe į vakarus – į Kaliningrado sritį, o į rytus atsišakojo Merkiu (pav. 189).

Net gintaro papuošalus Rytų Lietuvos gyventojai mainydavosi ne su mūsų pajūrio gyventojais, o gaudavo iš Lubanos ežero pakrančių dirbtuvių, suklestėjusių kaip tik vėlyvajame neolite (Лозе 1969: 129). Beje, jos aprūpino papuošalais ir Padnėprės (Артемько 1967: 53–56), ir Novgorodo bei Kalinino sritis (Зимина 1968: 155–156, pav. 14: 1), ir Volgos vidurupio Fatjanovo kultūros gyventojus (Крайнов 1972: pav. 72). Būdingiausi dirbiniai labai skiriasi nuo mūsų pajūryje gaminamųjų – tai gaubtos grandelės, ilgo lašo, danties, kabliuko, rakto pavidalo kabučiai. Tokių grandelių pasitaikė tik Juodkrantės lobyje, tačiau jas irgi reikėtų laikyti įvežtinėmis iš šiaurės rytų.

Be abejo, dar ir vėlyvojo neolito pradžioje galėjo būti viena kita vietovė, kurioje laikėsi Šukinės duobelinės keramikos kultūros gyventojai. Tačiau kurias gyvenvietes su šukine duobeline keramika turėtume priskirti viduriniam neolitui, o kurias vėlyvajam – atskirti labai sunku, nes radinių maža. Todėl keramiką aptarėme vidurinio neolito skyriuje. Tiesą sakant, pagal A. Girininko tyrimus (Гирининкас 1990: 62–63, pav. 9), Kretuono 1A gyvenvietėje šukinės duobelinės keramikos paplitimas planografiškai beveik sutapo su virvelinės keramikos paplitimu. Kad ši kultūra dar laikėsi, kalba ir Baltarusijos šiaurės Krivinos šukinės duobelinės keramikos C14 data (Чернявский 1978: 45):

189 pav. Vėlyvųjų finougriškų dirbinių ir ornamentikos paplitimas Lietuvoje: 1 – rombinės buožės, 2 – skalūno skobtai, 3 – šukiniai ornamentai

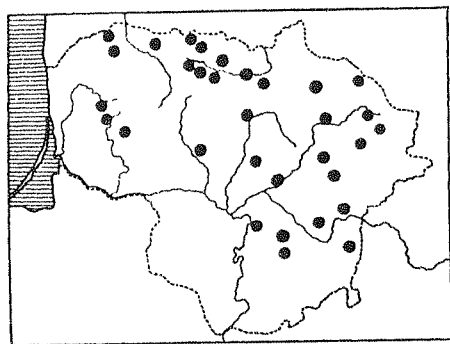
(Gr-5125) 4290±40 bp / cal 2479 (2450) 2403 m. pr. Kr.

Sukinės duobelinės keramikos poveikį vėlyvojo neolito ir žalvario amžiaus kultūroms perdavė vėlyvoji Rytų Lietuvos Narvos tipo kultūra (Girininkas 1990a: 5–6). Jos dėka šiame laikotarpyje išliko ir katilo formos puodai, ir puošimas visame paviršiuje tikrais šukiniiais ar tariamais šukiniiais įspaudais. Iš kur jie plaukė, aišku, nes kartu randama rausvo Valdajaus titnago dirbinių.

Reikia paminėti dar vieną vėlyvajame neolite rytiniuose rajonuose plitusių keramikos tipą – tekstilinę keramiką (Jaanits 1974). Ji atėjo tuo pačiu keliu kaip ir šukinė duobelinė. Tačiau tekstilinės keramikos dažniausiai turime tik nedidelių šukelių, tad labai sunku atkurti puodo formą. Šiek tiek jos rasta vėlyvojo neolito Jaros 1-ojoje ir 2-ojoje, Dubičių 2-ojoje, Pauosupės 3-iojoje, kai kurių Kuršių nerijos ir kt. gyvenviečių sluoksniuose. Tuo tarpu turime tik vieną – Eigulių 1d viršutinio kultūrinio sluoksnio (A) – gyvenvietę, kurioje pagrindinė keramika yra tekstilinė. Išlikusi buvo tik nedidelė gyvenvietės dalis, bet vis dėlto rastas ir židinėlis, ir duobutė. Titnago dirbinių maža, ir tie vietinio pobūdžio: lancetinis, trumpinis ir lapelinis strėlių antgaliai, mikrorėžtukas, gremžtukas-grandukas. Gana daug rasta smulkių keramikos šukelių. Iš dugnelių fragmentų atrodo, kad būta nedidelių, apie 15 cm skersmens puodų stačiomis sienelėmis. Šiek tiek buvo brūkšniuotų ir lygiu paviršiumi šukelių, o vienas mažas puodelis puoštas stulpelių įspaudėliais.

Iš kur galėjo ateiti tekstilinė keramika, sprendžiame iš paplitimo (Jaanits 1974: pav. 2). Neolite jos būta pietiniame Suomijos pakraštyje, prie Ladogos bei Onegos ežerų, rytinėje Estijos bei Latvijos dalyje, daugiausia – Volgos aukštupyje iki pat Dauguvos aukštupio. Vėliau Rytuose ji peraugo į ankstyvojo geležies amžiaus Tekstilinės keramikos kultūrą. Neolite ji pasireiškė tik kaip Rytų įtaka, todėl šios keramikos daugiau Latvijos paminkluose (Лозе 1979: 119–120).

Finougrų klausimas gali būti keliamas kaip tik remiantis čia minėtais radiniais, kurie papildo lingvistinius duomenis. Finougrų upėvardžių bei vietovardžių yra visoje Latvijoje, o Lietuvoje jų daugiausia šiaurės rytiniame pakraštyje, tik pavienių yra nuklydusių į pietus. Pas mus minima apie 30 tokių vietovardžių (Ванагас 1981: 143–146; Vanagas 1989) (pav. 190). Tai vis mažųjų upelių bei ežerėlių vardai, pvz., Ilmėdas, Kidė, Korbė, Kūra, Lambis, Luodis, Nevelis, Pernava, Ruja, Suoja ir kt. Matyt, prie jų vėlyvajame neolite buvo įsikūrusios mažos finougrų bendruomenės. Vėliau jos niekur neišsikėlė, bet ilgainiui išnyko tarp vietinių baltų. Tačiau tai, kad išliko jų vietovardžiai, rodo, jog jos turėjo būti gana

190 pav. Finougrų vietovardžių paplitimas Lietuvoje (A. Vanagas)

izoliuotos nuo vietinių gyventojų. Lietuvių kalbai Pabaltijo finai beveik nepadarė įtakos (Sabaliauskas 1963), tačiau latgalių bei sėlių tarmės yra labai paveikę.

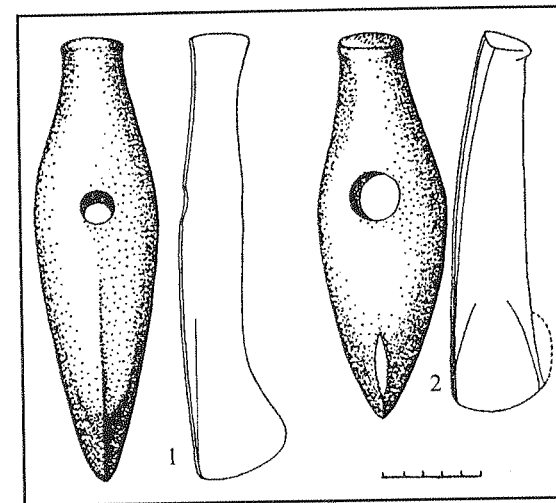
Finougrų kalbose yra nemaža skolinių iš baltų kalbų (Thomsen 1890) – tai žodžiai iš žemdirbystės, gyvulininkystės, bitininkystės, statybos sričių, įvairūs įrankių pavadinimai, žmogaus kūno dalių, šeimos narių ir kt. pavadinimai; pasitaiko ir žodžių abstraktesnėms sąvokoms reikšti. Tokių skolinių rasta ne tik lyvių bei estų, bet ir suomių bei Volgos aukštupio finougrų kalbose. Ir šiose tolimų sričių kalbose žodžių formos ir prasmės rodo skolinių senumą. Nustatyta, kad daug baltiškų skolinių Volgos finų tarmėse vakarų finams visai nepažįstama, taigi turėjo būti paskolinta iš senesnių rytuose buvusių, dabar išnykusių baltų (Серебряников 1957: 69 ir kt.).

Su kitais virvelininkais, kurių kultūros tuo pat metu buvo paplitusios ir į šiaurę, ir į rytus nuo Lietuvos, taip pat palaikyti mainų ryšiai, bet, matyt, nereguliarūs ir per tarpininkus, nebent tik su Padnepre buvo tiesioginiai. Šiaurėje buvo susidaręs savitas Estijos Laivinių kirvių kultūros centras, kurį veikė Padneprės ir Fatjanovo kultūros. Iš jo į Lietuvą buvo įgabenta laivinių kirvelių su movele, vadinamųjų Karlovo tipo (Jaanits 1971). Taip pat yra vienas estiško tipo smailiapentis kirvelis (iš nežinomos radimo vietos Lietuvoje).

Iš Fatjanovo kultūros srities greičiausiai per Latviją Dauguvos upe ir toliau žinomu Šventosios-Jiesios-Šešupės keliu įsivežta Fatjanovo tipo labai dailių, didelių, su toli ant pilvelio užsiritusiais ašmenimis kirvių (pav. 191). O iš Padneprės kartkartėmis pasiekdavo ir kai kurios keramikos formos ar ornamentai, nors riba tarp mūsų virvelininkų ir jų visą laiką išliko ryški. Beje, su Padneprės gentimis, atrodo, daugiausia prekiaavo Latvijos gyventojai, lengvai susisiekdavę su jais Dauguvos ir Dnepro aukštupiais.

SOCIALINĖ ORGANIZACIJA

Įsigalėjusi nuomonė apie Virvelinės keramikos kultūros gyventojų gyvenimo būdą skelbė, kad tai buvusios žemos kultūros, bet gerai organizuotos nomadų gentys, besiverčiančios medžiokle ir karyba; jų raiteliai galėję pasiek-

191 pav. Fatjanovo tipo laiviniai kovos kirviai: 1 – Pikteikiai, 2 – Šunskai (1 – LNM, 2 – MrjM)

ti tolimas taikių žemdirbių sritis, jas nusiaubti ir įsitvirtinti (Jazdrzewski 1931: 88). Daug kas iš šios prielaidos iki šiol nepaaiškinta, tačiau ji ne vienam sukliudė ieškoti kitų Virvelinės keramikos kultūros plitimo kelių. Kartu atsirado įvairių teorijų apie šių genčių socialinę organizaciją, gentinę hierarchiją. Be to, matyt, ne visoms Virvelinės keramikos kultūrų paplitimo sritims tinka ta pati schema. Mes pasitenkinsime tuo, ką duoda šio meto tyrimai.

Iš gyvenviečių ir jų pastatų dydžių matyti, kad Pamarių kultūrą palikę žmonės gyveno gimininėmis bendruomenėmis, kurios, palyginti su ankstyvesnėmis, dažnai būdavo didesnės. Štai Nidos gyvenvietėje rasti 75 židiniai, ir nors nieko nežinome, ar visi jie vienu metu buvo kūrenti, vis dėlto manytume, kad bent pusė jų galėjo būti naudota vienu kartu. Iš to galima daryti išvadą, kad šioje daugiau kaip 5000 m² plotą užimančioje gyvenvietėje vienu metu galėjo gyventi kelios dešimtys šeimų. Keli židiniai vieno pastato atskirose patalpėse byloja, kad galbūt buvo didžioji šeima, kai vedę vaikai turi bendrą ūkį kartu su tėvais. Tą patį turbūt rodo ir glaudžios pastatų grupelės, atsiskyrusios nuo kitų.

Giminėje, be abejoj, laikytasi egzogaminių santykių, tačiau tik genties ribose, nes matyti gana aiškios kultūrinių sričių ribos ir labai retai, nebent Šiaurės rytų Lietuvoje, aptinkama svetimos kultūros (pvz., Šukinės duobelinės) elementų kaip atsineštinių (kas kita yra mados sekimas). Net transgresijos meto vėlyvojo neolito gyvenvietės būna didelės su daugeliu atskirų aikštelių: pvz., Radikių gyvenvietėje išsiskyrė 6 plotai, Vilkijos – 9 ir pan.

Didžiosios šeimos tarpusavio santykiai, matyt, buvo glaudūs. Mirusieji ir toliau laidoti šalia namų. Nedideli kapinynėliai, kuriuose, beje, pradėta laidoti ankstesniais laikais, rodo gimininių sėslumą ir tai, kad tik pamažu pereita prie mirusiųjų atskyrimo nuo gyvųjų bendruomenės. Iš Duonkalnio kapų laidosenos galime matyti, kad šeimoje vyras buvo svarbesnis už žmoną. Vyriškojo prado įsigalėjimas ypač atsispindi Vidurio Europos virvelininkų kapuose (Häusler 1971).

Vyriškojo prado pabrėžimą rodo ir laivinių kovos kirvių paplitimas. Laiviniai kovos kirviai iš tikrųjų buvo ginklai, o ne tik vyriškumo, garbės ženklai. Jie paprastai labai gerai gludinti, pagaminti iš kietų, tankios struktūros ir gražių juosvos ir žalsvos spalvos akmenų: amfibolo, uralitinio porfirito, kai kurių granito rūšių. Ašmenys aštrūs, darbo žymių juose nematyti, tačiau gyvenvietėse randama nuskilusių kirvių ašmenų, perskilusių per skylutę kotui kirvių ir nuo vieno smūgio apgadintų. Nuskilę ašmenys dažnai vėl būdavo gludinami, taisomi, ir net labai dailiai, nors dėl to kartais pakisdavo ir paties kirvio pavidalas (pav. 191: 2). Dailus kirvis, kuris buvo ginklas, o ne darbo įrankis, paprastai dėtas į vyro kapą prie galvos. Manoma, kad tai aukštesnės „klasės“ (plačiau prasme) laidosena. Bet buvusi ir žemesnioji: jos nariai laidoti ne pagal šį ritualą. Vargu ar buvo ryškesnės ribos tarp šių klasių. Galėtume tarti, kad virvelininkų ir menas „aristokratiškas“: nors pačios kirvių bei

keramikos formos konservatyvios, bet gaminiai techniškai atlikti labai gerai. Žmonėms rūpėjo taikomojo meno dirbinių grožis, o kad jis atėjo kartu su nauja religija ir nauja socialine organizacija, rodo, jog žmonės matę tarp jų ryšį (Malmer 1962: 815–817).

Giminę jungė visuomeninis ūkis, gynyba, hierarchinė ir kulto organizacija. Kai kurie beatsirandančio mirusiųjų kulto pėdsakai (labai hipotetiškai) kalba tą patį, nes šio kulto neįmanoma suprasti be palyginti tvirtos socialinės organizacijos. Jį reikia skirti nuo rūpinimosi mirusiuoju kaip šeimos nariu (įkapių, maisto dėjimo), nes pradžioje buvo garbinami mirę tik įžymūs asmenys, kuriems ir gyviems buvo reiškama pagarba dėl jų išskirtinės galios ir jėgos; tik daug vėliau tas kultas išplis visiems mirusiesiems. Atspirties taškai, nors ir nelabai tvirti, galėtų būti kapai alkvietėse Duonkalnyje bei Paštuvoje.

Vyravo patriarchalinė visuomenės santvarka: vyrai, apsirūpinę dailiais ginklais, medžiojo, gynė nuo priešų ir, žinoma, vertėsi prasidedančia ariamąja žemdirbyste bei gyvulininkyste, o moterys atlikdavo daugybę sunkių ir šeimai reikalingų darbų, turbūt vertėsi ir rankiojimu bei kapline žemdirbyste. Darbas kapliais nebuvo reprezentacinis, nes kapliai labai prastos išvaizdos ir į kapus nebuvo dedami. Dailiuosius, kuriuos yra pagrindo laikyti apeiginiais, galbūt vartojo tik vyrai. O gal žyniai?

Visuomenės narių padėtis buvo reglamentuota, turbūt net griežtai. Tai byloja mirusiųjų laidosenos kryptis ir įkapės. Lietuvoje turime per maža kapų, kad galėtume atsekti dėsningumus, tačiau jie ryškėja, apžvelgus visų virvelininkų laidoseną. Paprastai vyrai būdavo laidojami ant dešiniojo šono, galva į vakarus, su kovos kirviais. Tuo tarpu moterys laidotos ant kairiojo šono, galva į rytus. Šitaip, pasirodo, laidoti tik suaugę šeimos nariai (Siemen 1985; 1992). Berniukai ir seniai laidoti galva į rytus, kaip moterys, o mergaitės ir senos moterys taip kaip vyrai – galva į vakarus. Ir vieniems, ir kitiems dėtos tik menkutės įkapės. Iš to galima daryti išvadą, kad visuomenė buvo susiskirsčiusi ryškiais amžiaus klasėmis.

Kaip ir ankstesniais laikotarpiais, kai kuriuos socialinės organizacijos bruožus paaiškina ir titnago kasyba bei mainai. Vėlyvasis neolitas – tarsi titnago kasybos atgimimo laikotarpis. Tačiau, sugretinę kalbamojo meto ir paleolito kasyklas, pastebime didžiulį skirtumą, ir pirmiausia socialiniu požiūriu.

Pagausėjus gyventojų, besiverčiančių žemės ūkiu, žemė imta laikyti bendruomenės nuosavybe. Todėl ir titnagas su visomis jo radimvietėmis ir kasyklomis priklausė tiems, kieno teritorijoje buvo. Tai ryškus darbo pasidalijimo pavyzdys. Vėlyvajame neolite (o gal ir anksčiau) titnagą kasė tam tikri žmonės, turėję savo įrankius, gyvenę prie pat kasyklų, gaminę ruošinius ir juos tiekę kitiems. Gavėjai patys juos pabaigdavo – retušuodavo, gludindavo. Neatrodė, kad būtų buvę galima, kaip paleolite, atskiroms gentims siųsti savo pasiuntinius prisikasti titnago. Neolito kasyklos greičiausiai jau kam nors priklausė. Be to, titnagas buvo kasamas ne bet kokiems dirbiniams, o tik tam tikriems, nes aiškiai matyti, kad vieni buvo vertinti labiau, kiti mažiau. Ryš-

kiausias kasyklų pavyzdys – mūsų kaimynystėje Baltarusijoje, netoli dab. Krasnoselsko, Volkovysko raj., prie Rosės upelio (Гурина 1976). Į Lietuvą nereikėjo vežti to titnago, jis plaukė į šiaurės rytus – į titnago neturtingas Baltarusijos sritis. Mums minėtos kasyklos ir dirbtuvės svarbios kaip šiam laikotarpiui būdingas darbo organizavimo pavyzdys.

Greičiausiai kiekvienas atvykėlis negalėjo pasirinkti ir gintaro. Tai rodo jau viduriniame neolite paslėpti jo ruošinių lobiai. O ne viename vėlyvojo neolito paminkle rasta gintaro žaliavos lobiukų.

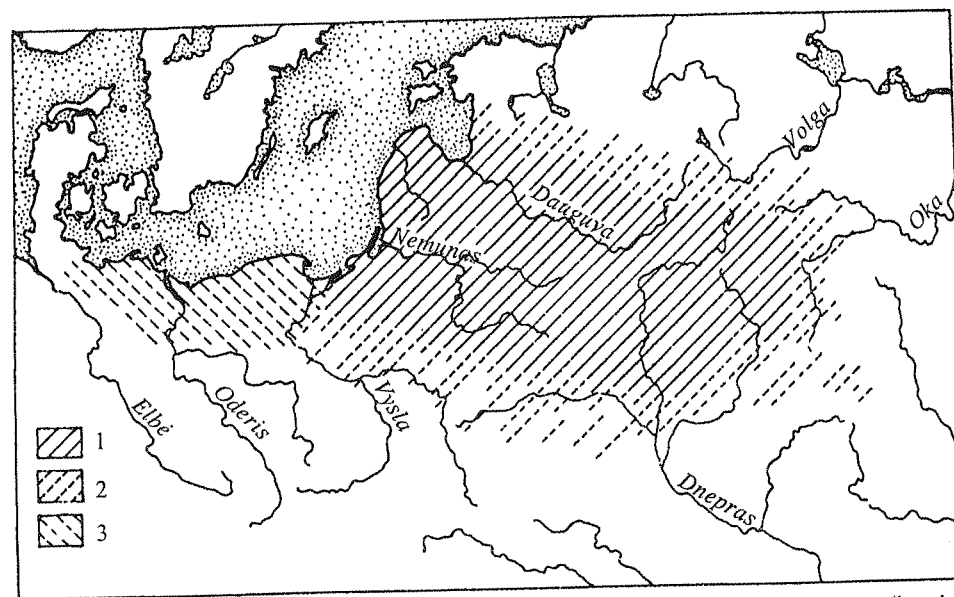
BALTŲ KLAUSIMAS

Indoeuropiečių problema jau daugiau kaip šimtą metų domina filologų protus (Bosch-Gimpera 1960; 1961; Mallory 1994; Renfrew 1987). Nemaža įžymiausių šios šakos tyrinėtojų yra paskelbę savo koncepcijas, nors prie vienos nuomonės neprieita (ir gal nebus prieita). Vis dėlto pagrindiniai dėsniai visiems aiškūs. Atkurta indoeuropiečių prokalbė, kuri iš tikrųjų yra modelis, vaizduojantis išgrynintą pagrindą, randamą visose indoeuropiečių kalbose. Nuo kalbininkų stengėsi neatsilikti ir antropologai bei archeologai. Mums šiuo atveju sunkiau, nes nėra aiškių kriterijų, kuriuos archeologinės kultūros požymius laikyti etniniais. Tenka pasitenkinti darbo hipotezėmis, nustatant, kurią kultūrą ar kultūras laikyti indoeuropietišku etapu su dar labai neryškio- mėmis etninėmis-tautinėmis ypatybėmis ir agliutinuojančiomis kalbomis. Archeologijos duomenimis, ankstyvasis neolitas Europoje jau buvo protoindoeuro- pidinis. V tūkstantmetyje pr. Kr. ėmusios skirtis etninės grupės, iš kurių vė- liau susidarė indoeuropiečiai. Tačiau jos kilusios ne iš vieno centro ir netu- rėjusios griežtai apibrėžtos protėvynės. Tad nebuvę ir tiesiogine prasme su- prantamos prokalbės. Buvusios laisvos tarmės, kurių giminiškumas vėlyvaja- me neolite, gyvai tarpusavy bendraujant, dar sustiprėjo.

Indoeuropiečių bendrijai priklausė ne viena kultūra. Tačiau jau nuo mūsų amžiaus pradžios daugelis archeologų sutaria, jog pagrindinė (ar viena iš pa- grindinių) yra Virvelinės keramikos kultūra (Kilian 1955; 1983). Todėl su ja Pabaltijyje yra susietas baltų kilmės klausimas. Bet į jį atsakyti gali tik ke- lių mokslo šakų specialistai, glaudžiai tarpusavyje bendradarbiaudami. Į klausi- mą, *kur* gyveno baltai, atsako lingvistai, remdamiesi hidronimų bei toponi- mų paplitimu (apytikriai pasekdami, kada jie galėjo paplisti), į klausimą *kada* atsako archeologai kartu su antropologais, aiškinančiais, kuriuo metu tam tik- ras antropologinis tipas paplito tame plote (nors negalima tvirtinti, jog vie- no antropologinio tipo žmonės kalbėję ta pačia kalba), o į klausimą *kaip* gali atsakyti tik archeologai. Reikia žinoti, kad visų šių pagrindinių mokslo šakų nustatytos paplitimo ribos gali nesutapti, tuomet pirmenybė teikiama lingvis- tikai. Tačiau kalbos protėvynę reikia skirti nuo tautos protėvynės (Kulikaus- kienė (red.) 1987).

Taigi **pagrindinis etninis požymis** yra kalba, o antropologijos ir kultūros duomenys jam suteikia pavidalą. Todėl, sprendama baltų klausimus, archeo- logija turi tvirtai remtis hidronimų bei toponimų tyrinėjimais. Visose buvusio- se baltų srityse esantys upėvardžiai ir vietovardžiai yra patikimiausi liudininkai.

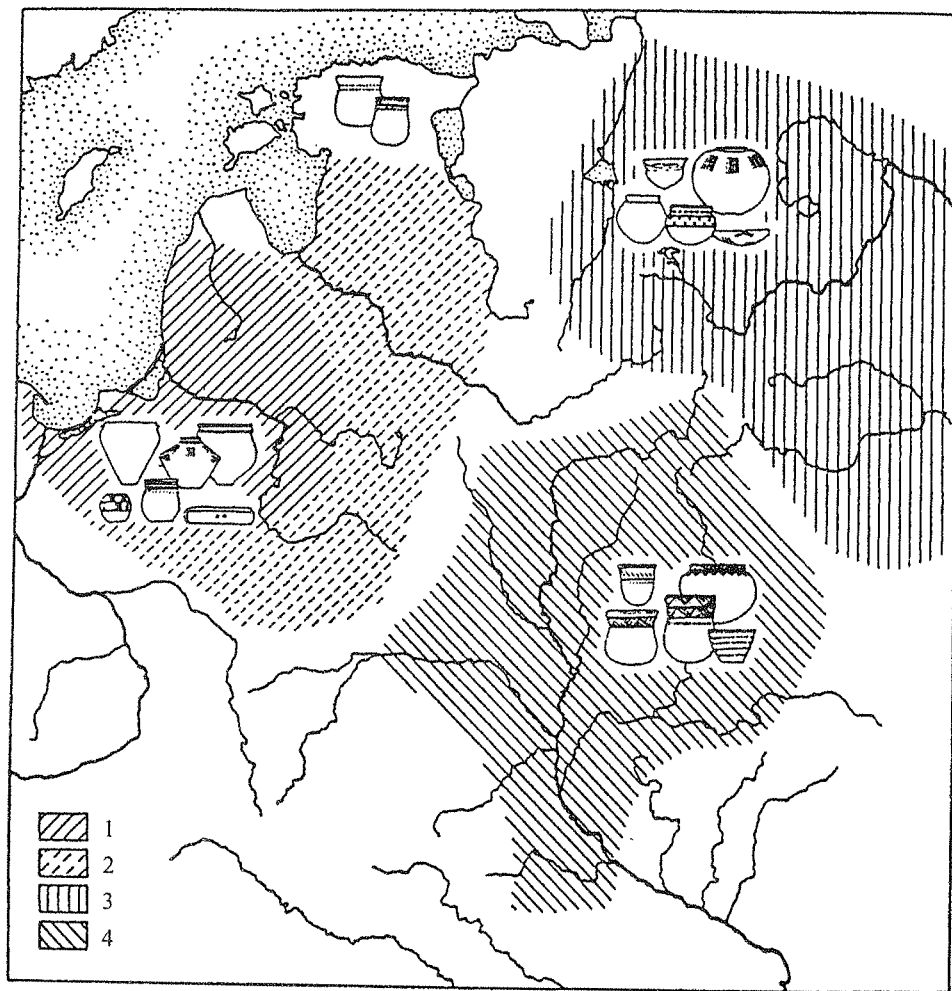
Jau XIX a. pabaigoje kalbininkas A. Kočiubinskis (Кочубинский 1897) atkreipė dėmesį, kad baltiškų vietovardžių esama seniai nebe baltų gyvena- mose vietose, pvz., Berezinos bei Narevo upių baseinuose. Jį paremdamas, A. Pogodinas (Погодин 1901) dar pridūrė, jog šių vietovardžių pasitaiko ir Okos baseine. Bet giliausiai jų paplitimą nagrinėjo ir daugiausia duomenų pa- teikė kalbininkai K. Būga (Būga 1924; 1961), M. Fasmeris (Vasmer 1932) ir V. Toporovas su O. Trubačiovu (Топоров, Трубачев 1962). Galutinės baltiškų vietovardžių paplitimo ribos dar nenubrėžtos, nes atsiranda vis naujų duomenų. Pastaruoju metu buvusios baltų teritorijos ribos įsivaizduojamos taip (Vanagas 1980): šiaurėje – šiaurinė dabartinės Latvijos riba, Pskovąs, To- ropecas, Zubcovas, Kalininas, rytuose – Maskva, Kaluga, Oriolas, Kurskas, pietuose – upės Seima, Pripetė (ir kiek piečiau), vakarų Bugas, vakaruose – Vysla (pav. 192). Pavienių vietovardžių randama net į vakarus nuo Vyslos (Топоров 1966; Schall 1964; 1970). Žinoma, toks didžiulis plotas nėra vie- nalytis, jame galima pastebėti tarminių skirtubių. Lietuviškąjį arealą yra iš- nagrinėjęs A. Vanagas (Vanagas 1970), Padneprės – V. Toporovas ir O. Tru- bačiovas (Топоров, Трубачев 1962: 161–173, 229–251), ir iš jų darbų matyti, kad skirtubių tarp šių arealų yra nepalyginamai mažiau negu juos jungian- čių bendrybių.

192 pav. Baltiškų vietovardžių paplitimas Europoje (Vanagas 1987). 1 – gausu, 2 – maža arba abejotini, 3 – vietovardžiai į vakarus nuo Vyslos (Топоров 1982; Schall 1970)

Suomių lingvistas L. Posti ir estų P. Ariste baltiškų finougrų kalbų skolinių paplitimą siejo su žemdirbystės bei gyvulininkystės pradžia. Kadangi tokių skolinių rasta ir Volgos bei Kamos baseine, tad vėlyvajame neolite baltai turėję gyventi ir ten.

K. Būgos, o vėliau ir H. Moros (Moopa 1958: 12 ir kt.) nuomone, Padneprė galėjusi būti net baltų centras, iš kur jie atkeliavę į dabartinės sritis. Lingvistų duomenys ir paskatino archeologus pamėginti susieti baltiškų vietovardžių paplitimą visame tame didžiuliam plote su vėlyvajame neolite paplitusiomis 3 Virvelinės keramikos ir Laivinių kovos kirvių kultūromis – Pamarių, Padneprės ir Fatjanovo (pav. 193).

193 pav. Virvelinės keramikos kultūrų paplitimas Rytų Europoje: 1 – Pamarių kultūra, 2 – jos įtakos zona, 3 – Fatjanovo kultūra, 4 – Vidurio Padneprės kultūra

Archeologijos duomenys toli gražu ne tokie vienalyčiai kaip kalbos. Arealų skirtybės, priešingai nei lingvistų nurodytosios, yra daug didesnės negu bendrybės. Pabaltijyje paplitusią Pamarių kultūrą jau plačiai išnagrinėjome, tad tik priminsime, kad jos būdingieji bruožai yra molinės taurės vos išryškintu kakliuku, įraižų pluoštais puoštos amforos, plačiaangiai puodai, dažniausiai gražinti rumbais, ypač aukšti piltuvo pavidalo puodai ir pailgieji dubėnėliai.

Padneprėje (ir Desnos paupiais) paplitusi kultūra visai kitokia, nors pasiitako ir panašių taurelių, tačiau pagrindinės jų formos skiriasi – taurės aukštu kaklu, o plačiausia pilvelio vieta – žemutinėje puodo dalyje, be to, dugnelis daugiausia priplotas, beveik apvalus. Kitokios ir amforos – plačiakaklės, apvaliu dugneliu. Kai kurie ornamentai panašūs: brūkšniuoti trikampiai, parketinis raštas ir kt., tačiau jie įprasti įvairioms Virvelinės (ir kitokios) keramikos kultūroms ir nieko neįrodo. Skiriasi ornamento atlikimo technika. Nevienodi net kovos kirviai (Артеменко 1967).

Dar labiau skiriasi Fatjanovo kultūra, kuriai būdingos rutulinės amforos apvaliu ar tik priplotu dugniuku, plačiaangės, taip pat apvaliu dugnu puodynės, apvaliadugniai segmento pavidalo dubenys ir kt. Kovos kirviai irgi skiriasi (Крайнов 1972).

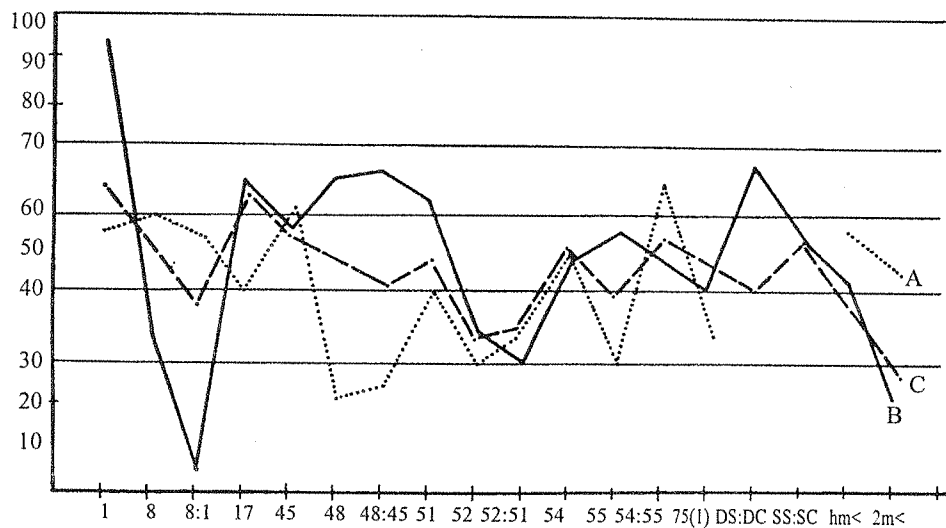
Pagal chronologiją, pastarąsias dvi kultūras mėginta kildinti iš Pamarių kultūros (Крайнов 1972: pav. 75), tačiau to įrodyti niekaip negalima. O įrodant priešingai – galima remtis bent vienu pagrindiniu tipologijos dėsniu: plokščiadugnis puodas (Pamarių kultūros) niekad negali virsti apvaliadugniu (Fatjanovo tipo); taigi įmanoma tik atvirkštinė evoliucija. Vadinasi, visos 3 kultūros yra savarankiškos, tačiau tai kartu nepaneigia, jog jos visos galėjo būti baltiškos. Kildinti jas vieną iš kitos nėra jokios prasmės, nes visos bendrybės galiausiai yra tik paveldėtos iš bendrojo Virvelinės keramikos kultūros horizonto. Bandymai tiesiogiai visas jas susieti – idealo ieškojimas. Yra žinoma iš etnografijos, kad 3 pagrindiniai komponentai – kalbos, antropologijos ir kultūriniai duomenys – niekada idealiai nesutampa. Taigi nebūtina įrodyti tiesioginį genetinį šių kultūrų ryšį – per daug suprastintas būtų kilmės aiškinimas.

Kalbos duomenis paremia **antropologijos**. Virvelinės keramikos ir Laivinių kovos kirvių kultūrų žmonės yra labai panašūs, nors paplitę tokioje plačioje teritorijoje.

Iš ankstyvųjų virvelininkų (bendrojo horizonto ateivių) Lietuvoje turime 4 ryškesnes kaukoles, neseniai iškastas Plinkaigalyje. G. Česnio duomenimis (Butrimas ir kt. 1985: 19–22), tai buvusios nepaprastai masyvios ultradolichokraninės smegeninės, platoko, labai griežtos profiliuotės veido moterys. Joms labai artimos ir Kaliningrado srities Каупо (dab. Mochovoje) pilkapio (Perret 1943: 337–340), Fatjanovo kultūros (Денисова 1975: 99–111) ir pagaliau Estijos Laivinių kovos kirvių kultūros žmonių (Марк 1956: lent. I) kaukolės.

G. Česnio duomenimis (Butrimas ir kt. 1985: 22), Nemuno bei Narvos ir Virvelinės keramikos, arba Laivinių kovos kirvių, kultūrų antropologinės serijos sudaro visai priešingus polius. Pirmasis tipas mezomorfinis, mezokraninis, vidutinio veido ir mažų vertikalių smegeninės, veido ir jo detalių matmenų, o antrasis – hipermorfinis, ryškiai dolichokraninis, vidutinio veido ir didelių vertikalių matmenų. Šių abiejų fone labai būdinga Pamarių kultūros serija, kuri užima tarpinę padėtį tarp šių abiejų, nors jos kreivė arčiau pirmųjų serijų. Pamarių kultūroje susiliejusios minėtosios serijos, kurioms artima ir Rutulinių amforų kultūros serija, aukštesnė tik kaukolių viršutinioji veido dalis. Pamarių kultūros kaukolės rodo, kad metizacijos procesas dar nebuvo baigtas. Indoeuropeizacija čia vyko ne vienu metu (pav. 194).

Tai atspindi ir pastarųjų metų radiniai Duonkalnyje. G. Česnio duomenimis (Butrimas, Česnys 1990; Česnys 1991; Kuskas ir kt. 1985: 49–56), ten buvo palaidoti vidutinio masyvumo, mezokraninės smegeninės, plataus, aukšto veido žmonės. Pavyko nustatyti tik vienos moters veido profiliuotę. Jos gana didelis nosies atsikišimo kampas, nosies šaknis pakankamai išvešėjusi, veido vidurio horizontalus kampas mažas (europidinis), o jo viršaus kampas europidų mastu šiek tiek per didelis. Gal tai Narvos ir Nemuno kultūros žmonių smegeninės formos ir suplokštėjusio veido užuomina? Vėlesnių laikų (II–XII a. po Kr.) lietuvių bei latvių protėvių antropologiniai tyrimai parodė, kad tada buvęs antropologinis baltų tipas žinomas nuo akmens amžiaus (Денисова 1980: 26). Pietų Latvijoje turime šiek tiek medžiagos iš vėlyvojo neolito Kreičių kapinyno netoli Ludzos. Čia išsiskyrė griežtai europidinis (vy-

194 pav. Suvestinės kraniologinės Pietryčių Pabaltijo serijos, lyginant su pasaulio įvairove. A – Nemuno ir Narvos kultūrų, B – Virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros, C – Pamarių kultūros (Česnys 1991)

riškos kaukolės) ir su rytietiška priemaiša (moteriškos kaukolės) tipas, o viename kape rastas suriestoje padėtyje mirusysis aiškiai liudija buvus ryšių su Virvelinės keramikos kultūra (Денисова 1975: 68–69).

Šiaurės Latvijoje, sprendžiant iš Zveiniekų ir Abuoros kapinynų, gyveno daugiausia vidutiniagalviai, plokštoko veido, atsikišusiais skruostikauliais žmonės (Денисова 1975: 66 ir kt.).

Kaip jau minėta, mišrus antropologinis tipas su silpnesniais europidiniais požymiais Šiaurės rytų Lietuvoje (Kretuono 1A gyvenvietėje) rastas jau vidurinio neolito pabaigoje. Gali kilti klausimas, ar šie žmonės buvo laikomi svetimais, ir apskritai – kaip tais laikais buvo suprantamas svetimumas. Egzogaminiai papročiai reikalavo šeimą sudaryti su kitos giminės partneriu, tačiau nežinome, kas buvo laikoma kita gimine, o kas – svetima. Iš Pietryčių Latvijos Kreičių kapinyno medžiagos atrodo, kad vietiniams baltams ateivės tiko į žmonas.

R. Denisovos nuomone, didžiulėje Europos Virvelinės keramikos kultūrų bendrijoje, antropologijos duomenimis, galima skirti keletą tarp savęs genetiškai nesusijusių grupių. Vieną iš jų sudaro Pamarių kultūros, Estijos Laivinių kovos kirvių ir Fatjanovo kultūros gyventojai – tai ryškūs ilgagalviai, gana plataus veido, atsikišusia nosimi. Estijos Laivinių kovos kirvių kultūros kaukolės artimesnės Fatjanovo kultūros gyventojų kaukolėms negu Pamarių kultūros (Денисова 1975: 102–103). Visai kitą grupę sudaro Saksonijos–Turingijos, Pietvakarių Vokietijos ir Čekijos virvelininkų kaukolės. Trečiąją – Pietryčių Lenkijos ir Slovakijos gyventojų kaukolės, kurioms artimos ir Vakarų Ukrainos (Денисова 1975: 108).

Ilgagalvis plačiaveidis antropologinis tipas mezolito pabaigoje – neolito pradžioje, t. y. VI–V tūkstantmetyje pr. Kr., buvo paplitęs daug plačiau – nuo Šiaurės vakarų Prancūzijos vakaruose iki Dnepro rytuose, nuo Silezijos pietuose iki Pabaltijo šiaurėje. IV–III tūkstantmetyje pr. Kr. ta teritorija sumažėjo – šis tipas aptinkamas tik Pabaltijyje, Padneprėje ir Lenkijoje (Piltuvėlinių taurių kultūroje). Buvo spėjama, kad vėlyvojo neolito nauji ateiviai ešą tolimi palikuonys žmonių, kilusių iš sričių į pietryčius ar pietvakarius nuo Pabaltijo. O R. Denisovos nuomone, labai galimas daiktas, kad Pietų Lietuva ir gretimos Rytų bei Vidurio Europos sritys buvusios ilgagalvio europido protėvynė; iš jo susidaręs minėtoms 3 Virvelinės keramikos kultūroms būdingas baltų antropologinis tipas (Денисова 1975: 112–114; 1980: 26–31).

Baltų protėvynės klausimas yra labai senas. Vienas iš pirmųjų jį palietė J. R. Aspelinas (Aspelin 1877), kuris, remdamasis savo turima medžiaga – akmeniniais kirvukais, pabandė išskirti „lietuviškąją sritį“. Vėliau baltai nebebuvo atskiriami nuo viso Virvelinės keramikos kultūros konteksto. Tik apie XX šimtmečio vidurį pasirodė darbų, kuriuose Pamarių, Padneprės ir Fatjanovo kultūros, remiantis keramika, įvardytos baltiškomis (Kilian 1955; 1983; Моора 1958). Svarbus pagrindas buvo baltiški vietovardžiai. Pasitelkta ir antropologija. Nors šis klausimas vien antropologijos duomenimis neišsprendžia-

mas, tačiau antropologija vis dėlto daug padeda. Aišku, kad Rytų ir Pietryčių Pabaltijo Virvelinės keramikos kultūros antropologinis tipas tiesiogiai genetiškai nesisieja su Saksonijos-Tiuringijos antropologiniu tipu (Денисова 1975: 118–119), tad iš ten negalima kildinti Pamarių kultūros, kaip mėgino daryti kai kurie ankstesni archeologai. Ukraina taip pat negalėjo būti baltų protėvynė, nes ten paplitę labai mišraus antropologinio tipo Duobinės ir Katakombinės kultūros gyventojai. R. Denisovos nuomone, baltiškų kultūrų protėvynė turėjusi būti į šiaurę nuo Vyslos ir Dnepro vidurupio.

Suderinę visų trijų mokslų duomenis, galime schemiškai pavaizduoti trijų Rytų Europos, be abejo, baltiškų, Virvelinės keramikos kultūrų ryšius. Baltai, kaip kalbinis bei fizinis tipas, turėjo susidaryti Nemuno bei jai giminiškų ankstyvojo neolito kultūrų paplitimo srityje, greičiausiai apėmė ir pietinius Narvos kultūros plotus. Archeologiškai galima įrodyti, kad Pamarių kultūra labai daug ką perėmusi iš vietinių Nemuno ir Narvos kultūrų. Virvelinės keramikos kultūros (bendrojo horizonto) atsiradimas – tai ne koks didelis gyventojų judėjimas, ne Europos tautų kraustymasis. Žinoma, atėjo naujų gyventojų, tačiau svarbiausia, kad ėmė plisti naujos kultūros formos, kurias gyventojai jau buvo pasiruošę priimti. Į Lietuvą ši kultūrinė įtaka ėjo iš pietvakarių ir buvo labai greitai priimta. Visai svetimos genties žmonės į šį kraštą negalėjo atsinešti upėvardžių. Šitai rodo ir tai, kad lietuviškieji yra labai artimi patiems seniausiems indoeuropietiškiems (Schmid 1972; Вахарач 1980). Galbūt jų pradmenų reikėtų ieškoti jau neolitinėse Nemuno bei Narvos kultūrose, nors šių, kad ir žinant, jog buvo europidinės, indoeuropietiškomis pavadinti dar negalima. Šias kultūras suindoeuropietino Virvelinės keramikos kultūra, kuri nebūtinai atsispindėjo puodų ornamentikoje.

Yra nuomonių, kad baltų pradžios reiktų ieškoti tik Brūkšniuotosios keramikos kultūros paplitimo laikotarpiu (t. y. vėlyvajame žalvario amžiuje ir ankstyvajame geležies amžiuje), o pastarąją kildinti iš vėlyvosios Narvos kultūros Šiaurės rytų Lietuvoje ir gretimose Baltarusijos srityse (Girininkas 1989; 1990a). Kad šios kultūros buvo baltiškos, abejonių nėra, tačiau, matyt, jos vėlesnės, nes kitaip liktų nepaaiškintas vienas iš pagrindinių klausimų – baltiškųjų vietovardžių paplitimo Rytuose laikotarpio klausimas.

Taip pat negalima vadinti baltais visų nuo seniausių laikų Lietuvos teritorijos gyventojų (Girininkas 1994), nors jų biologinio tęstinumo ir niekas neginčija. *Baltai* yra filologinė sąvoka, ir jais tegalima vadinti tuos žmones, kurie paliko baltiškuosius vietovardžius, t. y. kalbėjo baltų kalba.

Į Padneprę virvelininkai atsikėlė kiek vėliau, todėl bendrojo horizonto palikimas čia ne toks ryškus. Vos atsikėlusius juos iš karto labai smarkiai ėmė veikti iš Ukrainos vakarų plintanti Rutulinių amforų kultūra, kuri jiems suteikė visai kitą atspalvį. Baltiška ši grupė pasidarė tik vietoje – tai ne gryna atėjūnų kultūra, nes nuo seno ten gyveno europidinės gentys, priklausiusios Nemuno kultūrai giminiškai Dnepro-Doneco kultūros atplaišai, vadinamajai Strumelio-Gastiatino kultūrai.

Taigi prie Dnepro susidarė savita Vidurio Padneprės kultūra, kuri turėjo tendenciją plisti. Didžiulei jos atšakai patraukus į Volgos bei Okos tarpupį, ėmė formuotis savitas ir gajus Fatjanovo kultūros židiny. Tačiau ir šioje srityje Padneprės kultūra rado senųjų europidų palikuonių – tai Volgos aukštupio kultūros gyventojai, beje, jau susimaišę su finougriškomis gentimis ir sukūrę naują, vadinamąją Volosovo, kultūrą (Крайнов 1980). Joje, matyt, dar buvo senojo europidinio palikimo, tad naujiesiems ateiviams nebuvo sunku įsilieti į juos ir daryti įtaką Šiaurės Pabaltijui – Estijai ir Šiaurės Latvijai.

Iš Padneprės Virvelinės keramikos kultūra plito ir tiesiai į šiaurę. Čia ji sudarė nedidelį, bet savitą židinį Estijoje, be to, iš Rytų dar veikiama Fatjanovo kultūros. Apsuptas mongolidinių genčių, šis židiny greitai užgeso. Estijos virvelininkų puodų formos ir antropologinis tipas, artimesnis fatjanoviečiams, o ne Pamarių kultūros gyventojams, dar kartą patvirtina, kad pagrindinis virvelininkų kelias į Estiją ir toliau į Suomiją ėjo ne pajūriu, o Dnepru.

Taigi reiktų manyti, kad visų trijų baltiškų kultūrų giminystė buvo prasidėjusi anksčiau, negu susidarė Virvelinės keramikos kultūra. O gana ryškios jų paplitimo sričių ribos (pav. 193) rodo, jog nuo vėlyvojo neolito jos ėmė eiti savais keliais ir nepalaikė beveik jokių (nebent mainų) ryšių. Veikiamos įvairiausių vietinių veiksmių, šios baltiškos kultūros nuėjo ilgą ir sudėtingą raidos kelią. Neolite apčiuopiame tik pačią tų procesų pradžią. Ankstyvuojant metalų laikotarpiu jie bus dar sudėtingesni. Nebendraudančias, uždaras ir viena nuo kitos nutolusias baltų gentis perskyrė vėliau vėl tuo pačiu Dnepru į šiaurę plaukianti slavų banga. Sustabarėjusių baltų genčių į rytus nuo Lietuvos kai kur randama dar net istorinių laikų pradžioje.

Literatūra

- Äyräpää A. 1933. Über die Streitaxkulturen in Russland // ESA, 8.
Arnal J. 1954. Les boutons perforés en V // Bulletin de la Société préhistorique Française, 51: 255–268.
Aspelin J. R. 1877. Antiquités du Nord Finno-Ougrien. I. Ages de la pierre et du bronze. Helsingfors.
Bagušienė O., Rimantienė R. 1974. Akmeniniai gludinti dirbiniai // Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Vilnius: 84–205.
Biezais H. 1972. Die Himmlische Götterfamilie der alten Letten. Uppsala.
Biezais H. 1974. Lichtgott der alten Letten. Stockholm.
Becker C. J. 1981. Probleme der ältesten Phase der Einzelgrabkultur in Dänemark // JMV, 64: 109–116.
Beehrbohm W. 1833. Nachricht von heidnischen Gräbern auf der Kurischen Nehrung // Preußische Provinzialblätter, 9: 84–89.
Behm-Blanke G. 1960. Zur Typologie der jungsteinzeitlichen Zelt- und Hüttenanlagen Europas // AuF, 5/5: 203–209.
Behrens H. 1981. Die Schnurkeramik – nur ein Problem der Klassifikation? // JMV, 64: 9–14.

- Behrens H., Schröter E. 1980. Siedlungen und Gräber der Trichterbecherkultur und Schnurkeramik bei Halle (Saale). Berlin.
- Berendt G. 1875. Altpreußische Küchenabfälle am Frischen Haff // SPÖG, 16: 117–126.
- Bezenberger A. 1889. Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner. Stuttgart.
- Bezenberger A. 1893a. Bericht des Vorsitzenden über die von ihm im vorigen Jahre auf der Kurischen Nehrung gemachten steinzeitlichen Funde // Sb. Prussia, 18: 36–45.
- Bezenberger A. 1893b. Accessionen des Prussia-Museums // Sb. Prussia, 18: 128–132.
- Bezenberger A. 1895. Accessionen des Prussia-Museums // Sb. Prussia, 19: 235–267.
- Bezenberger A. 1896–1900. Über einen bei Lankuppen, Kr. Memel, gemachten steinzeitlichen Fund // Sb. Prussia, 21: 325–326.
- Bohne-Fischer H. 1941. Ostpreußens Lebensraum in der Steinzeit // Schriften der Albertus-Universität. Naturwissenschaftliches Reihe, 2.
- Bosch-Gimpera P. 1960. El problema indoeuropeo. Mexico.
- Bosch-Gimpera P. 1961. Das europäische Neolithikum und seine Völker: Die Indogermanenfrage // Bericht Hamburg: 130–142.
- Brazaitis D. 1992. Akmens amžiaus tyrinėjimai Vokės aukštupyje // ATL 1990/91: 5–8.
- Browall H. 1986. Alvastra påbyggnad. Social och ekonomisk bas. Stockholm.
- Brøndsted J. 1960. Nordische Vorzeit. 1. Steinzeit in Dänemark. Neumünster.
- Buchvaldek M. 1966. Die Schnurkeramik in Mitteleuropa // Památky archeologické, 57: 126–171.
- Buchvaldek M. 1969. Schnurkeramischen Kulturen // Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas (Jan Filip. red.). Prag, 2: 1239–1245.
- Buchvaldek M. 1980. Cordet Pottery Complex in Central Europe // The Journal of Indo-European Studies, 8–3/4: 393–406.
- Buchvaldek M. 1984. Kultura se šnurovou keramikou ve střední Evropě // Praehistorica XII.
- Būga K. 1924. Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung // Steilberg-Festschrift. Leipzig: 22–35.
- Būga K. 1961. Rinkiniai raštai. Vilnius, 3: 518–550, 551–583, 610–611.
- Butrimas A. 1982. Akmens amžius Žemaičių aukštumoje. Daktariškės neolito gyvenvietė. Vilnius.
- Butrimas A. 1988. Daktariškės 5-os neolito gyvenvietės tyrinėjimai 1987 m. // ATL 1986/87: 5–7.
- Butrimas A. 1992. Corded Pottery Culture Graves from Lithuania // Praehistorica, XIX: 307–311.
- Butrimas A. 1996. Šarnelės akmenų amžiaus gyvenvietė // LA, 14
- Butrimas A., Česnys G. 1990. The Emergence of the Pamarių (Baltic coastal) Group of Indo-europeans according to Archaeological and Anthropological Data // The Journal of Indo-European Studies, 18–3/4: 377–395.
- Butrimas A., Kazakevičius V., Česnys G., Balčiūnienė I., Jankauskas R. 1985. Ankstyvieji virvelinės keramikos kultūros kapai Lietuvoje // LA, 4: 14–24.
- Childe G. V. 1926. The Aryans: A Study of Indo-European Origins. London.
- Clark J. G. D. 1952. Prehistoric Europe. The Economic Basin. London. (Кларк Дж. Г. Д. 1953. Доисторическая Европа. Москва.)
- Clason A. 1969. Einige Bemerkungen über Viehzucht, Jagd und Knochenbearbeitung der Mitteldeutschen Schnurkeramik // VLH, 24: 173–195.
- Coles J. 1990. Bilder från forntiden. Uddevalla.
- Česnys G. 1991. The Neolithic and Bronze Age Man in South-East Baltic Area. 2. Multivariate Approach // Homo, 42/2: 130–149.
- Ebbesen K. 1975. Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. København.
- Edgren T. 1958. Eknäs-graven. Ett bidrag till kännedomen om botyxnkulturen i östra Nyland // FM: 27–51.
- Edgren T. 1970. Studier över den snörkeramiska kulturens keramik i Finland. Helsingfors.
- Ehrlich B. 1923. Das neolithische Dorf bei Wieck-Luisenthal (Kr. Elbing) am Frischen Haff // Prussia, 24: 115–142.
- Ehrlich B. 1925. Eine zweite Siedlung aus der jüngeren Steinzeit bei Wieck-Luisenthal, Kr. Elbing // Elbinger Jahrbuch, 4: 113–122.
- Ehrlich B. 1934. Ein jungsteinzeitliches Dorf der Schnurkeramiker in Succase, Kr. Elbing // Altschlesien, 5: 60–64.
- Ehrlich B. 1936. Succase // Elbinger Jahrbuch, 12/13: 41–98.
- Ehrlich B. 1941. Schnurkeramische Pfostenhäuser bei Tolkemit, Kr. Elbing // Mannus, 32: 44–56.
- Ekhholm G. 1927. Nordischer Kreis. Steinzeit // Reallexikon, 9: 6–59.
- Engel C. 1935. Vorgeschichte der altpreußischen Stämme. Königsberg.
- Frödin O. 1910. Ein schwedischer Pfahlbau aus der Steinzeit // Mannus, 2: 109–152.
- Gaerte W. 1923. Die neolithische Ostpreußenhacke mit Schlangenkopf, ihre Entwicklung und Verbreitung // Elbinger Jahrbuch, 3: 140–143.
- Gaerte W. 1927. Die steinzeitliche Keramik Ostpreußens. Königsberg.
- Gaerte W. 1929. Urgeschichte Ostpreußens. Königsberg.
- Gaerte W. 1933. Die ostbaltische Erdhacke mit Schlangenkopf und ihre europäische Beziehungen // Prussia, 30/1: 241–254.
- Gaerte W. 1938. Ein nordisches Regenzeichen // Prussia, 32/1: 43–47.
- Gandert O. F. 1964. Zur Frage der Rinderanshirrung im Neolithikum // Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz, 11: 34–56.
- Gimbutas M. 1956. The Prehistory of Eastern Europe. Cambridge.
- Gimbutas M. 1973. The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500–2500 B. C. // The Journal of Indo-European Studies, 1/2: 163–214.
- Gimbutas M. 1977. The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralist into Copper Age in Europe // The Journal of Indo-European Studies, 5/4: 277–339.
- Gimbutas M. 1979. The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500–2500 B. C. // Archives Suisses d'anthropologie generale, 43/2: 113–137.
- Gimbutas M. 1980. The Kurgan Wave N 2 3400–3200 B. C. into Europe and the Following Transformation of Culture // The Journal of Indo-European Studies, 8/3: 273–317.
- Gimbutienė M. 1985. Baltai priešistoriniais laikais. Vilnius.
- Girininkas A. 1977. Šiaurės rytų Lietuvos akmenų amžiaus paminklai. Jaros I neolito (III tūkstantmetis prieš m. e.) gyvenvietė // MAD'A, 3 (64): 63–72.
- Girininkas A. 1986. Žemaitiškės 3-ios gyvenvietės tyrinėjimai 1984–1985 // ATL 1984/85: 7–9.
- Girininkas A. 1989. Narvos kultūra ir baltų kilmės klausimas // Lietuvos istorijos metraštis 1988: 5–28.
- Girininkas A. 1990a. Rytų baltų gimimas, arba tradicijos galia // Lituania, Nr. 1: 5–12, Nr. 2: 3–12.
- Girininkas A. 1990b. Tyrinėjimai prie Kretuono ežero // ATL 1988/89: 9–15.
- Girininkas A. 1994. Baltų kultūros ištakos. Vilnius.
- Glob P. V. 1945a. Studier over den jyske Enkelgravkultur // Aarbøger 1944.
- Glob P. V. 1945b. Ploughs of the Døstrup-Type found in Denmark // Acta Archaeologica, XVI: I. København.
- Glob P. V. 1951. Ard og Plov i Nordens Oldtid // Jysk archaeological Selskabs Skrifter. I. Aarhus: 14–108.
- Glob P. V. 1952. Danske Oldsager. II. Yngre stenalder. København.
- Groß H. 1939. Moorgeologische Untersuchungen der vorgeschichtlichen Dörfer in Zedmar-Bruch // Prussia, 33: 100–169.
- Guyan W.U. 1954. Mensch und Urlandschaft der Schweiz. Zürich.
- Gurina N. 1959. Niektóre nowe materiały do pradziejów Mierzei Kurońskiej i Sambii // Rocznik Olsztyński, 2: 195–204.

- Hagberg U. E. 1966/67. The Archaeology of Skedemose. 1, 2. Stockholm.
- Häusler A. 1969. Die östlichen Beziehungen der schnurkeramischen Becherkulturen // *Becherkulturen*: 255–274.
- Häusler A. 1971. Die Bestattungsriten des Früh- und Mittelneolithikums und ihre Interpretation // *Evolution und Revolution im alten Orient und in Europa*. Berlin: 101–119.
- Häusler A. 1981. Zur Frage der Beziehungen zwischen dem nordpontischen Raum und den neolithischen Kulturen Mitteleuropas // *JMV*, 64: 229–236.
- Heydeck J. 1909. Kultur- und Wohnstätten der Steinzeit in Ostpreußen // *Sb. Prussia*, 22: 202–206.
- Hollack E. 1895. Bericht des Herrn Lehrer Hollack über seine Untersuchungen und Ausgrabungen auf der Kurischen Nehrung // *Sb. Prussia*, 19: 146–161.
- Hollack E. 1896. Bericht des Herrn Hollack über seine diesjährigen Ausgrabungen // *Sb. Prussia*, 20: 111–123.
- Hollack E. 1900. Bericht des Herrn Stellvertr. Rektor Hollack über seine Untersuchungen auf der Kurischen Nehrung // *Sb. Prussia*, 21: 307–311.
- Hollack E. 1908. Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen. Berlin.
- Jaanits L. 1957. Neue Gräberfunde auf dem spätneolithischen Wohnplatz Tamula in Estland // *SMYA*, 58: 80–100.
- Jaanits L. 1965. Die frühneolithische Kultur in Estland // *Congressus secundus internationalis Fennougristarum Helsinki*. Helsinki, 8/2: 12–25.
- Jaanits L. 1971. Über die estnischen Bootäxte vom Karlova-Typus // *FM*: 46–76.
- Jaanits L. 1974. Über die gemeinsame archäologische Kultur der ostseefinnischen Stämme // *Советское финно – угроведение*. Таллин, 10/4: 225–237.
- Jablonskytė-Rimantienė R. 1965. Radikių akmens amžiaus stovykla // *MAD'A*, 1 (18): 33–45.
- Jankowska D. 1980. Kultūra pucharow lejkwatych na Pomorzu srodkowym. Grupa Łupawska. Poznań.
- Jazdzewski K. 1931. Die östliche Trichterbecherkultur in Nordwestpolen // *Congressus Secundus Archaeologorum Baltiorum Rigae* 19–23. VIII 1930. Riga 75–90.
- Juodagalvis V. 1988. Akmens amžiaus paminklų tyrinėjimai Šešupės baseine // *ATL* 1986/87: 18–20
- Juodagalvis V. 1992a. Kubilėlių vėlyvojo neolito gyvenvietė // *LA*, 8: 34–56.
- Juodagalvis V. 1992b. Gluobių gyvenviečių tyrinėjimai // *ATL* 1990/91 I: 23–27.
- Kabailienė M. 1959. Augalijos raida vėlyvajame ledynmetyje ir poledynmetyje Lietuvos ir pietinės Latvijos pajūrio zonoje // *Geografinis metraštis*, 2: 477–505.
- Kempisty E. 1969. Kultura o piętnastu nazwach // *Z. Otchłani Wieków*, 35: 102–106.
- Kilian L. 1939. Das Siedlungsgebiet der Balten in der älteren Bronzezeit // *Altpreußen*, 3/4: 107–114.
- Kilian L. 1955. Haffküstenkultur und Ursprung der Balten. Bonn.
- Kilian L. 1983. Zur Ursprung der Indogermanen. Bonn.
- Klebs R. 1882. Der Bernsteinschmuck der Steinzeit. Königsberg.
- Kossinna G. 1902. Die indogermanischen Fragen archäologisch beantwortet // *Zeitschrift für Ethnologie*, 34: 161–222.
- Kossinna G. 1909–1910. Der Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach dem Osten // *Mannus*, 1, 2.
- Kossinna G. 1928. Ursprung und Ausbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Leipzig.
- Kostrzewski J. 1931a. Über die jungsteinzeitliche Besiedlung der polnischen Ostseeküste // *Congressus Secundus Archaeologorum Baltiorum Rigae*. Riga: 55–64.
- Kostrzewski J. 1931b. Motyki kamienne typu Litewskiego z Pomorza i Północnej Wielkopolski // *Zapiski towarzystwa naukowego w Toruniu*, 8/ 11–12: 297.
- Król D. 1992. The elements of Settlements in Rzucewo Culture // *Prachistorica*, XIX: 291–299.
- Kruk J., Milisauskas S. 1979. Befestigungen der späten Polgar-Kultur bei Bronocice (Polen) // *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 9: 9–13.
- Kruk J., Milisauskas S. 1985. Bronocice. Osiedle obronne ludności kultury Lubelsko-Wołyńskiej. Wrocław.
- Krzak Z. 1970. The Złota Culture // *NP*: 333–355.
- Krzak Z. 1976. The Złota Culture. Wrocław, W-wa, Kraków, Gdańsk.
- Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. 1961. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius.
- Kulikauskienė R. (red.) 1987. Lietuvių etnogenezė. Vilnius.
- Kunskas R. 1989. Stratigrafijos ir paleogeografijos pastabos // *Rimantienė R. Nida. Senųjų baltų gyvenvietė*: 31–35.
- Kunkel O. 1932. Einige Neufunde aus Pommern // *Mannus*, 24: 270–279.
- Kunskas R., Butrimas A., Česnys G., Balčiūnienė I., Jankauskas R. 1985. Duonkalnis: vėlyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas // *LA*, 4: 25–66.
- La Baume W. 1933. Der vorgeschichtliche Pflug // *Mannus*, 25: 73–75.
- Lomberg E. 1973. Die Flintdolche Dänemarks. København.
- Loze I. 1974. Akmens laikmeta dzintara rotas Lubānas ziemenē // *AuE*, 11: 53–62.
- Loze I. 1975. Neolithic Amber Ornaments in the Eastern Part of Latvia // *PA*, 23: 49–82.
- Loze I. 1978. Neolita celtnu vietas Austrumbaltijā // *AuE*, 12: 7–23.
- Machnik J. 1969. Die wichtigsten Entwicklungsstufen der schnurkeramischen Kultur in Kleinpolen // *Becherkulturen*: 237–243.
- Machnik J. 1970. The Cordet Wara Culture and Cultures from the Turn of the Neolithic Age and the Bronze Age // *NP*: 383–430.
- Machnik J. 1979. Krąg kultury ceramiki sznurowej // *PZP* II: 334–411.
- Malmer M. P. 1962. Jungneolithische Studien // *Acta Archaeologica Lundensia*, Bonn, Lund, 2.
- Malmer M. P. 1983. Alvastra paelebygning // *Skalk*, 4. Højbjerg.
- Mallory J. P. 1994. In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth. London.
- Maringer J. 1977. Die Schlange in Kunst und Kult der vorgeschichtlichen Menschen // *Antropos*, 72/ 5–6: 881–920.
- Maringer J. 1978. Der Fisch in Kunst und Kult der vor- und frühgeschichtlichen Zeit // *Antropos*, 73/ 5–6: 737–938.
- Matthias W., Schultze-Mötel J. 1969. Kulturpflanzenabdrücke an schnurkeramischen Gefäßen aus Mitteldeutschland // *JMV*, 53: 309–344.
- Mazurowski R. F. 1983. Bursztyn w epoce kamienia na ziemiach polskich // *Materiały starożytne i średniowieczne*. V. Warszawa: 7–134.
- Mazurowski R. F. 1985. Amber Treatment Workshops of the Rzucewo Culture in Zulawy // *Przegląd archeologiczny*, 32: 5–60.
- Meinander C. F. 1954. Die Kiukaiskultur // *SMYA*, 53.
- Menghin O. 1931. Weltgeschichte der Steinzeit. Wien.
- Milisauskas S., Kruk J. 1991. Utilization of Cattle for Fraction during the Later Neolithic in Southeastern Poland // *Antiquity*, 65/248: 562–566.
- Müller-Beck J. 1965. Burgäshi-See, Süd. Holzgeräte, 5. Zürich.
- Müller-Karpe H. 1966. Handbuch der Vorgeschichte. München.
- Nagel E. 1990. Zum neolithischen Siedlungswesen in Mitteleuropa // *Mitteilungen des Bezirksfackausschusses für Ur- und Frühgeschichte Neubrandenburg*, 37: 9–15.
- Neugebauer W. 1936. Vorgeschichtliche Siedlungen in Lärchwalde, Kreis Elbing // *Elbinger Jahrbuch*, 2 (13): 99.
- Neustupný E. 1965. Hrob z Tušinic a některé problémy kultur se šnurovou keramikou // *Památki archeologické*, 56/2: 392–456.
- Okulicz J. 1973. Pradzieja ziem Pruskich od późnego paleolitu do VI w. n. e. Olsztyn.
- Pape W. 1981. Bemerkungen zur relativen Chronologie der Schnurkeramik // *JMV*, 64: 23–50.

Perret G. 1943. Jungsteinzeitliche und frühbronzezeitliche Skelettreste Alt-Preußens // *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Erb- und Rassenbiologie*, 2/3: 334–366.

Preidel H. 1953. Die vor- und frühgeschichtlichen Siedlungsräume in Böhmen und Mären. München.

Puzinas J. 1938. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys. Kaunas.

Renfrew C. 1987. *Archaeology and Language*. London.

Rimantienė R. 1960. Pirmykščiai būstai Samantonyse (Širvintų raj.) // *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, 1: 56–65.

Rimantienė R. 1979. Šventoji. 1. Narvos kultūros gyvenvietės. Vilnius.

Rimantienė R. 1980. Šventoji. 2. Pamarių kultūros gyvenvietės. Vilnius.

Rimantienė R. 1985a. Nemuno žemupio (tarp Kauno ir Veliuonos) vėlyvojo neolito paminklai // *LA*, 4: 80–98.

Rimantienė R. 1985b. Lynupio akmens amžiaus stovykla ir gyvenvietė // *LA*, 4: 98–111.

Rimantienė R. 1989. Nida. Senųjų baltų gyvenvietė. Vilnius.

Rimantienė R. 1991. Šakės – neolitinė gyvenvietė // *LA*, 8: 16–34.

Rimantienė R. 1992. Die Haffküstenkultur in Litauen // *Praehistorica*, XIX: 301–305.

Rimantienė R., Dvareckas V., Kudaba Č. 1979. Pajūrio pelkės archeologinių radinių slūgsojimo sąlygos // *Geografija ir geologija (LTSR aukštųjų m-ly mokslo darbai)*, 8: 131–139.

Rosenberg G. 1931. *Kulturströmungen in Europa zur Steinzeit*. Kopenhagen.

Rulf J. 1981. Zur inneren Chronologie der schnurkeramischen Subkarpatenkultur (Oberdnestr- und Podolische Gruppe) // *JMV*, 64: 217–228.

Sabaliauskas A. 1963. Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai // *Lietuvių kalbotyros klausimai*, VI: 109–136.

Schall H. 1964. Baltische Dialekte im Namengut Nordwestslaviens // *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 79: 123–170.

Schall H. 1970. Preußische Namen längs der Weichsel // *Donum Balticum*, Stockholm – Uppsala: 448–484.

Schiefferdecker P. 1873. Bericht über eine Reise zur Durchforschung der Kurischen Nehrung in archäologischer Hinsicht // *SPÖG*, 14: 33–69.

Schlette F. 1969. Siedlungswesen der Becherkulturen // *Becherkulturen*: 155–168.

Schmid W. 1972. Baltische Gewässernamen und das vorgeschichtliche Europa // *Indo-germanische Forschungen*, 77/1.

Schuchhardt C. 1934. *Vorgeschichte von Deutschland*. München, Berlin.

Schuldt E. 1974. Die steinzeitliche Inselsiedlung in Malchiner See bei Basedow, Kreis Malchin // *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg* 1973: 7–65.

Schultze-Mötel J. 1969. Kulturpflanzenfunde der Becherkulturen // *Becherkulturen*: 169–172.

Shramko B. A. 1992. Tilling Implements of South Eastern Europe in the Bronze Age and Early Iron Age // *Tools and Tillage*, VII/1: 48–64.

Siemen P. 1985. Some New Aspekts of the Corded Ware Culture in Central Europe // *IS-KOS*, 5: 49–55.

Siemen P. 1992. Social Structure of the Elbe-Saale Corded Ware Culture. A Preliminary Model // *Praehistorica*, XIX: 229–240.

Stenberger M. 1943. *Das Gräberfeld in Västerbjers auf Gotland*. Lund.

Strahm C. 1971. Die Gliederung der schnurkeramischen Kultur in der Schweiz // *Acta Bernensia*, 6. Bern.

Struve K. 1955. Die Einzelgrabkulturen in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen. Neumünster.

Sulimirski T. 1933. Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem // *La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques*. Varsovie: 287–308.

Szymańska A. 1968. Osada neolityczna w Lichnowym, powiat Malbork // *Pomórnia Antiqua*, 2: 177–188.

Szukiewicz W. 1901. *Szkice z archeologii przedhistorycznej Litwy*. 1. Epoka kamienna w gub. Wileńskiej. Wilno.

Szwed J. 1968. Sprawozdanie z badań osady kultury ceramiki sznurowej w Osłoninie, pow. Puck, w latach 1964 i 1965 // *Sprawozdania Archeologiczne*, 19: 17–22.

Šturms E. 1927. *Akmenslaikmets Latvijā*. 1. Dzīves vietas // *Latvijas vēstures pirmavoti*. 6. Rīga.

Šturms E. 1946. Die erste Schnurkeramische Siedlung in Lettland // *Contributions of Baltic University*. Hamburg, 17: 1–14.

Šturms E. 1953. Der ostbaltische Bernsteinhandel in der vorgeschichtlichen Zeit // *Commentationes Balticae*, 1: 167–205.

Šturms E. 1956. Der Bernsteinschmuck der östlichen Amphorenkultur // *Rheinische Forschungen zur Vorgeschichte*, 5: 13–50.

Šturms E. 1957. Betrachtungen zum Ursprungs- und Herkunftsproblem der Becherkultur // *MYA*, 58: 268–296.

Šturms E. 1961. Die Herkunft der Becher-Bootaxt-Kultur // *Bericht Hamburg*: 779–786.

Šturms E. 1970. Die steinzeitlichen Kulturen des Baltikums. Bonn.

Tetzlaff W. 1970. The Rzucewo-Culture // *NP*: 356–365.

Thomsen V. 1890. *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog*. København.

Tischler O. 1874. Bericht über die Wanderungen auf der Kurischen Nehrung // *SPÖG*, 15: 25–27.

Tischler O. 1875. Bericht über die Untersuchungen auf der Kurischen Nehrung // *SPÖG*, 16: 39.

Tischler O. 1877. Bericht über die praehistorisch-anthropologischen Arbeiten der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft // *SPÖG*, 18: 258–278.

Tischler O. 1882. Beitrag zur Kenntnis der Steinzeit in Ostpreußen und den angrenzenden Gebieten // *SPÖG*, 23: 17–40.

Tischler O. 1891. Bericht über die Archäologisch-Anthropologische Abteilung des Provinzial-Museums der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft bei Gelegenheit der Feier des 100-jährigen Bestehens der Gesellschaft 1890 // *SPÖG*, 31: 85–104.

Vanagas A. 1981. Lietuvių hidronimų semantika // *Lietuvių onomastikos tyrinėjimai*. Vilnius: 4–153.

Vanagas A. 1987. Prabaltai ir baltai. Baltų arealas toponimijos duomenimis // *Kulikauskienė (red)*. Lietuvių etnogenezė. Vilnius: 47–62.

Van Diest H. 1981. Zur Frage der „Lampen“ nach den Ausgrabungsfunden von Rosenhof (Ostholstein) // *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 11: 310–314.

Vasmer M. 1932. *Über die Ostgrenze der Baltischen Stämme* // *Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas*. Berlin.

Wahle E. 1932. *Deutsche Vorzeit*. Leipzig.

Walde A., Pakorny J. 1928–1933. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. 1–3. Berlin.

Wechler K. P. 1989. Steinzeitliche Rötelfraber von Schöpsdorf, Kr. Hoyerswerda // *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, 23: 41–54.

Wilke G. 1923. *Die Religion der Indogermanen in archäologischer Beleuchtung*. Leipzig.

Zagorskis F. 1961. Kreiču neolita kapulauks // *AuE*, 3: 3–18.

Zagorskis F. 1987. Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks. Rīga.

Żurek J. 1954. Osada z młodszej epoki kamiennej w Rzucewie, pow. wejherowski, i kultura rzucewska // *Fontes Archaeologici Posnaniensis* 1953. Poznań, 4: 1–42.

Анисимов А. Ф. 1959. *Космологические представления народов Севера*. Москва, Ленинград.

Артеменко И. И. 1967. *Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. Москва.

Артеменко И. И. 1975. Рец. на кн.: Ch. Strahm. Die Gliederung der Schnurkeramischen Kulturen in der Schweiz // СА, 4: 293–297.

Бахтеев Ф. Х. 1960. Очерки по истории и географии важнейших культурных растений. Москва.

Березанская С. С. 1971. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуговой керамики Украины и Белоруссии // СА, 4:36–49.

Бибиков С. Н. 1953. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА, 38.

Брюсов А. Я. 1961. Об экспансии культур с Боевыми Топорами в конце III тысячелетия до н. э. // СА, 3: 14–33.

Буров Г. М. 1969. О поисках древних деревянных вещей и рыболовных сооружений в старичных торфяниках равнинных рек // КСИА, 117: 130–134.

Буров Г. М. 1988. Запорный лов рыб в эпоху неолита в Восточной Европе // СА, 3: 145–160.

Бутримас А. 1982. Кремневые стамески в материале неолита Литвы // Древности Белоруссии и Литвы. Минск: 12–19.

Ванагас А. П. 1980. Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов // ЭЛБ: 119–123.

Ванкина Л. В. 1980. Шнуговая керамика на территории Латвии // ДИБ: 47–58.

Гирининкас А. 1982. Разница нарвской керамики развитого неолита в восточной и западной Литве // Древности Белоруссии и Литвы. Минск: 19–27.

Гирининкас А. 1990. Крятауонас. Средний и поздний неолит. Монография // LA, 7.

Гурина Н. Н. 1956. Оленеостровский могильник // МИА, 47.

Гурина Н. Н. 1961. Древняя история северо-запада Европейской части СССР // МИА, 87.

Гурина Н. Н. 1967. Из истории древних племен западных областей СССР // МИА, 144.

Гурина Н. Н. 1976. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР. Ленинград.

Денисова Р. Я. 1975. Антропология древних балтов. Рига.

Денисова Р. Я. 1980. Генезис балтов // ДИБ : 26–35.

Долуханов П. М., Тимофеев В. И., Левковская И. М. 1975. Стоянка Цедмар Д в Калининградской области // КСИА, 141: 76–83.

Зимица М. П. 1968. Стоянка позднего неолита и бронзы в Новгородской и Калининской областях // СА, 2: 136–158.

Иванов Вяч. Вс. 1972. Об одном типе архаичных знаков искусства и пиктографии // Ранние формы искусства. Москва: 105–133.

Исаенко В. Ф. 1976. Неолит Припятского Полесья. Минск.

Кочубинский А. А. 1897. Территория доисторической Литвы // МНП, I.

Крайнов Д. А. 1972. Древнейшая история Волго-Окского междуречья: фатьяновская культура II тысячелетия до н. э. Москва.

Крайнов Д. А. 1980. Фатьяновская культура в этногенезе балтов // ДИБ: 36–46.

Крижевская Л. Я. 1950. Неолитические мастерские верхнего Поволжья // МИА, 13: 55–69.

Кухаренко Ю. В. 1962. Первобытные памятники Полесья // Археология СССР, Б1–18.

Лозе И. А. 1973. Резная скульптура каменного века Восточной Прибалтики в соотношении с уральской скульптурой // Проблемы археологии Урала и Сибири. Москва: 174–182.

Лозе И. А. 1979. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. Рига.

Марк К. Ю. 1956. Вопросы этнической истории эстонского народа в свете

данных палеоантропологии // Вопросы этнической истории эстонского народа. Таллин: 219–242.

Мерперт Н. Я. 1965. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке // КСИА, 105: 10–20.

Мерперт Н. Я. 1976. Древнейшая культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуговой керамики // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. Москва: 10–127.

Моора Х. А. 1958. О древней территории расселения балтских племен // СА, 2: 9–33.

Паавер К. 1965. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене. Тарту.

Погодин А. 1901. Из истории славянских передвижений. Санкт-Петербург.

Римантене Р. К. 1966. Стоянки раннего неолита в юго-восточной Литве // Древности Белоруссии. Минск: 54–62.

Римантене Р. К. 1983. Рыболовные сооружения на берегу Балтийского моря, Швянтои // Изыскания по мезолиту и неолиту СССР. Ленинград: 73–78.

Рыбаков Б. А. 1965. Космология и морфология земледельцев энеолита // СА, 1: 24–47; 2: 13–33.

Рыбаков Б. А. 1976. Новое о культе небесного оленя // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. Москва. 56–63.

Рыбаков Б. А. 1981. Язычество древних славян. Москва.

Серебрянников Б. А. 1957. О некоторых следах исчезнувшего индоевропейского языка в центре Европейской части СССР, близкого к балтийским языкам // МАД'А, 1 (2): 69–72.

Слока Я. Я. 1975. Рыбы из стоянок каменного века на Лубанской низменности // ИАЛ, 8: 65–73.

Тимофеев В. И. 1978. Новые данные по хронологии неолита юговосточной Прибалтики // КСИА, 153: 34–37.

Тимофеев В. И. 1979. Памятники каменного века восточной части Калининградской области // КСИА, 157: 61–69.

Тимофеев В. И. 1980. Неолитические памятники Калининградской области и их место в неолите Прибалтики // Автореферат дис. канд. ист. наук. Ленинград.

Тимофеев В. И. 1983. Керамика неолитического поселения Утиное Болото 1 // КСИА, 173: 103–108.

Тимофеев В. И. 1992. Роль радиоуглеродных дат в хронологии неолита лесной зоны Восточной Европы // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. Санкт-Петербург: 49–52.

Топоров В. П. 1966. К вопросу о топонимических соответствиях на балтийских территориях и к западу от Вислы // Baltistica, 1(2): 103–111.

Топоров В. П., Трубачев О. Е. 1962. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Подднепровья. Москва.

Фролов Б. А. 1974. Числа в графике палеолита. Новосибирск.

Хотинский Н. А. 1978. Палеогеографические основы датировки и периодизации неолита лесной зоны Европейской части СССР // КСИА, 153: 7–14.

Чернявский М. М. 1978. Хронологические рамки неолита Северо-западной Белоруссии // КСИА, 153: 42–46.

Яблонските-Римантене Р. 1956. Стоянка каменного века Эйгуляй // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Москва: 11–31.

SANTRUMPOS

- AA – Acta Archaeologica. København.
 Aarbøger – Aarbøger for Nordisk Oldkyndighet og Historie. København.
 AET 1972/73 – Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1972 ir 1973 m. Vilnius, 1974.
 AP – Archeologia Polski. Warszawa.
 ATL 1974/75 – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1974 ir 1975 m. Vilnius, 1977.
 ATL 1976/77 – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1976 ir 1977 m. Vilnius, 1978.
 ATL 1978/79 – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1978 ir 1979 metais. Vilnius, 1980.
 ATL 1980/81 – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais. Vilnius, 1982.
 ATL 1984/85 – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1984 ir 1985 metais. Vilnius, 1986.
 ATL 1986/87 – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1986 ir 1987 metais. Vilnius, 1988.
 ATL 1988/89 – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais. Vilnius, 1990.
 ATL 1990/91 – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1990 ir 1991 metais. I. Vilnius, 1992.
 AuE – Archeologija un etnogrāfija. Rīga.
 AuF – Ausgrabungen und Funde. Berlin.
 Becherkulturen – Die Becherkulturen im Gebiet der DDR. Herausg. von H. Behrens, F. Schlette. Berlin, 1969.
 Bericht Hamburg – Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg von 24. bis 30. August 1958. Berlin.
 ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki.
 ETAT – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Tallinn.
 FM – Finskt Museum. Helsingfors.
 JMV – Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte. Haale/Saale, Berlin.
 MAD'A – Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. Vilnius.
 MAD'B – Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. B serija. Vilnius.
 ME – The Mesolithic in Europe. Edited by S. K. Kozłowski. Warszawa, 1973.
 MiE – Mesolithikum in Europa. Herausg. von B. Gramsch. Berlin, 1981.
 NP – The Neolithic in Poland. Edited by T. Wisłański. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1970.
 PA – Przegląd Archeologiczny. Poznań, Wrocław.
 PZ – Praehistorische Zeitschrift. Leipzig, Berlin.
 PZP I – Chmielewski W., Schild R., Więckowska H. Prahistoria Ziem Polskich. I. Paleolit i mezolit. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975.
 PZP II – Godłowska M., Kulczycka-Leciejewiczowa A., Machnik J., Wisłański T. Prahistoria Ziem Polskich II. Neolit. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979.
 Reallexikon – Reallexikon der Vorgeschichte. Herausg. von M. Ebert. Berlin, 1924–1932.
- Sb. Prussia – Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia Königsberg (nuo 26 – Prussia). Königsberg.
 SM – Suomen Museo. Helsinki.
 SMYA – Suomen Munaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki.
 SPÖG – Schriften der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg. Königsberg.
 WA – Wiadomości Archeologiczne. Warszawa.
 ZAV – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas vēstis. Rīga.
 ДИБ – Из древнейшей истории балтских народов по данным археологии и антропологии. Рига, 1980.
 ИАЛ – Известия Академии наук Латвийской ССР. Рига.
 КСИА – Краткие сообщения Института археологии. Москва, Ленинград.
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, Ленинград.
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, Ленинград.
 СА – Советская археология. Москва.
 СЭ – Советская этнография. Москва.
 ЭЛБ – Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980.

STONE AGE IN LITHUANIA

Summary

The latest Palaeolithic in Lithuania begins in the second half of the Allerød phase, 10th millennium B.C., when the Würm glaciation retreated and the climate became warmer. Two cultural groups are found in Lithuania: the Swiderian and the Baltic Magdalenian which includes Lyngby-Bromme, Ahrensburg, and similar cultures. A local culture developed from the above mentioned cultures in the Late Dryas phase (9th millennium B.C.). The greatest number of sites were found in southern Lithuania, usually on the second and third river terraces. Hunting played the most important role in the subsistence strategy. Furthermore, the production of flint was an important activity and it was obtained from gravel deposits. Ežerynas is the best known flint mine and production center in the Alytus district, southern Lithuania. The sites were small and were occupied by single extended families, and only during major hunts they aggregated into larger groups.

Mesolithic begins in the Preboreal period and continues throughout the entire Boreal phase and part of the Atlantic period (8-5th millennia B.C.). There were four cultural groups in Lithuania: Epipalaeolithic, Maglemosian, Mesolithic Nemunas (without pottery), and Kunda. Epipalaeolithic, which is dated to the beginning of 8th millennium B.C., continued the Palaeolithic tradition. Influences of the Maglemosian culture appeared in the beginning of the Boreal period. Both of these cultural groups played a role in the development of Nemunas culture, which reflects three non-local components: Episwiderian and Epiahrensburgian, the Maglemosian influences from the west and a microlithic component from the south.

At the same time the Kunda culture was present in northern Lithuania. Significant influences of Maglemosian culture, especially in the early phase, are found in the Kunda bone and antler artifacts. The flint artifacts reflected local development and the Pulli type.

The subsistence strategy consisted of hunting, fishing, and gathering. The small settlements were located near rivers, and only during the short Littorina transgression, the sites were situated on the higher terraces of rivers. Remains of post construction structures and hearths in pits were found as well as a few burials of both cultures. Physical anthropology studies indicate that the people were mesomorphic and mesocranial Europids.

Early and Middle Neolithic. Neolithic is differentiated from Mesolithic by the presence of pottery in the 4th millennium B.C. This period is associated with the Atlantic and Subboreal climate. Two local cultures were found in Lithuania. The first one is the Nemunas culture in southern Lithuania which continued the Mesolithic traditions in the flint artifact production. The pottery consists of vessels with pointed bottoms and dishes with plant temper. In northern Lithuania, the Narva culture continued the Kunda tradition in the bone artifact production. The Narva pottery consisted of vessels with pointed bottoms and elongated dishes with crushed shell temper, and is differentiated from the Nemunas types by shapes and ornamentation. During the Middle Neolithic relationships develop with the Comb and Pit Ornamented Pottery culture in the north and the Globular Amphora culture in the south.

The buildings were rectangular with a row of posts in the middle of the structure. People practised hunting, fishing, and gathering. Evidence of agriculture found in the 3rd millennium B.C., consisted of wooden ards, cereal and animal bone remains. Numerous wooden domestic artifacts were found. Trade developed, especially in amber, and slate or schist artifacts were imported from the north. Ornaments were made of amber and animal teeth. Ritual objects such as human sculpture and staves with carved elk heads indicate worship of animal god. Dead persons were buried in an extended position, frequently with red ocher. The population belonged to the Old Europids.

Late Neolithic is associated with the spread of the Corded Ware culture. Early Corded Ware people appeared in Lithuania during the pan-European horizon and lasted the entire 3rd millennium B.C. However, the Nemunas cultural traditions in southern Lithuania and the late Narva culture in northern Lithuania, co-existed during the entire Late Neolithic. A local Bay Coast culture developed from Narva, Nemunas, Globular Amphora, and Corded Ware cultures.

Some triangular and oval structures are found, but remains of rectangular buildings constructed of posts are the most frequent. The subsistence strategy consisted of hunting, fishing, gathering, horticulture, and stock breeding. Remains of wooden ards and animal bones as well numerous domestic artifacts were found. The ards were pulled by oxen. Ornaments were made of animal teeth and amber. Art objects which reflected ritual activities, were made of amber, bone, wood, and stone. There is evidence for the appearance of sacrificial places in settlements. The dead were buried in extended or flexed positions in settlements or sacrificial places. There is evidence for trade with southern and northern neighbours. At this time period we can observe the predominance of Indo-European populations which by intermixture with local groups, formed the Baltic ethnic group.

Translated by *Šarūnas Milišauskas*

**KNYGOJE MINIMŲ
LIETUVOS RADIMVIEČIŲ
RODYKLĖ**

- Akmuo, Varėnos raj. 16, 25, 26, 47
Alanta, Molėtų raj. 134
Alaušas, Utenos raj. 134
Alksnėnai, Vilkaviškio raj. 120, 127
Alksniakiemis, Prienų raj. 62, 72
Alksnynė (Neringos m.) 217, 241, 249, 250, 252
Alsėdžiai, Plungės raj. 62, 91, 92
Apsingė, Varėnos raj. 16, 36, 37
Ariogala, Raseinių raj. 62, 91, 93
- Babriškė, Varėnos raj. 16, 18, 48
Balsupiai (Galubalis), Marijampolės raj. 62, 89, 90, 93, 95
Baltašiškė, Lazdijų raj. 16, 25
Barzdis (miškas, Dubos ež.), Varėnos raj. 217, 227, 228, 279, 280
Bebrinkai, Vilkaviškio raj. 62, 90, 92
Biržulis (ež.), Janapolė, Telšių raj. 59, 87–89, 93, 134, 217, 230
Bratoniškės, Vilniaus raj. 16, 25, 26, 47, 50
Brūžė, Kauno raj. 62, 72, 78, 82
Būdviečiai, Marijampolės raj. 62, 92, 94
Bukauciškės, Alytaus raj. 62, 92
Būtingė, Kretingos raj. 217, 241, 279, 286–290, 306
- Čepelūnai, Varėnos raj. 62, 91, 93
Čizai, Rokiškio raj. 217, 246
- Daktariškė, Telšių raj. 233, 234, 241, 257, 264, 276, 281, 286, 288–290, 305
Darsūniškis, Kaišiadorių raj. 62, 93
Daukšiai, Marijampolės raj. 120, 126, 127, 166
Derėžnyčia (upė), Varėnos raj. 16, 18–20, 62, 72, 77, 125, 126
Dysnykštis (ež.), Ignalinos raj. 134
Dobrovolė, Kauno raj. 217, 246
Dovydiškiai, Ukmergės raj. 62, 93
Drąseikiai, Kauno raj. 62, 65, 66, 79, 81
Dreniai (Biržulio ež.), Telšių raj. 62, 87, 93, 98
Druskininkai 62, 72, 75, 77, 78, 101, 217
Dubičiai, Varėnos raj. 62, 63, 65, 66, 79, 82, 83, 93, 119–121, 125, 127, 128, 130, 158, 188, 225, 242, 261, 266, 308
Duobupis, Varėnos raj. 15, 16, 18, 47
Duokeliai, Kauno raj. 217, 246
Duonkalnis (Biržulio ež.), Telšių raj. 241, 286, 299, 301–304, 310, 311, 316
Dusia (ež.), Lazdijų raj. 217, 241
- Dzimzakas (Klampsėlis) (Neringos m.) 133
- Eiguliai (Kauno m.) 13, 16, 24–28, 31–33, 38, 43, 44, 47–49, 52, 217, 241, 243, 248, 261, 266, 275, 279, 308
Ersla, Skuodo raj. 222
Ežerėlis, Kauno raj. 62, 92, 94
Ežerynas, Alytaus raj. 15, 16, 18–20, 22, 25–27, 31, 35, 36, 38, 41–46, 119–121, 123–125, 188
- Gailiūnai, Lazdijų raj. 16, 25
Gedupis, Sakių raj. 217, 241
Gegiedžiai, Pakruojo raj. 217, 246
Giraitė, Varėnos raj. 16, 35, 36
Glynas (ež.), Varėnos raj. 15, 16, 18, 19, 22, 25–27, 32, 33, 45, 47, 48, 62, 63, 65, 66, 83
Gluobiai, Sakių raj. 266
Glūkas (ež.), Varėnos raj. 16, 27
Gribaša, Varėnos raj. 16, 18, 19, 25
Grinkiškis, Radviliškio raj. 217, 222
Gulbiniškiai, Marijampolės raj. 62, 92
- Ilgis (ež.), Varėnos raj. 15, 16, 18, 19
- Yliai, Plungės raj. 62, 92
- Jakštynys, Kauno raj. 62, 65
Jara (ež.), Anykščių raj. 92, 120, 134, 138, 150, 153, 158, 182, 188, 196–199, 217, 237, 241, 261, 272, 308
Jasauskai, Varėnos raj. 91
Jieznas, Prienų raj. 306
Jonionys, Varėnos raj. 62, 72, 77–79, 81, 99, 102, 103
Jotkūnai, Anykščių raj. 62, 89
Juniškiai, Sakių raj. 62, 90, 92
Juodkrantė (Neringos m.) 120, 134, 150, 185, 186, 190–193, 196, 198, 201, 217, 241, 249, 252–254, 286–292, 302, 307
- Kačerginė, Kauno raj. 62, 72
Kaibūčiai, Varėnos raj. 62, 72
Kalniškiai (Biržulio ež.), Telšių raj. 16, 217, 230, 231, 235, 241, 264
Kalniškiai (Klaipėdos m.) 31, 32
Kampiškės (Birštono m.) 62, 72, 75, 78, 79, 81, 82, 84, 101
Kamšai, Marijampolės raj. 62, 89–91, 93, 95, 96, 107, 108
Karaviškės, Varėnos raj. 62, 90, 92

- Kašėtos, Varėnos raj. 16, 18, 19, 22, 25, 26, 31, 35–37, 44, 62, 72, 120, 126, 127, 194, 196
Kebeliai, Šilutės raj. 107
Klaipėda 120, 134–136, 138, 140
Klangiai, Jurbarko raj. 217, 299
Knyzlaukis, Ukmergės raj. 62, 83
Kretuonas (ež.), Sventionių raj. 59, 61, 120, 134, 136–139, 142, 145–149, 151, 153, 158, 159, 163, 164, 166, 168, 171, 175, 181, 182, 188–190, 193, 196, 197–199, 202–204, 207, 217, 237, 241, 261, 266, 273, 275, 281, 285, 297, 304, 305, 307, 317
Kubilėliai, Sakių raj. 217, 225, 241, 298
Kudirkos Naumiestis, Sakių raj. 62, 91, 93
Kulnikas (Biržulio ež.), Telšių raj. 87
Kurmaičiai, Kretingos raj. 217, 222
Kuršių nerija 58, 60, 135, 138
- Lampėdžiai (Kauno m.) 62, 72, 75–78, 81, 84, 98, 101–103
Lankininkai, Varėnos raj. 16, 47
Lankupiai, Šilutės raj. 223
Lynupis (upė), Varėnos raj. 217, 225–227, 266
- Maksimony, Varėnos raj. 16, 18, 25, 36, 45, 47, 68, 69, 70, 77–79, 82–84, 96, 97, 99, 101–103, 217, 261
Marcinkony, Varėnos raj. 16, 18, 19, 25
Mardasavas, Varėnos raj. 16, 25, 31, 47
Margiai, Varėnos raj. 16, 18, 19, 35–37, 62, 90, 120, 121, 124–128, 131, 138, 161, 188, 191, 193, 194, 202, 217, 261, 266, 271, 275, 279, 282
Maskauka, Varėnos raj. 15, 16, 18–20
Mateliai, Molėtų raj. 62, 217, 249
Maudžiorai, Kelmės raj. 62
Melničėlė (ež.) (Druskininkų m.) 62, 63
Meržežeris, Varėnos raj. 15, 16, 18, 19, 25, 35–38, 47
Merkinė, Varėnos raj. 16, 25, 47, 62, 72, 77, 78, 81, 82, 102, 103
Meškos galva (Neringos m.) 241, 275, 289, 302
Mitiškės, Trakų raj. 217, 241, 261
Mitriškės, Varėnos raj. 15, 16, 18, 36, 47
Mokolai, Marijampolės raj. 62, 93
- Netiesai, Varėnos raj. 16, 22, 27, 31–33, 35–39, 48, 62, 72, 77, 78, 81, 82, 96–98, 101, 102, 104, 217, 261
Neverony, Kauno raj. 217, 246
Nida (Neringos m.) 117, 120, 133, 150, 156, 217, 218, 239–241, 243, 245–257, 261–263, 270–273, 275, 276, 279–283, 288, 289–292, 294–298, 305, 306, 310

- Opšrūtai, Vilkaviškio raj. 62
- Pabiržulis, Telšių raj. 62, 90, 91
Pakretuonė, Sventionių raj. 62, 87, 89, 120, 139, 145, 149, 151, 158, 159, 168, 217, 272
Palanga 120, 134–136, 138, 142, 150
Palemonas, Kauno raj. 62, 92
Palomenė, Kaišiadorių raj. 62, 92
Pamerkinė, Varėnos raj. 63, 64, 66, 79, 82, 84
Panevėžys 62, 93
Papiškės, Eišiškių raj. 121, 191, 227
Paštava, Kauno raj. 62, 72, 73, 77, 78, 80, 82, 84, 101, 217, 299, 300, 301, 311
Pašventupys, Prienų raj. 120, 126, 127
Pašvitinys, Pakruojo raj. 153
Patiltis, Telšių raj. 217, 230, 231
Pausupė, Varėnos raj. 308
Pervalka (Neringos m.) 217, 250, 306
Pikteikiai, Klaipėdos raj. 217, 309
Pilviškiai, Vilkaviškio raj. 62, 92
Pypliai, Kauno raj. 16, 25, 31, 46
Plateliai, Plungės raj. 62, 90, 92
Plinkaigalis, Kėdainių raj. 62, 88, 217, 223, 278, 315
Pociūnai, Prienų raj. 62, 82, 83
Praudas, Varėnos raj. 228, 229, 283
Priekulė, Klaipėdos raj. 286
Pumpėnai, Pasvalio raj. 62, 90, 94
Puvočiai, Varėnos raj. 16, 24–27, 29–31, 33, 44, 45, 47, 48, 50
- Radikiai, Kauno raj. 217, 241, 243, 244, 248, 249, 253, 255, 261, 310
Raudondvaris, Kauno raj. 16, 19, 35, 37, 38, 62, 72, 78
Ringuvėnai, Sialūių raj. 88, 89
Rokai, Kauno raj. 62, 91
Rudnia, Varėnos raj. 16, 18, 19, 25–27, 120, 121, 125, 126, 198, 199, 201
Rudninkai, Eišiškių raj. 62, 89, 90, 93
Rumšiškės, Kauno raj. 248, 279
Rusiai, Kaišiadorių raj. 217, 241, 243, 246, 247, 255
- Saleninkai, Jonavos raj. 62, 65, 66, 72, 79, 81
Samantonys, Ukmergės raj. 62, 65, 79, 81, 217, 248, 264
Skaruliai, Jonavos raj. 16, 25–27, 30–33, 47, 52, 81, 217, 279
Smalninkai, Varėnos raj. 15, 16, 18
Smeltė (Klaipėdos m.) 150, 190, 192
Spiginas (Biržulio ež.), Telšių raj. 82, 87, 93, 106, 107, 255, 304
- Šakės (lanka), Rudnia, Varėnos raj. 120, 121, 125, 126, 128, 129, 217, 225, 241, 242

Šakyna, Šiaulių raj. 217, 222
 Šaltalūnė, Švenčionių raj. 87, 88
 Sarnelė, Plungės raj. 120, 134, 217, 229–
 231, 233, 249, 255, 264, 271, 272, 275,
 276, 279, 286, 292, 305
 Šiauliai 217
 Šilalė, Tauragės raj. 88, 89
 Silelis, Kauno raj. 13, 16, 18, 22, 35, 36–38,
 45
 Širmė (kalnas), Janapolė, Telšių raj. 62, 87,
 98, 101, 217, 235, 241, 243, 255, 261, 304
 Šukiai, Vilkaviškio raj. 217, 246
 Šunskai, Marijampolės raj. 217
 Švendubrė, Varėnos raj. 62, 72
 Sventoji (Palangos m.) 97, 117, 120, 133–
 136, 138, 139, 141, 144–150, 152, 153,
 156–202, 204, 205, 207, 216, 222, 232,
 234, 241, 243, 247, 249–255, 257, 261,
 268–280, 283–294, 297, 306

Tenžė (upė), Kretingos raj. 62, 88
 Trikampis (ež.), Varėnos raj. 124, 130
 Turlojiškė, Marijampolės raj. 120, 126, 203,
 205, 206, 208, 304
 Turniškės (Vilniaus m.) 120, 126

Uteliai, Raciūnų raj. 62, 92
 Utena 158
 Užnemunė 90, 91
 Užpajūniai, Šakių raj. 62, 92

Vaikantonyš, Alytaus raj. 62, 90, 92
 Vanagiškiai, Jonavos raj. 217, 248, 249
 Varėna 16, 18–20, 62, 79
 Velžys, Panevėžio raj. 307
 Verebiejai, Alytaus raj. 62
 Versminis (upė), Varėnos raj. 119–122, 124–
 126, 130, 158, 161, 222, 232, 234, 241,
 243, 247

Veršvai (Kauno m.) 217, 222, 223
 Vertelkos, Alytaus raj. 217
 Viečiūnai, Varėnos raj. 62, 63
 Vilkaviškis 120, 127
 Vilkija, Kauno raj. 217, 241, 243, 255, 261,
 291, 292, 310

Vilnius 12, 15, 18, 20, 22, 40, 47, 50, 53
 Virbaliūnai, Kauno raj. 62, 72, 77

Zapsė (upė), Lazdijų raj. 121, 124, 130
 Zervynai, Varėnos raj. 16, 36

Žalioji, Vilniaus raj. 16, 18, 19, 81
 Žeimenis (ež.), Švenčionių raj. 120, 139,
 149, 151, 159, 176

Žemaitiškė (Kretuono ež.), Švenčionių raj.
 61, 62, 120, 134, 139, 145, 148, 149, 153,
 168, 216, 217, 235, 236, 265, 268, 270–
 273, 275, 282, 283, 285, 286, 288–292,
 296, 304

Žemieji Kaniūkai (Kauno m.) 62, 72, 74, 78,
 80, 82, 101, 102, 257

Žiūriai-Gudeliai, Vilkaviškio raj. 62, 90

ILIUSTRACIJŲ AUTORIAI

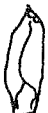

Piešiniai ir brėžiniai

Autorės: 6–8, 10–13, 15, 17, 18, 23–25, 27, 33, 34, 36, 38–45, 47–52, 60–69, 72, 73, 75, 77,
 83, 85, 88, 92, 93, 96, 102–105, 110, 115, 116, 119, 120, 123, 132, 133, 135–139, 142, 147,
 148, 151–154, 156, 159, 166, 168, 172, 180, 182, 184–186, 189, 190.
 Virginijos Gudauskaitės-Rimantienės: 4, 5, 9, 14, 16, 21, 28, 32, 46, 59, 70, 74, 79, 84, 87,
 90, 91, 94, 97, 99, 106, 108, 111–113, 121, 122, 129, 130, 131, 141, 149, 150, 157, 158, 164,
 171, 174, 179, 183, 191–193.
 Pagal A. Girininką: 71, 76, 82, 86, 127, 144, 145, 146, 175, 178, 181: 1, 2, 4, 6, 8.
 Pagal A. Butrimą: 140, 143.

Fotonuotraukos

Autorės: 19, 20, 22, 26, 35, 37, 53, 122, 125, 160, 161, 167, 168, 169.
 K. Vainoro: 56, 78, 80, 81, 95, 98, 109, 114, 117, 118, 124, 128, 155, 170, 177.
 V. Kazakevičiaus: 134.
 Iš leidinių perspausdintų brėžinių metrika pažymėta prie pačios iliustracijos.

LENTELĖS

	Antgaliai				Gremžtukai		Rėžtukai		Skaldytiniai			
												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Vilnius 1A	4			3	29	14	8	25	6	5	+	+
Vilnius 1D	1				2			2	3	5		
Ilgis 1	2			1		1			1	1		
Mitriškės 6A	2								2	3		+
Mergežeris 8		2			2	1	5		2	1		
Duobupis 1B		1			1							+
Derėžnyčia 31		2		3	3	2	5	10	+	+	+	+
Babriškės 6		1		1	1			5	3			
Glynas			3	1						1		
Maskauka 6		1			2			2		2		+
Maksimonyš 1	+		+	+								
Kašėtos		+	+		+	+						
Rudnia	+	+	+		+	+						
Gribaša	+	+				+						

I lent. Kai kurių Pabaltijo madleno stovyklų dirbinių kiekiai: 1 – Arensburgo, 2 – Liungbiu, 3 – vienašoniai, 4 – nusmailintos skeltės, 5 – trumpi, 6 – pailgi, 7 – viduriniai, 8 – kampiniai, 9 – retušuotos skeltės, 10 – retušuotos nuoskalos, 11 – dvigaliai, 12 – vienagaliai.

	Antgaliai			Gremžtukai			Rėžtukai		Skaldytiniai			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Eiguliai	7		4	2	8	13	4	3	28	6	+	
Eiguliai 1B	4	1		4	9	5	3	5	50	14	+	+
Eiguliai 1D	11		9	1	11	14	25	21	59	10	+	
Skaruliai	36	2	1	1	19	7	14	13	36	17	+	+
Eiguliai 1C	2		3		1		2	1	8	5		
Mitriškės 5C		5	3	1	3		1		7	1		
Mardasavas 3				3			9	5	2	7		+
Lankininkai	4	1				1	2		10	3	+	
Glynas	2	3	2					1				
Bratoniškės	5						5	5	26	23		

II lent. Kai kurių Svidrų kultūros stovyklų dirbinių kiekiai: 1 – Svidrų tipo neišmaugta įtvara, 2 – Svidrų tipo išmaugta įtvara, 3 – smailios skeltės, 4 – trumpi, 5 – pailgi, 6 – ilgi, 7 – viduriniai, 8 – kampiniai, 9 – retušuotos skeltės, 10 – retušuotos nuoskalos, 11 – dvigaliai, 12 – vienagaliai

	Antgaliai			Gremžtukai			Rėžtukai		Skaldytiniai		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Puv. 1A	11	11	4	10	5	1	5	4	19	24	+
Puv. 1B	12	4	4	10	15		3	4	12	13	+
Puv. 1C	2	6		2	5		3	2	2	2	+
Puv. 1D	36	9	1	5	8	4	3	1	15	7	+
Puv. 1E	9		1	1	1	1	2	3	9	9	+
Puv. 1G	2	1				1	3	1	3	1	+
Atsitikt.	8	1		1	1		15	8	1		
	80	32	10	29	35	7	34	23	61	56	

III lent. Radinių kiekiai paleolitinės Puvočių 1-osios stovyklos aikštelėse (sankaupose): 1 – neišskirta įtvara, 2 – išskirta įtvara, 3 – nusmailintos skeltės, 4 trumpi, 5 – pailgi, 6 – ilgi, 7 – viduriniai, 8 – kampiniai, 9 – retušuotos skeltės, 10 – retušuotos nuoskalos, 11 – skaldytiniai

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Šilelio 2-oji												
Ežeryno 8-oji												
Mėrgežerio 3-ioji												
Raudondvario												
Netiesų 1-oji												

IV lent. Įvairių paleolitinių hibridinių stovyklų radinių kiekių santykis: 1 – vienašoniai antgaliai, 2 – Bromės tipo antgaliai retušuota nugarėle, 3 – Svidrų tipo antgaliai neretušuota nugarėle, 4 – Svidrų tipo antgaliai retušuota nugarėle, 5 – lancetiniai antgaliai, 6 – trumpieji gremžtukai, 7 – pailgieji gremžtukai, 8 – ilgieji gremžtukai, 9 – viduriniai rėžtukai, 10 – kampiniai rėžtukai, 11 – dvigaliai skaldytiniai, 12 – vienagaliai skaldytiniai

Aikštelės Nr.	Antgaliai		Ylos	Gremžtukai	Rėžtukai	Grandukai	Kirviai ir kapliai		Skaldytiniai			Skeltės		Retušuotos nuoskalos	Neretušuotos nuoskalos ca
	Kotiniai*	Svidriniai					Ovaliniai	Pergniaužtiniai	Liekanos	Papildomai retuš.	Fragmentai	Retušuotos	Neretušuotos		
	1	2					3	4	5	6	7	8	9		
1.		4	1	2	20	9	4		66	8	244		614	4	230
2.		1		1							11		50		930
3.				2		2		1			27	1	47	1	220
4.		2		4	3	11	1	2	69	4	155	4	398	6	3200
5.					2	2	2		39	2	41	1	109		250
6.									7		30		26		100
7.						2			1		6		23		60
8.	5	3		15	18	11	7		284	5	476		1556	13	20000
9.	2	1			1	5	2	1	56		158		242	4	2700
10.				3	2				27		50		119		1800
11.	1				1	1			19		76		163		1200
12.				2	1	3			37	2	68	6	489	2	3100
13.									17		25		38		430
14.		9	1	9	18	11		1	42	8	153	2	705	7	4500
15.	1			6	7	9		1	37	3	199	3	460		1700
16.	1				1	1	1		9		18		59	2	230
17.	2			1	2	2	1		18		57		230		2600
18.									1		8		31	1	40
19.		1							10		30		129		170
20.				1		5			6		1		10		310
21.		1							1		1		7		30
22.						3	2		7		86	1	135	2	560
	12	22	2	46	76	77	20	6	753	32	1920	18	5640	42	46430

V lent. Ežeryno titnago kasyklų radiniai. *Kotinių antgalių grupei priskirti įvairūs Liungbiu, Arensburgo bei vienašoniai antgaliai išskirta įtvara

Lancetiniai antgaliai	19
Gremžtukai	13
Rėžtukai	8
Grandukai	5
Specialios paskirties dirb.	3
Ovaliniai kirveliai	9
Retušavimui įrankis	1
Retušuotos skeltės	26
Retušuotos nuoskalos	46
„Mikrorėžtukai“	14
Skaldytiniai	15
Skaldyt. nuoskalos	38
Neretušuotos skeltės	220
Neretušuotos nuoskalos	818
	1234

VI lent. Maksimonių 4-osios stovyklos radinių sąrašas

	Antgaliai			Gremžtukai				Rėžtukai		Retušuotos skeltės	Retušuotos nuoskalos	Ietigalių asmenėliai	Ovaliniai kirveliai ir pleištai	Laibieji skaldytiniai	Vienagaliai skaldytiniai		
	Episvidriniai	Lancetiniai	Trapeciniai	Dideli	Maži pailgi	Maži trumpi	Netipiški	Grandukai	Viduriniai							Kampiniai	
																	1
Paštuva	2	8		5	13		5	3		11	68	72	17	10	+	+	
Brūžė		2		1	6			8		6	19	22	9		+	+	
Derėžnyčia 15	2	2			4					3	2	6	10	2	1	+	
Merkinė 3a	4	21	2		26		49		9	41	227	236	5	30	+	+	
Netiesiai 1b	17	33	14	28	132		90	55	14	147	+	+	25	60	+	+	
Kaniūkai 1c	7	3			6		7	2	1	5	+	+	6	3	+	+	
Derėžnyčia 29	1	33	4	5	9		21	25	1	25	123	70	17	13	+	+	
Derėžnyčia 2a	1	3	1				3			3	16	18		1			
Kaibūčiai 1	3	10	1		2		1	3	1	1	11	7	1	1			
Druskininkai 8	2	2															
Mergežeris 2	5	1	2		2		1	5		5	10	9		3		+	
Lampėdžiai	7	10	1	1	48		13	6	4	50	-	-	30	7	+	+	
Kampiškės 1	3	12	1	1	13				26	4	21	41	53	8	7	+	+

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Salininkai	3	2	1	1	6		2				15	4	6			
Derėžnyčia 16	4	2	2	2	7	6	2	2	5	3	20	17	3	6		+
Derėžnyčia 13		9	2		3	8	11			9	13	43		1		
Derėžnyčia 59		7	1			8		18		2	27	37	4	2		+

VII lent. Kai kurių mezolitinės (prieškeramikinės) Nemuno kultūros stovyklų dirbinių kiekiai

Gyvenvietė	Puodų kaklelių formos (%)			
	I	C	CS	S
Kretuono 1B	33%	51%	4%	12%
Žemaitiškės 1-oji	13	37	12	38
Žemaitiškės 2-oji	55	21	–	24

VIII lent. Pagrindiniai puodų kaklelių formų kiekio santykiai procentais Rytų Lietuvos Narvos kultūros vidurinio ir vėlyvojo laikotarpių gyvenvietėse (Гирининкас 1990, lent. 2)

	Vakarų Lietuva						Rytų Lietuva		
	Šventoji 1B	Šventoji 2B	Šventoji 3B	Šventoji 23	Šventoji 26	Šventoji 6	Kretuonas 1B	Žemaitiškė 1	Žemaitiškė 2
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Briedis – Alces alces L.	19	8	14	49	–	25	634	21	21
Elnias – Cervus elaphus L.	3	–	32	26	–	15	315	60	86
Šernas – Sus scrofa L.	18	12	128	70	19	108	364	10	14
Stirna – Capreolus capreolus L.	–	–	26	16	19	10	103	3	1
Stumbras-auras – Bos primigenius Bog.	1	–	1	68	21	14	112	–	–
Vilkas – Canis lupus L.	–	–	–	–	–	1	5	1	–
Lapė – Vulpes vulpes L.	–	–	9	3	–	7	14	–	–
Lokys – Ursus arctos L.	–	1	5	5	–	33	45	–	39
Kiaunė – Martes martes L.	–	–	1	4	–	–	360	–	2
Ūdra – Lutra lutra L.	–	–	–	5	–	1	8	–	–
Opšrus – Meles meles L.	–	–	–	–	–	2	14	–	1

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kiškis – Lepus timidus L.	–	–	–	1	–	4	12	–	–
Bebras – Castor fiber L.	8	–	15	46	–	13	218	3	129
Voverė – Sciurus vulgaris	–	–	–	–	–	–	–	–	10
Vėžlys – Emys orbicularis	–	–	–	–	–	–	23	1	5
Ruonis – Halychoerus/Phoca	+	212	+	+	19	179	–	–	–
Delfinas – Delphinus	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Šuo – Canis familiaris L.	7	7	1	21	–	19	19	1	–
Galvijai	–	–	2	6	–	–	164	–	–
Avis/ožka	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Kiaulė	–	–	–	–	–	–	68	–	–
Žirgas	–	–	–	3	–	–	39	–	3

IX lent. Žvėrių ir gyvulių kaulų kiekiai Šventosios Narvos kultūros gyvenvietėse (V. Danilčenko (1–3, 8, 9), D. Duoba (6), L. Daugnoras (7))

	Šv. 1B	Šv. 2B	Šv. 3B	Šv. 23
Lydeka – Esox lucius L.	62%	55%	63,6%	88,2%
Sterkas – Lucioperca lucioperca (L)	23	32	22,8	10
Karšis – Abramis brama (L)	9	0,5	2,2	
Šamas – Silurus glanis L.	2	0,5	3,4	1,3
Lynas – Tinca tinca (L)	1	1	0,9	
Lašiša – Salmo salar L.	12	1		
Otas – Rombus maximus (L)	2		6,6	0,4
Plekšnė – Pleuronectidae gen. sp.	1			
Menkė – Gadus morhua calarias L.	–		0,3	
Tunas – Thunnus Thynnus (L.)				
Ešeris – Perca fluviatilis L.			0,1	
Perpelė – Alosa fallax (Lac)			0,1	

X lent. Žuvų liekanų kiekio santykiai procentais Šventosios Narvos kultūros gyvenvietėse (J. Šloka)

	Šv. 1B	Šv. 3B	Šv. 23	Šv. 26	Šv. 28	Šv. 6
Lėšinės sagutės	2	–	194	42	28	32
jų ruošiniai	1	6	138	79	52	49
Keturkampės sagutės		–	7	–		
jų ruošiniai		–	8	1		1
Laivelio pavidalo sagutės		–	–	1		2
Kabučiai		–	22	46	7	28
jų ruošiniai	1		40	8	6	21
Vamzdeliniai karoliai	1	–	3	12	2	4
jų ruošiniai	2	–	4	8	11	22
Grandys ir skridiniai		1	3	4	3	3
Gludinti fragm.		–	38	1	2	2
Ruošinių dalelės		1	298	7	559	30
Nuoskalos	3	75	4235	413	900	743
Žaliava	11	36	208	200	2	104

XI lent. Šventosios Narvos kultūros gyvenviečių gintaro dirbinių kiekiai (nulaužos laikomos sveikais dirbiniais)

	Šventoji 1A	Šarnelė	Daktariškė I	Duonkalnis	Nida
Briedis – <i>Alces alces</i> L.	x	x	x		x
Elnias – <i>Cervus elaphus</i> L.		x	x	x	x
Stirna – <i>Capreolus capreolus</i> L.		x			
Stumbras – <i>Bos primigenius</i> Bog.	x		x		x
Šernas – <i>Sus scrofa</i> L.	x	x	x	x	
Bebras – <i>Castor fiber</i> L.	x	x	x		x
Lapė – <i>Vulpes vulpes</i> L.	x				x
Lokys – <i>Ursus arctos</i> L.				x	
Kiškis – <i>Lepus timidus</i> L.				x	
Vilpišys – <i>Felis silvestris</i> L.		x			x
Vėžlys – <i>Emys orbicularis</i>					x

	Šventoji 1A	Šarnelė	Daktariškė I	Duonkalnis	Nida
Ruonis – <i>Phoca/Halihoerus</i>	x				x
Šuo – <i>Canis familiaris</i> L.	x	x	x	x	x
Žirgas – <i>Equus caballus</i> L.		x	x	x	x
Paukščiai				x	x
Avis/ožka		x		x	
Kiaulė		x		x	

XII lent. Žvėrių ir gyvulių kaulų liekanos Pamarių kultūros gyvenvietėse (V. Danilčenko ir A. Mačionis)

	Šv. 1A	Šv. 3A	Šv. 4A
Lėšinės sagutės	26	5	3
Jų ruošiniai	17	15	11
Keturkampės sagutės	9	1	2
Jų ruošiniai	3	1	1
Laivelio pavidalo sagutės	1	–	1
Kabučiai	8	11	3
Jų ruošiniai	19	–	5
Vamzdeliniai karoliai	5	1	1
Jų ruošiniai	5	3	2
Grandys ir skridiniai	3	1	2
Ruošinių fragmentai	4	–	1

XIII lent. Šventosios Pamarių kultūros gyvenviečių gintaro radiniai (nulaužos laikomos sveikais dirbiniais)

	Šv. 1B	Šv. 3B	Šv. 23	Šv. 26	Šv. 28	Šv. 6
Lėšinės sagutės	2	–	194	42	28	32
jų ruošiniai	1	6	138	79	52	49
Ketukampės sagutės		–	7	–		
jų ruošiniai		–	8	1		1
Laivelio pavidalo sagutės		–	–	1		2
Kabučiai		–	22	46	7	28
jų ruošiniai	1		40	8	6	21
Vamzdeliniai karoliai	1	–	3	12	2	4
jų ruošiniai	2	–	4	8	11	22
Grandys ir skridiniai		1	3	4	3	3
Gludinti fragm.		–	38	1	2	2
Ruošinių dalelės		1	298	7	559	30
Nuoskalos	3	75	4235	413	900	743
Žaliava	11	36	208	200	2	104

XI lent. Šventosios Narvos kultūros gyvenviečių gintaro dirbinių kiekiai (nulaužos laikomos sveikais dirbiniais)

	Šventoji 1A	Šarnelė	Daktariškė 1	Duonkalnis	Nida
Briedis – <i>Alces alces</i> L.	x	x	x		x
Elnias – <i>Cervus elaphus</i> L.		x	x	x	x
Stirna – <i>Capreolus capreolus</i> L.		x			
Stumbras – <i>Bos primigenius</i> Bog.	x		x		x
Šernas – <i>Sus scrofa</i> L.	x	x	x	x	
Bebras – <i>Castor fiber</i> L.	x	x	x		x
Lapė – <i>Vulpes vulpes</i> L.	x				x
Lokys – <i>Ursus arctos</i> L.				x	
Kiškis – <i>Lepus timidus</i> L.				x	
Vilpišys – <i>Felis silvestris</i> L.		x			x
Vėžlys – <i>Emys orbicularis</i>					x

Tęsinys

	Šventoji 1A	Šarnelė	Daktariškė 1	Duonkalnis	Nida
Ruonis – <i>Phoca/Halihoerus</i>	x				x
Šuo – <i>Canis familiaris</i> L.	x	x	x	x	x
Žirgas – <i>Equus caballus</i> L.		x	x	x	x
Paukščiai				x	x
Avis/ožka		x		x	
Kiaulė		x		x	

XII lent. Žvėrių ir gyvulių kaulų liekanos Pamarių kultūros gyvenvietėse (V. Danilčenko ir A. Mačionis)

	Šv. 1A	Šv. 3A	Šv. 4A
Lėšinės sagutės	26	5	3
Jų ruošiniai	17	15	11
Ketukampės sagutės	9	1	2
Jų ruošiniai	3	1	1
Laivelio pavidalo sagutės	1	–	1
Kabučiai	8	11	3
Jų ruošiniai	19	–	5
Vamzdeliniai karoliai	5	1	1
Jų ruošiniai	5	3	2
Grandys ir skridiniai	3	1	2
Ruošinių fragmentai	4	–	1

XIII lent. Šventosios Pamarių kultūros gyvenviečių gintaro radiniai (nulaužos laikomos sveikais dirbiniais)

Rimantienė R.

Ri 71 Akmens amžius Lietuvoje. 2-as papild. leid. – V.: Žiburys, 1996. –

344 p.: iliustr.

Biblgr. sk. gale.

ISBN 9986-524-03-2

Leidinyje supažindinama su svarbiausiais aštuonių tūkstantmečių (X–II tūkst. pr. Kr.) paminklais, radiniais ir kultūromis. Akmens amžius nagrinėjamas, suskirstytas į keturis periodus – paleolitą, mezolitą, ankstyvąjį bei vidurinį neolitą ir vėlyvąjį neolitą. Aptariamos kiekvieno periodo kultūros, sritiniai skirtumai. Apžvelgiamas to meto visuomeninis ir namų ūkis, gyvenviečių kūrimasis, pastatai, jų išdėstymas, ryšiai su kaimynais, mainai, meno ir tikėjimo raida, žmonių etninė priklausomybė, baltų susidarymas. Skiriama studentams, mokytojams, archeologams, etnografams, istorikams, kraštotyrininkams.

UDK 903 [474.5]Ri 71

Rimutė Rimantienė
AKMENS AMŽIUS LIETUVOJE

SL1744. 1996 08 30. 21,06 apsk. leid. I. Tiražas 1500 egz. Užsakymas 1281
„Žiburio“ leidykla, Architektų 158-5, 2049 Vilnius.
Spausdino „Aušros“ spaustuvė, Vytauto pr. 23, 3000 Kaunas.

